

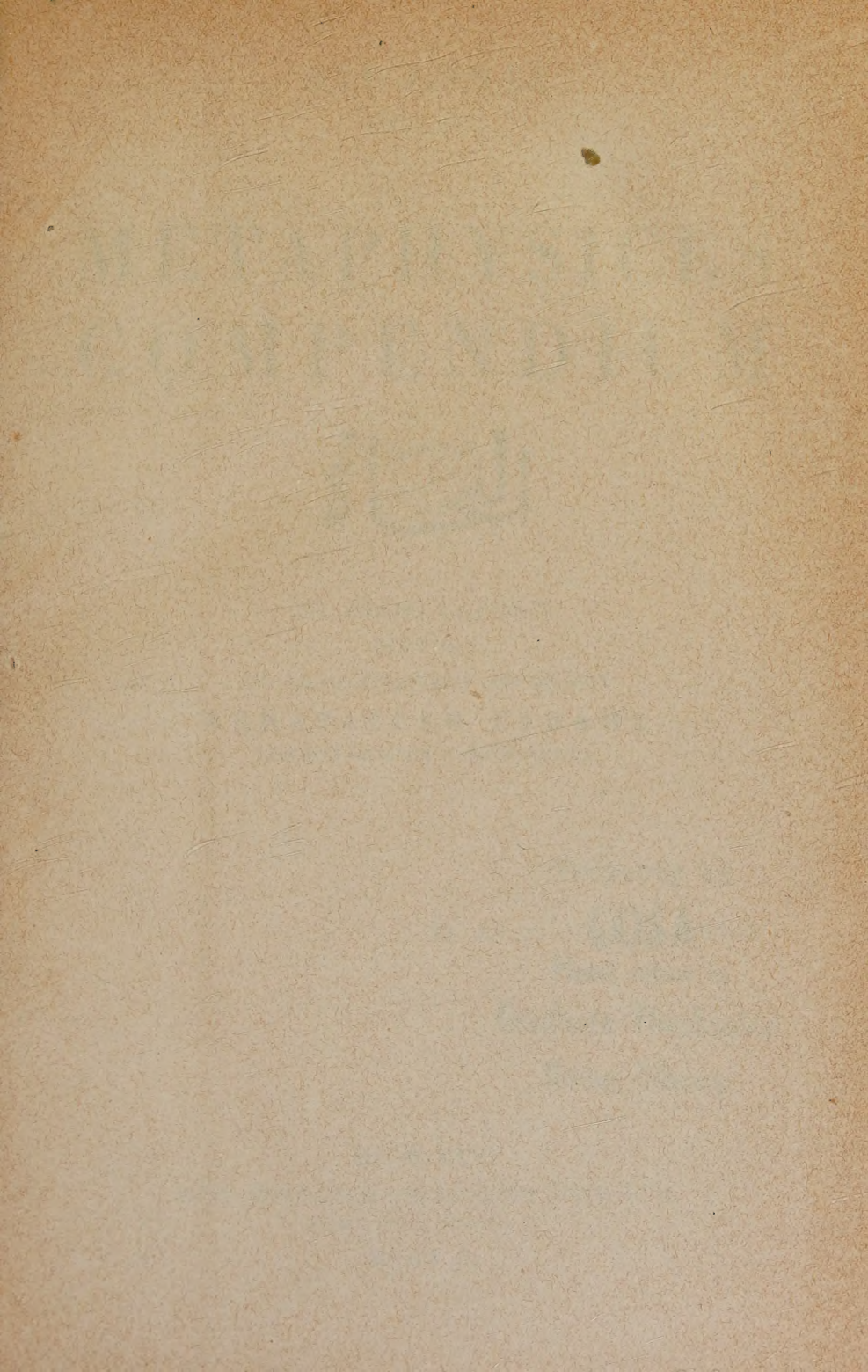
St. Albert's College Library

AVICENNAE

(ابن سينا)

METAPHYSICES COMPENDIUM

الْمَحْصَلَةُ

EX ARABO LATINUM

REDDIDIT

ET ADNOTATIONIBUS ADORNAVIT

NEMATALLAH CARAMÉ

EPISCOPUS MARONITA TITULI MYNDENSIS

Property of

St. Albert's **COSA** Library

Please return to

Graduate Theological
Union Library

M·CM·XXVI

PONT. INSTITUTUM ORIENTALIUM STUDIORUM

PIAZZA DELLA PILOTTA, 35

ROMA (1)

METAPHYSICES
COMPLENDIUM

VINDICANTUR OMNIA IURA VERSIONIS VEL ALTERIUS EDITIONIS.

Copyright by Pont. Inst. Orient., Romae

LECTURIS SALUTEM

EDENDI OPERIS CONSILIUM ET PHILOSOPHIAE AVICENNIANAE
ADUMBRATIO.

Ex arabum sermone nunc primum evulgamus latinam hanc nostram interpretationem tertiae partis Libri qui *Nadjât*, i. e. *salus*, nuncupatur, auctore Ibn Sînâ, quem Avicennam occidentales appellant. Pars haec celeberrimi orientalium philosophi, *Metaphysicam* continet, seu divinae scientiae opus, compendio redactum ex maiori opere quod *Chifâ*, i. e. *sanatio* dicitur.

Editioni autem quemdam praestat historico-philosophicum apparatus praemittere, in quo habeatur:

1° De avicenniani *Nadjât* operis latine interpretandi atque edendi ratione et consilio suscepto, ubi etiam nonnulla de auctoris vita atque fortuna;

2° De litteraria praestita cura in interpretatione atque editione adornanda;

3° De Auctoris philosophica doctrina systematicus conspectus.

I. Ut consilium nostrum de Avicennae versione paranda aperiatur, opportune et omnino ad rem hec animum subit recordatio de consimili opere, exeunte saeculo XVI, Romae inchoato. Ad Petri cathedram evectus Cardinalis Hugo Boncompagni, Bononiensis, qui fuit

Gregorius XIII, cui reformatio Kalendarii debetur, praeter multa eaque insignia in religionis bonum peracta, christiano nomini propagando in orientalium regionibus fideique tutandae adversus schismata atque ibi serpentes haereses, inter alia consilium iniit erigendi heic Romae orientalium linguarum typographeum, Bibliis polyglottis edendis aliisque operibus quae ad rem conducere; executioni clarissimis doctissimisque viris illius aetatis cura demandata, foveute praesertim et protegente Cardinali Ferdinando Mediceo, a quo typographeum est nuncupatum.

Inter alios aderat Ignatius Nehemes Iacobitarum Patriarcha, illarum linguarum longe doctissimus, qui ad bonam frugem revocatus (1), Romae degebat, annis et laboribus fatigatus, tranquillam vitam vivendi caussa. Huic praefectura commissa fuit coetus virorum qui praesertim de libris arabico sermone conscriptis edendis, adversus Maumethanorum sectam, curarent. Inter hos exstabant: Episcopus Sidoniae, Octavianus Ravennates et Io. Baptista Raimondi Cremonensis apprime in rebus orientalibus eruditus et Pontifici carus; Patriarchae vero potissimum inerat cura ut optima Avicennae prodiret editio cum latina eaque fideli versione. Quod consi-

(1) Ignatius Nehemes spatio 22 ann. iacobitarum, idest haereticae sectae monophysitarum, Hierapoli, Patriarcha exstiterat; et licet, suo tempore, subiectionis epistulas ad Iulium III et ad Pium IV misisset, postea Turcarum minis cedens, in Islamismum transierat; at resipiscens, anno 1576, Romam venit, errores coram Sacra Inquisitione abiecit, et poenitentiae submissus, a clementissimo Pontifice Gregorio XIII, qui de ipso paternam curam suscepit, eius sustentationi providendo, absolutus fuit. Cfr. L. PASTOR, *Storia dei Papi*, vol. IX, p. 748, vers. ital. del prof. P. CENCI, et MORONI, *Dizionario*, verbo *Giacobiti*.

lium ceptum esse putamus, apologetico intento fine, in concertationibus cum Maumethanis habendis; plura enim ex Avicennae doctrinis in hunc usum, forte, derivari possunt.

Operi praestando, in numerum adsciti etiam fuerunt, Iohannes Baptista Lucensis, medicus Cardinalis Savelli, et Paulus Orsinus qui antea Maumethanus, postea ad fidem conversus. Ii omnes in Patriarchae Nehemes domum, Romae conveniebant, ubi primus habitus fuit conventus opusque inceptum die 17 Augusti, anno 1584 (1): optimum tamen latinae interpretationis consilium, irritum evasit, quo fato nescimus. Prodiit igitur *Nadjāt* arabice tantum edita, una cum Avicennae *Canone*, de rebus medicis pertractante, ex Typographia Medicea, Romae, 1593, fol. uti in praesentiarum legitur.

Talia repetentes, simulque considerantes quantum sapientissimi illi saeculi XIII scholastici Doctores - aevo hoc nostro, ope praesertim Leonis XIII, iure in honorem revocati - Avicennae pronunciata suspexerint, ita ut una ex praecipuis fontibus suarum elucubrationum exstiterint, sicuti evolventibus Alberti Magni (1206-80) praesertim et S. Thomae (1225-74) scriptis apparet; consilium placuit indictum opus a Nehemes ceterisque illis eruditis viris, saeculi XVI, ex parte saltem et in re philosophica tantum revocare et quodammodo exsequi.

Quum vero de maiori Avicennae opere metaphysico in *Chifi* contento, latinae exstent interpretationes a

(1) Cfr. GUGLIELMO ENRICO SALTINI, *Della stamperia orientale medicea* in « *Giornale Storico* » degli archivi toscani, vol. IV, pagine 262-63, Firenze, 1860; ARNALDO DELLA TORRE, *Storia dell'Accademia platonica di Firenze*, pag. 214-15, nota, Firenze 1902.

saeculo XII exaratae, studio praesertim Dominici Gundisalvi (1140 circa) (1): rei manum admovimus inter-

(1) De DOMINICO GUNDISALVI arabum, et praesertim Avicennae latino interprete, cfr. M. JOURDAIN, *Recherches critiques sur l'âge et l'origine des traductions latines d'Aristote*, pag. 111-118, Paris, 1819. (Cfr. etiam FURLANI, *Des Dominicus Gundissalinus*, *Abhandlung « De anima »* in BÄUMKER, *Beiträge für die Geschichte der Phil. des Mittelalt.*, vol. XII, fasc. 3-4). Ex Jourdain conclusionibus Dominico Gundisalvi debetur latina versio *De anima* et *Metaphysices* seu Philosophiae primae Avicennae quae continetur in *Chifâ* primumque typis edita Venetiis, 1493, et postea ibidem, 1495, curantibus FRANCISCO DE MACERATA, Ord. Min., et ANTONIO FRACHANTIANO, Vicentino. Philosophiae lectore in collegio Patavino, non vero interpretibus, ut visum est viro ceterum doctissimo, CARRA DE VAUX in suo erudito opere *Avicenne*, pag. 146, Paris, 1900. Haec versio iterum prodit Venetiis 1508, per Canonicos Regulares emendata, edit. per Bonetum Locatellum. Titulus ita prostat: AVICENNE *perhypatetici philosophi / ac medicorum facile primi opera in lucem redacta: / — Logyca / Sufficientia* / (Verbum male redditum ex *Chifâ*, *Sanatio*, cuius operis *sufficientia* est pars et de scientia naturali pertractat) *De celo et mundo / De anima / De animalibus / De intelligentiis*, ^(*) *Alpharabius de intelligentiis / Philosophia prima.* / Hanc Philosophiae primae seu *Metaphysices* versionem prae oculis habuit S. Thomas: quod cuique patet conferenti verba ex Avicenna a S. Thom. allegata, cum ipsa versione. Ita v. g. S. Thomas. I P., q. 16. a. 1, hanc veritatis definitionem ex Avicenna profert: « Veritas uniuscuiusque rei est proprietas sui esse, quod stabilitum est ei » et iisdem verbis habetur in citatis editionibus. *Metaph.*, Tract. VIII, cap. 6. Sicuti etiam videre est quae de intellectu agente referuntur verba a IOHANNE DE RUPELLA, O. M. (1200-1245) *Summa « De anima »*, pag. 290, 1884, edit. a THEOPHILO DOMENICHELLI, Prato, 1882.

(*) Hoc « *De intelligentiis* » inscriptum opusculum, evidenter falso Avicennae tributum fuit, sufficiat animadvertere auctoritatem *Soliloquiorum* Augustini, pro divina intellectus illuminatione, ibi allatam inveniri; licet aperte avicennianum systema redoleat, et certo sit a quodam scholastico eius sectatore redactum; qua ratione et a nobis, pag. 195, nota (2), affertur ad confirmandam Avicennae mentem quoad emanationem multiplicis ab Uno.

pretantes *Metaphysices Compendium*, utpote quod nusquam antea in latinam linguam versum exstiterit et usque adhuc desideratum; sperantes ita etiam nos pergratam rem facturos doctis viris peripateticae philosophiae addictis, quibus praecipue laborem hunc nostrum consecramus (1). Compendium siquidem istud stylo nervoso conscriptum, credimus ut avicenniano praelibando systemati sufficiens evadat. Si quis vero nonnulla de

Huic accedit FR. RICARDUS DE MEDIAVILLA (a MIDDLETOWN), O. M. (1281) qui in Quaest. disp.: *Utrum angelus vel homo naturaliter intelligat verum creatum in veritate aeterna*; binos affert Avicennae textus, unum pag. 223 ex VIII *Metaph.*, c. 5: « Quod Altissimus gloriosus non habet definitionem » etc.; alterum, pag. 230 ex I *Metaph.*, c. 9: « Necesse esse illud quod per seipsum est veritas » etc. ad litteram concordantes cum cit. edit. de quibus est sermo [Ex prima edit. huius quaest. in *De humanae cognitionis ratione anecdota quaedam*, edita a PP. Collegii a S. Bonaventura, Quaracchi, 1883].

(1) Optandum sane esset ut studio conlato eruditorum qui aristotelicae philosophiae operam navant, critica prodiret editio, corpus scholasticorum arabicorum complectens et praesertim Avicennae et Averroës cum antiqua versione latina, qua usi sunt scholastici Doctores, adiuncta recentiore; unde recte aestimari queat quid in scholam influxerit arabum philosophia ex Aristotele per Syros derivata. Hoc est in votis maxime eorum, quibus cordi insidet nascentis thomisticae doctrinae profectus; inter quos eminet Fr. Card. EHRLE qui in sua *Bibliotheca scholastica*, inter vulgandos auctores, Avicennam et Averroëm adscripserat. Quod vero iamdudum vir doctus edixerat, quum novam praefatus est editionem SILVESTRI MAURI ab ipso adornatam (1885-86), novissime idipsum innuit in sua commentatione « L'Agostinismo e l'Aristotelismo » in *Xenia Thomistica*, vol. III, pag. 524, Romae, 1925. — Cfr. etiam ad rem: *Revue du monde musulman* (1° trim., 1925) pag. 331, occasione recensendi notas « *Sur les philosophes arabes connus des Latins au moyen-âge* » a P. M. BOUYGES editas in *Mélanges Univers. Beyrouth*, tom. 7, 8, 9.

auctore suo in mentem revocare desideret, breviter heic subiicimus :

Avicenna, arabice *Ibn Sînâ*, ortus est anno 373 Hegirae (988 Chr.), in pago *Kharmeitan* appellato, prope Bokhâra (in Asia centrali), mortem vero obiit, anno 427 Hegirae (1035 Chr.), aetatis suae sexto et quinquagesimo. Licet iste vitam effrenatam duxerit, passionibus iactatus, et inter varios fortunae casus, nihilominus acri efficacique ingenio, natura praeditus, philosophiam vel maxime excoluit, ut non modo celeberrimus exstiterit medicus, sed theologus et arabum philosophorum longe doctissimus, adeo ut post ipsum nulli apud orientales maioris celebritatis inveniantur arabum philosophi (1). Aristotelis sectator eximius, quem ipse primum Magi-

(1) Referre praestat quae cl. CARRA DE VAUX in sua monographia « Avicenne » ad rem observat : « après qu'on sera rendu compte de la physionomie extraordinaire de ce personnage (Avicenne), de la précocité de ses talents, de la promptitude et de l'élévation de son intelligence, de la netteté et de la force de sa pensée, de la multiplicité et de l'ampleur de ses œuvres composées au milieu des agitations incessantes de sa vie, de l'impétuosité et de la diversité de ses passions, on demeurera convaincu que la somme d'activité dépensée dans une telle existence, dépasse énormément celle dont seraient capables, même encore de nos jours, des types humains moyens ». — Descripta postea turbida illa aetate, imperii islamici, addit : « C'est dans un tel milieu, dont la vie d'Avicenne reflète le caractère trouble et tempétueux, que ce philosophe donna pour la première fois une expression claire, ordonnée et complète de ce système grandiose et calme que nous nommons la scholastique ». CARRA DE VAUX, *Avicenne*, pag. 127-131, Paris, 1900. Quoad bio-bibliographiam Avicennae efr. etiam CARRA DE VAUX, *Les Penseurs de l'Islam*, vol. IV, c. 1; *La scholastique, Avicenne*, pag. 18-42, Paris, 1923; S. MÜNK, *Diction. des sciences philos.*, Paris, 1844-52; S. MÜNK, *Mélanges de philoso-*

strum appellat, docuit peripatetismum, - neoplatonismo vel leviter suffusum - licet Stagiritae fontes, graeca lingua attingere non valuerit, graecis litteris ignoratis, sed syriaca hauserit, versionibus usus quas invenit in Bibliotheca Nouh-ben Mansour Bokhârae regis, eius ope a desperato morbo, in integram valetudinem restituti. Plura scripsit et fusiori calamo; quae vero ad nos unice attinent, sunt metaphysicum opus quod in *Chifi* habetur, potissime vero tertia, uti diximus, pars de *Nadjât*, quae subiectum huius latinae interpretationis commentationisque nostrae exstitit.

Avicenniani philosophici operis fortuna licet haud assecuta fuerit illam magni Commentatoris Cordubensis Averroës (1126-1198), summa auctoritate pollentis apud arabes et scholasticos, ob amplitudinem suarum in Aristotelem commentationum, quae per modum encyclopaediae et systematis universa Philosophi opera complectuntur; adeo ut ad finem usque saeculi xvi, Averroïsmus, etiam apud Italos, viguerit, nunquam vero Avicennismus; sufficit tamen, uti diximus, recordari, Nostrum etiam magni habitum fuisse, penes politiores scholasticae philosophiae magistros Albertum, in primis, et Thomam, quibus praecipue adiunguntur Iohannes

phie juive et arabe, pag. 352-366, Paris, 1859; DE WULF, *Histoire de la philosophie médiévale*, 4e edit., Paris; P. GENY, *Historia philosophiae*, pag. 133, Romae, 1918; M. HORTEN, *Das Buch der Genesung der Seele, Eine philosophische Enzyklopädie Avicennas, Die Metaphysik Avicennas*, Halle, 1907-1909; C. SAUTER, *Avicennas Bearbeitung der Aristotel. Metaphysik*, Freiburg, i. Br. 1912; M. WINTER, *Ueber Avicennas opus egregium « De anima »*, Munich, 1903; S. LANDAVER, *Die Psychologie des Ibn Sînâ* (in « Zeitschr. der Deutsch. Morgenländ. Gesellsch. ») vol. XXIX, 1875, pag. 335-418; TURNER, *Hist. of Phil.*, pag. 312-313, Boston, 1903.

de Rupella in *Summa « De anima »* (1) et Guillelmus Parisiensis († 1228), qui primum ex Avicenna videtur inter scholasticos saeculi XIII intulisse doctrinam de reali distinctione inter essentiam et esse in creatis (2), quem sequitur etiam de Rupella (3). Per illud siquidem transitionis tempus quod inter Augustinismum, ut aiunt, et Aristotelismum extitit, Avicenna Averroëm praeibat: cuius rei causa forte debetur eius semi-neo-platonismo aristotelicae paraphrasi commixto. Quamobrem ipse Albertus, illa aetate, potiore Avicennae concessit partem (4). Quod si deminuta fuit Avicennae fortuna, non modo puriori instaurato Aristotelismo debetur, sed vel maxime Averroï et impugnationibus ab al-Gazzali inscripto opere *Destructio philosophorum* (5), quod praecipue Avicennam impetit. Quibus etiam, forte accedit, scientiae viros Avicennam tanquam medicorum principem, potissimum suspexisse: eius enim grande opus

(1) Iohannes Avicennam quinquies supra viginti attulit et ad eius tramitem *Summam* exegit.

(2) Cfr. DE WULF, *Histoire de la philosophie médiévale*, n. 280, Paris, edit. IV, qui allegat SCHINDELE, *Beitr. zur Metaph. d. Wilhelm v. Auvergne*, pag. 23.

(3) Inter praestantiores accensendus adhuc est: ROGERIUS BACO, O. M. (1210-15 - † 1292-94) qui Avicennae opera philosophica versasse, manifeste apparet in *Opus Maius ad Clementem IV Pontificem Romanum*, ubi distincte ea recenset (cfr. ed. Bridges, vol. I, pag. 55, Oxford, 1897): nec praetereundus RAIMUNDUS MARTIN, O. P. (1278), qui in *Pugio fidei adversus Mauros et Iudaeos*, parte I, nonnulla ex Avicenna exscripsit; videlicet, quod intellectiva vis operationem habet independentem a corpore, pag. 205-207, et quod intelligibiles delectationes sunt sensibilibus praestantiores, pag. 197, ed. Lipsiae, 1687. His accedit: MATTHAEUS AB AQUASPARTA, O. M. (1235-40 - 1302), S. BONAVENTURAE discipulus.

(4) Cfr. MANDONNET, *Siger*, 43, nota 2.

(5) Arab. *Tahāfut al-falāsifah*.

quod *Canon* inscribitur, absorbuit quodammodo philosophi famam; de quo signum ineluctabile est, ingens editionum copia de Canone, paucissimae et rarissimae editiones de *Chifâ* (1).

II. In huius *Metaphysici Compendii* editione latine paranda, hanc literariam prosecuti sumus rationem: Pro textu arabo interpretando, editionem de *Nadjât* adhibuimus, quae, uti diximus, Romae prodiit ex Mediceo Typographeo an. 1593, quam in subiectis notis per sigla M designavimus; quoniam vero, haud paucis scatet erroribus, textum contulimus cum altera recentiore, licet et ipsa non sat emendata, typis aegyptiis impressa, cura Muṣṭafâ Meacaoni et Mouhii Eddîn Kordy, an. 1331 Hegirae (1911 Chr.), quam per sigla MK distinximus, opportunis adnotationibus in diversam cor-

(1) Praeter opera philosophica una simul collecta Venetiis, 1495 et 1508, exstant AVICENNAE opera omnia GERARDO CREMONENSI interprete (aliisque). Apud Iuntas, 1595, Tom. II, fol., post Canonis editiones plures, saec. xv, ab HAIN et a PROCTOR enumeratas. Habetur etiam Avicennae *Logica* versibus exarata, quam edidit SCHMOELERS, in *Documenta philosophiae arabum*. Exstat adhuc *Logica*, gallice versa a VATTIER, Paris, 1658. Cfr. et AVICENNAE *Compendium* «*De anima*»..... et *Aphorismi* «*De anima*» ab ANDREA ALPAGO, Bellunensi, ex arabo in latinum versa, Venetiis, apud Iuntas, 1546. — Ceterum, Avicennae fortuna, varia et anceps fuit, attenta praesertim diversitate scholarum philosophicarum et temporum. Quandoque enim eius ingenium fere praeternaturale habitum esse legimus, ut apud DJORDIÂNÎ (Sorsanus), eius discipulum, qui *Ibn Sînâ* vitam conscripsit ex arabico in latinum translata et pluries impressam. Quandoque etiam immerito et iniuria deiectus, ita ut de eo dictum: «*in medicina luscus, in philosophia caecus*». Cfr. FRANCESCO PUCCINOTTI, *Storia della medicina*, vol. II, P. II, pag. 107-113.

ruptamve lectionem animadvertentes. Attamen, ex diligenti istorum collatione, non parvae inter se diversitatis atque interdum contradictionum caussa viam undequaque facilem et securam operi nostro persequendo parare, ita ut omnes complere lacunas potuerimus, haud semper concessum est.

Internis hisce difficultatibus accessit deficientia arabici lexicī iuxta hodiernae philologicae scientiae leges ad unguem exacti: ideo saepius ad interna adiumenta recursum fecimus, inter quae, potissimum, ad al-Gazzali opus illud: *Destructio philosophorum*, vel *De praecipitatis philosophorum opinionibus* nuncupatum, et ad Averroës librum al-Gazzali reponentem, *Destructio destructionis* inscriptum, ubi Avicennae verba et argumenta referuntur (1), adhibitis etiam aliis Avicennae scriptis.

Antiqua vero latina interpretatio super *Chifā*, de ampliori Avicennae *Metaphysica*, auctore, uti diximus, Dominico Gundisalvi, Venetiis typis edita anno 1495, atque iterum 1508, quam prae manibus versavimus et ante oculos frequenter habuimus, licet in eam nonnulli irrepererint errores, quorum aliquot qua sensum pervertunt, quave incompletum, suboscurum et implexum reddunt, data fortasse apographorum manuscriptorum corruptela, vel typothetarum negligentia aut inscitia; attamen non parvam nobis utilitatem attulit. Haud vero defuimus in philologicis adnotationibus nostris defectus istos denuntiare. Ita, quandoque ad maiorem interpretationis

(1) Averroës liber, arab. *Tahāfut at-tahāfut*, qui inter Aristotelis opera Venetiis edita, apud Iunctas, vol. IX, 1562, exstat, iuxta versionem a CALO CALONYMOS hebraeo factam, inscribitur: *Destructio destructionum Philosophiae Algazelis*.

nostrae textus claritatem nonnulla synonyma verba ipsi textui inserenda esse censuimus, uncis tamen inclusa. Quandoque etiam ad clariorem textus intelligentiam, quibusdam vocibus graecanicos articulos τὸ, τοῦ prae-
posuimus, qui in auctoris littera minime habentur.

Quoad Avicennae mentem aperiendam, commentariis proprie dictis, textum exornare et criticam analysim instituere non autumavimus, nobis enim tale munus viribus nostris impar, arrogare haud maluimus; sed interdum, breves subiecimus adnotatiunculas, quae consecutionem et nexum unius capitis cum sequenti altero aperirent et quae parallelismum cum locis Aristoteleis atque Thomisticis indicarent: praesertim, ut in studiosorum commodum innotesceret, quando Thomas Aquinas Avicennam uti fontem enucleandae doctrinae adhibuerit, vel quando crisim de suis pronuntiatis instituerit atque ea emendaverit vel reprehenderit.

Cum Aristotele et S. Thoma inveniet quandoque lector clarissima coniuncta nomina Francisci Silvestri, Ferrariensis nuncupati, ipsius Aquinatis in *Summam Contra Gentiles* commentatoris celeberrimi, et Silvestri Mauri, qui forte unus, clariorem celebrioremque conscripsit paraphrasim in universum corpus operum Aristotelicorum (1).

III. De Avicennae autem philosophica doctrina legentium considerationi lineamenta quaedam subiicere cupientes, quod magni interesse videtur, in suprema quaedam capita, quae sub uno veluti obtutu simul

(1) Cfr. G. SESTILI, *Francesco Silvestri*, in opere: *Gli scienziati italiani*, vol. I, pag. 128-137, Roma, 1921-23, et *Silvestro Mauro*, ibid., pag. 426-440.

conspiciantur, illa distribuenda esse, ita censuimus, videlicet: 1° De Universalibus; 2° De ente, praesertim de possibili et necessario; 3° De Necessesse-esse, seu de Deo eiusque attributis entitativis; 4° De rerum emanatione a Primo Principio; 5° De scientia Dei et potissime de cognitione singularium; 6° De anima et intellectu; 7° De Philosophiae partitione.

1° De Universalibus: Aristotelica de universalium problemate solutio, quae est fundamentalis in philosophico intellectu; ipso Stagirita elegantius, traditur a nostro, iuxta realismum moderatum, a politioribus scholasticis inde communiter in schola receptum. Iam enim in *Chifâ*, parte Logica, exposita doctrina, quod « Aliquando forma intellecta, (in sapientia Creatoris et Angelorum) (1), est causa existendi in sensibilibus formas quae sunt in eis; et aliquando formae quae habent esse in sensibilibus, sunt causa, aliquo modo, essendi formarum intellectarum, scilicet quod existit in intellectu postquam iam habent esse in sensibilibus »; concludit pro triplici essentiarum statu:

(1) Subdit enim postea: « Omnium quae sunt comparatio ad Deum et ad Angelos est sicut comparatio artificialium, quae sunt apud nos, ad animam artificem, ideo id quod est in sapientia creatoris et angelorum, et de veritate cogniti et comprehensi ex rebus naturalibus, habet esse *ante multitudinem* ». Describit nempe hic Avicenna ideas archetypas seu exemplares; hinc, in « *Chifâ* », *Metaph.*, Tr. V, c. 1, fol. 87 r E, pulcre dicit de universali *ante rem*: « hoc est cuius esse proprie dicitur divinum esse, quoniam causa sui esse, ex hoc quod est animal, est Dei intentione ». Deo autem unit Angelos; quia, ut videbimus, iuxta avicennianum systema, in rerum processione a Primo Principio, prima intelligentia creata et aliae substantiae separatae, sunt causae creatrices intermediae.

*ante multitudinem, in multiplicitate, et post multiplici-
tatem* (1). Quam doctrinam consulto diximus, prae
aristotelica elegantior esse, nam comprehendit etiam
sanior neoplatonismum, inquantum platonica synthe-
sis propius respicit ideam causam facti scilicet *univer-
sale ante rem*, dum aristotelica analysis hoc non con-
siderat, sed directe respicit ideam in facto contentam,
scilicet *universale in re*, cui succedit universale in
intellectu, seu *post rem*. — Avicennianam hanc τὸ
universalis considerationem, primo amplectitur Albertus
Magnus, et praecise cum sua formula de universali
ante rem, in re et post rem (2). — Quam triplicem
acceptionem ita ab Avicenna perfectam, sequitur so-
lemne ipsius dictum: « Intellectus in formis agit univer-
salitatem » (3), repetitum ab ipso Alberto, a S. Thoma (4)
et a schola universa. Quae simul omnia ab Auctore suo
in hoc volumine, Lib. I, P. I, Tract. 7, c. 1, pag. 56-60,
optime compendio redacta invenies.

2° De ente apprime docet, illud definiri non
posse, quia « est primum principium cuiuscumque de-
scriptionis »: ergo transcendens. « Eius conceptus statim
in mente sistit, nulla re mediante ». — « Unum et ens
convertuntur » ita ut « quod a nobis vere dici potest
ens, vere etiam dici possit unum ». Hinc ad *Metaphy-
sicam*, seu scientiam divinam, cuius est scrutari Ens

(1) Cfr. AVICENNAM, *Logica*, Pars III, iuxta antiquam prae-
dictam versionem latinam, qua usi sunt scholastici veteres. Edit.
Venet. 1508, fol. 12 v.

(2) Cfr. ALBERTUM M., *De Praedicabilibus*, Tract. II, c. 3, edit.
Venet., 1532, fol. 6 v.

(3) Cfr. AVICENNAM, *Metaph.*, Tract. V, c. 1-2, cit. edit. P. II,
fol. 87.

(4) ALBERT., loc. cit., S. THOM., *De ente et essentia*, c. 4.

absolutum, pertinet tractationem de Uno, inquantum unum est, sicut de Ente, inquantum ens est. Ens « dividitur in substantiam et accidens » (L. I, P. I, Tract. I, pag. 2-5). Quae singula in « *Chifā* », *Metaph.*, ita exposuerat: « Ens et res et necesse talia sunt, quod statim imprimuntur in anima, prima impressione, quae non acquiritur ex aliis notioribus se... et ideo nullo modo potest manifestari aliquid horum probatione, quae non sit circularis; vel per aliquid quod sit notius illis... sicut ille qui dixit, quod certitudo entis est hoc quod vel est agens vel patiens... tamen ens notius est quam agens vel patiens » (1). Heic vero animadvertere praestat, haud parum decoris atque auctoritatis in avicennianam provenisse doctrinam, ex ipso S. Thoma, qui suum exorditur *De ente et essentia* scriptum, nervoso stilo redactum et veluti magna charta thomisticae philosophiae habendum; mutuata de ente sententia ab Avicennae verbis et conceptu (2), eiusque pariter sententiis ter decies in opusculo illo usus est.

Quoniam vero, sedulo perpendenti Avicennae metaphysicam, patet intentum eius fuisse praecipuum, theologiae systema construere, ad hoc perspicuam de necessario et de possibili profert rationem, dicens: « *Necesse est*, illud est ens quod si ponatur non esse implicat contradictionem. *Possibile* vero esse est illud, quod sive ponatur esse, sive non esse, non inde oritur repugnantia: quamvis per possibile esse quandoque significetur quod est in potentia, et dicitur possibile esse quicquid cuius esse verum seu reale est ». (L. I, P. II, Tract. I, c. 1, pag. 66).

(1) Tract. I, cap. 6, fol. 72 r A B, cit. edit.

(2) *De Ente et essentia* « Prooemium ».

Hinc ulterius, universa Avicennae explorata de ente doctrina, satis apparet, triplicem entis realis distinctionem ab ipso expendi iuxta triplicem modum quo considerari possunt rerum essentiae. Videlicet ens in tres veluti partes dividit: 1° Ens *possibile* solummodo, et ad hoc sublunaria omnia reducuntur, quae generantur et corruptione intereunt; 2° Ens *possibile* cui possibilitas sui esse ei competit *per se ipsum*, est autem necessarium et perpetuum, quatenus necessitatem sui esse habet a Primo: licet enim in sui essentia inditum non sit, ut aliquando esse desinat – cuiusmodi sunt sphaerae caelestes, intelligentiae separatae, et anima humana, – tamen non sua natura et per seipsum existit, sed per hoc quod est causatum a Primo principio. « Causatum in se possibile est esse, sed per Primum necessarium esse », (pag. 193, n. 7); 3° Ens quod per seipsum et absolute est *Necesse-esse*, in quo ultimo tantum, esse seu existere et unum esse sunt identica cum sua essentia. Immo, *Necesse-esse* proprie essentiam non habet, quum essentia in creatis tantum locum habeat (1).

(1) « Omne habens quidditatem causatum est, et cetera alia excepto *Necesse-esse*, habent quidditates quae sunt *per se* possibiles esse, quibus non accedit esse nisi extrinsecus, Primus igitur non habet quidditatem ». « *Chifâ* », *Metaph.*, VIII, 4, cit. edit. fol. 99^r C. Intellige tamen, iuxta Avicennae mentem, « non habet quidditatem »; hoc est non habet diffinitionem, ut explicat seq. cap. 5, quatenus non est in genere aliquo ex quo cum differentia specifica resultat essentia vel quidditas quae sit receptibilis esse sive existentiae, cum qua componat, quasi aliquid accedens; sed quatenus eius quidditas est ipsum purissimum *Necesse-esse*, quod « est omne quod est, et tamen non est aliquid ex his ». « Primum est quod necessitas essendi non habet quidditatem sibi adiunctam, nisi ipsam necessitatem essendi » Ibid., c. 5 v B.

Unde consequenter:

3° De Deo, sive de Necesse-esse, doctrina, Avicennae ingenio, iam praeformata exstat, strataque via ad eius existentiam demonstrandam. Quod enim penes Aristotelem est Actus purus, primum movens immotum, supposita praecipua entis distinctione in potentiam et actum, quae transcendit omnes categorias; penes Avicennam est τó Necesse-esse, distinctione praemissa entis possibilis et necessarii. Deum namque intelligi illud Necesse-esse cuius necessitas essendi est per se et non per aliud, ipsumque existere manifestatur ex adversa ratione possibilis quae pervadit omnia quae sunt « Existentia entis necessarii probatur ab effectu possibili » (1). Huiusmodi enim est natura τὸῦ possibilis quod etiam omnium possibilium collectione data, numquam ad necessarium per se assurgere valet, et cum simul nullius possibilis dari possit causa possibilis in infinitum, sequeretur quod nihil in rerum natura exstisset; igitur prima causa dans esse omnium possibilium debet esse extrinseca totalitati rerum mundanarum et haec Necesse-esse per se. Ideoque « omniaabilia redacta sunt ultimatim ad causam quae est Necesse-esse per se ». Ergo necessario existit Deus (Lib. I, P. II, Tr. II, cc. 1-2, pag. 91-94) (2).

(1) « Chifâ », *Metaph.*, I, 7, fol. 73 a.

(2) S. Thomas usus est avicenniano argumento in *tertia via* ad probandum Deum esse (I P., q. 2, a. 3), eo tamen sensu quo denuo tractatum existit a MOÏSE MAÏMONIDE (1135-1204), *Doctor Perplexorum*, P. II, c. 1. Quoad huiusmodi vero argumentum adire praestat doctam disquisitionem nuperrime editam a cl. prof. P. GENY, « Les preuves thomistes de l'existence de Dieu », in *Revue de Philosophie*, XXIV (1924), pp. 575-601, et E. GILSON, *Le Thomisme*, Strasbourg, 1920, pp. 44-46; CARRA DE VAUX, *Avicenne*, Paris, 1900,

Quibus principiis de Necesse-esse deque eius existentia constabilitis, profluunt attributa Eius entitativa, cuiusmodi sunt unitas (Lib. I, P. II, Tr. I, c. 4), quam sequuntur simplicitas (c. 5) et perfectio maxima (c. 6); bonitas (c. 6); veritas (c. 8), ubi traditur ontologica veritatis definitio quam exscribit S. Thomas (I P., q. 16, a. 1), eamque expolit in *Contra Gentiles* (Lib. I, c. 60): « Veritas est proprietas sui esse quod stabilitur ei ». — Pulcherrima omnino sunt et suavem quamdam elegantiam sapiunt, quae de vita τοῦ Necesse-esse Philosophus noster profert, quia per se intelligentia, intelligens et intellectum, quatenus est entitas et quidditas exspoliata, potentialitate carens, nam: « Omne quod per se exspoliatum est materia et materiae accidentibus, per se intelligens et intelligibile est ». Unde invaluit canon in scholis receptus: *Immaterialitatem necessario sequitur intellectualitas* (Tract. III, c. 1). — Quibus adiungit, τὸ Necesse-esse maxime pulcrum et delectabile exstare, quia primus intellectus primusque amor; unde concludit perfectissimam eius vitam in quiete beatissima intellectionis suique amoris consistere (c. 2).

Illud autem, quod iam innuimus, maximeque movet in avicenniana doctrina de entitativis Dei attributis et quod profecto fluit ex ipsa ratione potissima spectandi Deum τὸ Necesse-esse per se; est, divinum tantummodo Esse irreceptum et irreceptibile exstare, scilicet essentiam et quidditatem Eius cum ente et uno identicam esse, h. e.

pp. 266-272. Hanc autem pro existentia Dei argumentationem desumptam ex possibili simpliciter et possibili per se sed necessario per aliud, ab Averroë impugnata invenies in *Destructio destructionum philosophiae Algazelis*, disp. IV, fol. 71v, I et seqq., edit. Venet. apud Iunctas, 1562.

actualem essentiam Eius a sua existentia realiter non differre; in ceteris autem omnibus quae per se tantum possibilia sunt, ideoque habent esse causatum ab alio, licet necessarium et perpetuum, hoc esse, sive existentiam, realiter differre ab essentia sive quidditate et in ea receptum; nam « ex eo quod intelligas quidditatem cuiusdam rei, non ideo intelligis unum et existens » (Lib. I, P. I, Tr. III, c. 2, p. 28). In antiqua versione latina de *Chifâ* potissima loca, in quibus Avicennae doctrina continetur, habes in *Metaph.*, Tr. I, c. 7-8; VI, 1, 2, 3; VIII, 3, 5 et 6; IX, 1, 4.

Huius ergo doctrinae de reali distinctione inter esse et essentiam, post magistrum Aristotelem qui *Analyticorum posteriorum*, lib. II, c. 7, text. 7, docuit: « Quid autem sit homo, et esse hominem, differunt » τὸ δὲ τί ἐστὶν ἄνθρωπος, καὶ τὸ εἶναι ἄνθρωπον ἄλλο (1); assertor et propugnator, inter peripateticos, forte primus, exstitit Avicenna (2) per doctrinam suam de quidditatibus quae sunt per se possibles esse, quibus non accedit esse nisi extrinsecus. Ex quo ultro nimis processisse videtur, ut

(1) Quem locum ita commentatur Aquinas, lect. 6: « In solo enim primo essendi principio, quod est essentialiter ens, ipsum esse et quidditas eius est unum et idem; in omnibus autem aliis quae sunt entia per participationem, oportet quod sit aliud esse et quidditas eius ».

(2) Ideo S. Thomas, quaerens: « *Utrum Esse proprie dicatur de Deo*, I *Sent.*, dist. 8, q. 1, a. 1; rationem philosophicam, pro parte affirmativa, ab avicenniana doctrina explicite depromit, de quidditate, scil., in creatis distincta ab actu essendi, per quod res denominatur a quidditate sua et non ab actu essendi; in Deo autem, « cum ipsum Esse suum sit sua quidditas » nomen quod sumitur ab esse, proprie nominat Ipsum et est proprium nomen Eius, sicut proprium nomen hominis quod sumitur a quidditate sua. Eodem sensu avicennianam intelligit doctrinam Fr. MATTHAEUS AB AQUASPARTA, O. M., *Quaest. disputatae*, I, ed. Quaracchi, 1903, pag. 230.

asseruerit esse illud in genere qualitatis seu accidentis essentiae inherens reponi, unde ab Averroë et a S. Thoma, merito reprehenditur (1),

Attamen, praeteriri nequit, theoriā hanc ab Avicenna evolutam, a Platone, ante Aristotelem, instauratam fuisse cum sua doctrina de participatione et receptione graduāli boni et esse a super-Bono, ἐπέκειναι τῆς οὐσίας (*De Rep.*, l. VI, c. 19, 509 B; *Phaed.*, 74 A; *Conviv.*, 211 E; *Tim.*, 50 C); a neo-platonicis cum Plotini ἐπέκειναι τοῦ ὄντος, prosecutam; post Avicennam tandem clarius atque distinctius perpolitam atque ad perfectionem adductam esse ab Aquinate sive in celebri textu *De ente et essentia*, c. 5, sive in ceteris

(1) « Non videtur Avicenna (ita S. THOMAS) dixisse recte; esse enim rei quamvis sit aliud ab eius essentia, non tamen est intelligendum, quod sit aliquid superadditum ad modum accidentis, sed quasi constituitur per principia essentiae » *Metaph.*, l. IV, lect. 2. H. e. quatenus esse est complementum essentiae, quod ab ea exigitur ut illam faciat actu esse; actus ille *reductive*, ut aiunt, pertinet ad genus essentiae vel substantiae; et ideo non est substantia, quia non est pars essentiae substantialis, quo sensu posset improprie per quandam similitudinem dici accidens; et simul non est accidens, quia ut actus terminans potentiam substantialem in esse, facit unum per se cum substantia. « Et ideo – potuit S. THOMAS concludere – hoc nomen Ens quod imponitur ab ipso esse, significat idem cum nomine quod imponitur ab ipsa essentia » (ibid.). Doctrinam hanc de distinctione inter essentiam et esse, sensu avicenniano adstipulatus est etiam MOÏSES MAÏMONIDES in suo prelaudato opere, *Doctor Perplexorum*, Part. I, cap. 57, dicens existentiam in creatis, « quidditatis accidens ». Ceterum, Moïses, cuius influxum in scholasticam philosophiam docti sciunt, ad tramitem peripatetismi avicenniani suum opus potissime effinxit. Cfr. *Guide des Égarés*, editam a Cl. S. MUNK, I, c. 57, pp. 231-32 cum eiusdem adnotationibus; in quibus tamen virum clarissimum fugit, ut videtur, quae sit vera peripatetica doctrina de essentia et esse.

operibus suis, in quibus amplissime eam recepit eamque fundamentalem in sua theologia constituit (1).

4° Quod autem in Avicenniana philosophandi ratione se habet veluti suae metaphysicae prora et puppis (ut graecorum proverbium fert), problema est De Rerum emanatione a Primo Principio seu ab Uno. Quum enim ab Avicenna ponatur, Necessesse necessario extra se operari et simul simplicissimam esse unitatem, sub omni respectu, necessario, ut ille dicit, sequitur, immediate ab ipso emanare non posse multitudinem, sed unum ens tantum (2) nam si duo essentialiter et vere distincta prodirent, illa profecto emanarent ex duabus veluti partibus suae essentiae: quum vero partes istae, quas *dispositiones*, et *intentiones* vocat, eius essentiae inhaerentes esse deberent, necessario sequeretur essentiam illam esse compositam

(1) De neo-platonica huius distinctionis origine, cfr. P. GENY, *La cohérence de la synthèse thomiste*, in « *Xenia Thomistica* », 1925, vol. I, pag. 116; et eiusd., *Le problème métaphysique de la limitation de l'acte*, in « *Revue de philosophie* », XIX (1919), pag. 138. — Quoad vero habitudinem philosophiae S. Thomae ad illam Avicennae in hac distinctione inter essentiam et esse, cfr. MAR. DOM. ROLAND-GOSSELIN, O. P., *De distinctione inter essentiam et esse apud Avicennam et D. Thomam*, in « *Xenia Thomistica* », 1925, vol. III, pp. 281-288.

(2) « Ab uno inquantum est unum, non prodit nisi unum », pp. 192-193. Cfr. et pag. 195, notam (2) ubi affertur critica S. Thomae, eiusque ratio, quomodo ab Uno procedat multitudo. Adire adhuc praestat Albertum Magnum S. Thomae magistrum qui Avicennam exponit et refutat in lib. XI suae *Metaphysicae*, cc. 4, 5, 6. In anonimo scripto *De erroribus philosophorum* (1260-1274), cap. VI, habetur inter errores Avicennae sub n. 6: « Ulterius erravit (Avicenna) de exitu rerum a primo principio. Nam non solum posuit producta a primo, processisse ab eo ab aeterno, sed etiam voluit

et divisibilem (1), quod absurdum est. Avicenna igitur ad problema solvendum, el-Farabi († 949-50) sequutus, qui ante se ex arabum philosophis, in Bagdad schola, doctrina insignis exstiterat, theoriā de emanationibus fere ad instar plotiniani systematis effingit (2). Imaginatur enim huiusmodi cosmogonicum systema: a Deo non profluit immediate nisi primum causatum quod est intellectus separatus - intelligentia pura - qui in se est possibilis, sed a Primo Principio habet quod sit necessarius; ex eo autem quod ille cognoscit Primum Esse, emanat intelligentia prima post se, quae pertinet ad sphaeram Saturni; deinde, ex eo quod cognoscit se ipsum, habens necessitatem sui esse a Primo, emanat existentia animae quae est propria ultimae sphaerae; tandem ex eo quod cognoscit seipsum

quod a primo non procedit immediate nisi *unum numero*, ut intelligentia prima. Utrumque patet ex IX *Metaphysicae* suae capitulo (IV), *De ordinatione esse intelligentiae et animarum* » MANDONNET, *Syger de Brabant*, 2e Part. Textes, tom. VII, introd. p. xx, seqq., 2e éd..

(1) « Si enim sequerentur ab ipso duae res constitutione diversae, vel duae res diversae ex quibus unum coalescit, ut materia et forma, tunc profecto non sequerentur nisi ex duobus modis diversis in eius essentia... sed hoc refellimus demonstrando eius falsitatem », pag. 190. At vero, praeter illa quae in hoc Compendio manifestissima apparent de Avicennae mente, cfr. quae exstant in « *Chifâ* », *Metaphysica*, Tract. IX, c. 3-4 et CARRA DE VAUX, op. cit., pag. 247.

(2) Plotinianum systema theoriā exhibet de Uno a quo Νοῦς, Unius imago, emanat, quae ad Unum simul se convertens, producit animam mundi, quae cum sit imago de imagine, ideas actuat in phaenomenis materialibus; intermediis, tamen, animabus individualibus. Cfr. *Ennead.*, V, 4, 1, 5, 8; VI, 8, 18. Cfr. etiam COVOTTI, *La cosmogonia plotiniana*, in *Accad. dei Lincei*, ser. V, vol. 4, pp. 371-393; 469-488.

prout est possibilis in se, emanat exsistentia corporis huius sphaerae, a cuius substantia emanat materia inferiorum corporum. Quae emanationis ratio deinceps ordinatim procedit, per sphaerarum gradus astronomicos, « quousque perveniatur ad intellectum agentem qui nostras animas dirigit atque administrat ». Hic intellectus agens, νοῦς ποιητικός, Aristotelis qui, iuxta Ibn Sinâ, extrema emanatio exstat intelligentiarum separatarum, regit hunc mundum sublunarem et ex eo emanant omnes formae substantiales, quas materia recipit, et etiam animae humanae (1). Igitur, ex Avicennae mente, intellectus agens non modo est principium psychologicum tanquam sol illuminans sua luce rationalem virtutem (2) ad elaborandas species intelligibiles abstractas a sensibilibus, sed est etiam principium metaphysicum unde emanant omnes formae, haud exclusa anima rationali. Materia tamen, sive *hyle*, cuius esse, recte dicit « esse receptivum tantum » (pag. 17) et a forma separatam minime existere posse, ideoque forma denudari non posse (pp. 12-19); non dicitur emanatio sed ~~para~~ potentia ab aeterno praeter Deum existens. Mundum Deo coaeternum dicit (pp. 132-150) non tamen aeternitate a se, sed quia ab aeterno a Deo causatum, licet non omnia Deus immediate et directe creaverit, ut vidimus,

(1) Cfr. hoc compendium a pag. 192 ad 195, cum nota, et « *Chifâ* », *Metaph.*, Tract. IX, c. 3, fol. 104 r E. Quoad intellectum agentem qui dictus fuit etiam « dator formarum » et singulari voce « colcodea » (ut referunt AUGUSTINUS NIPHUS super *Destructio destructionis*, disp. IX et THOMAS GIANINI, *De mentis humanae statu post hominis obitum* (Patavii, 1614, pp. 164-65), cfr. eruditam notam cl. prof. C. A. NALLINO, in *Giornale critico della filosofia italiana*, 1925.

(2) Cfr. AVICENN., *De anima*, P. V, cap. 5, fol. 25 r A, cit. edit.

excepta prima intelligentia, cum adsint causae intermediae et ipsae creatrices (1). In doctrina de causis

(1) De potentia creatrice in creatura fuit etiam affirmans gnosticorum sententia. PETRUS LOMBARDUS († 1164) asseruit creaturam instrumentum physicum creationis non repugnare (IV *Sent.*, dist. 5). DURANDUS A S. PORTIANO († 1326) docuit creatricem potentiam, quoad aliquem effectum, posse creaturae communicari (II *Sent.*, d. 1, q. 4) et quibusdam videri poterit etiam S. Thomam, in opère suo iuvenili, super sententias Lombardi (II *Sent.*, dist. 1, q. 1, a. 3), Avicennae concessisse quadamtenus possibilitatem mediatae creationis, philosophice inspectam, sub limitatione divini influxus — licet eam dixerit, de facto, contra fidem et doctrinam haereticam — simili modo quo docuit creationis ab aeterno impossibilitatem demonstrari non posse, et rationes adesse pro eius possibilitate asserenda. Sed Aquinas, cit. loc., et alibi, ut ei mos est, explicare tantum intendit, et in saniores sensum trahere illius arabi opinionem et Magistri sententiam, quasi benevole excogitando qua ratione isti potuerint, theoriam illam de mediata creatione sibi intelligibilem reddere et revera apparere: aliisque verbis concludit, ad summum illam ab eis intelligi potuisse, in sola hypothesis de potentia creativa communicata a Deo substantiae separatae « *ad ministerium ipsius creationis* », cum admitti non possit « *potentia auctoritatis* », quae est incommunicabilis, quia *infinita* (IV *Sent.*, dist. 5, q. 1, ad 3^m quaest.); firmissima interim veritate retenta, nec ignorata, neque in dubium revocata efficacia et extensione illius principii, quod stat veluti lydius lapis ad sinceram philosophiam thomisticam explorandam; videlicet « Omnis actio secundae causae firmatur super actione causae primae » (II *Sent.*, d. 1, q. 1, ad 3), cui succedit alterum: « Esse cuiuslibet rei et cuiuslibet partis eius (materia et forma) est immediate a Deo » (I *Sent.*, dist. 37, a. 1, et dist. 36, a. 1). Unde, licet in cit. loco non instituat Aquinas profundiores crism circa valorem philosophicum illius avicennianae opinionis, et rem agat potius uti Professore Theologiae decet, Sententiarum Magistrum exponentem, illam haeresiae nota tantum inurendo; non ita tamen in *Summa Contra Gentiles*, ubi in l. II, c. 21, rem tanquam in propria sede tractat; ibi enim haeresim philosophice versat et de illa crism instituit, ex ipsa intrinseca

Aristotelis vestigia prosequitur (pp. 32-41). Attamen Avicennae *Metaphysica*, heic, uti patet, vult quamdam emanatismi pantheistici speciem cum individualismo componere, et a puro peripatetismo quandoque recedit. Perfectam ideoque cohaerentiam in avicenniana synthesi frustra quaesieris, quod utinam non esset, licet plura insint, singillatim, scite pronuntiata.

5° Avicenniana cosmogonia in aperto posita, immediate ex eius systemate profluit doctrina de scientia Dei, praesertim quoad singula individua, quum scientia Dei *ad extra*, cum divina causalitate coniungatur.

Licet enim in avicenniana de scientia Dei doctrina, plura, indubie, sint recte prolata; puta quod Deus alia

ratione *causae instrumentalis*, unica hypothesis in Sententiis indicata per illud « *ministerium creationis* », et concludit: « Impossibile est quod aliqua creatura creet, sicut principale agens aut instrumentale »; cui adiungitur locus insignis in *Summa Theologica*, I P., q. 45, a. 1. Cfr. nostras adnotationes avicenniano textui subiectas in hoc vol., pp. 186, 192, 195-96, 199, 202, nota 2. — Thomae praeiverat ALBERTUS M. docens: « Dicunt, quod per intellectum intelligentiae primi ordinis, Primum Principium est causativum multitudinis (opinio Avicennae)... et potentia Dei uteretur ipso tamquam instrumento... quod valde absurdum est... actus enim creationis nulli comunicabilis est » (*Summa Theol.*, II P., Tr. 1, q. 3, membr. 3, a. 1, ed. VIVES, vol. 32, pag. 33 seqq., et Tr. 12, q. 73, membr. 1, vol. 33, pag. 53, et *Summa de Creaturis*, q. 5, a. 4, vol. 35, pag. 82, seqq.). Et adeo absurdum hoc visum est Alberto quod, super Sententias, vult potius excusare istos philosophos, dicendo: « Non fuit, ut puto, intentio illorum, quod Angeli essent creatores, sed potius illuminatores et motores. Sic etiam dicit Alpharabius quod anima est instrumentum intelligentiae, cui comunicat de lumine sui splendoris » (II *Sent.*, dist. 1, a. 7, ad 3). EL-FARABI haec habet in opusculo *De intellectu*, inter opera philosophica Avicennae, ed. Venet., 1508, fol. 68-69.

a se cognoscat, quod non ab omnibus ex arabum philosophis concessum habetur, ita etiam quod medium *in quo* Deus cognoscit - uti modo in schola definitur - sit ipsa divina simplicissima essentia, ideoque eius scire sit invariabile, transcendens omne tempus et omnes conditiones materiae et individuationis, tamen ex parte termini divinae cognitionis, haud parva oritur quaestio, utrum recte senserit, quoad singularem cognitionem (l. I, P. II, Tr. IV, cc. 1-2 cum nota 2, cap. 1, p. 118-125); saepius enim categorice ibi affirmat, Deum particularia vel singularia cognoscere tantum in ratione seu specie quadam universali, qua de causa eius doctrina reprehensionem habuit a principalioribus scholae doctoribus, duce S. Thoma, tanquam fidei et rationi contraria, atque divinae providentiae iniuriosa. — Quibus perpensis, primum liceat nobis istorum Doctorum partes exponere atque illustrare, ut exinde etiam quod contrarium videri potest, candide fateamur.

Dicunt enim: Habet profecto Avicenna pronuntiata nonnulla, quae statim ab eo huiusmodi errorem abjudicare viderentur, sicuti dum affirmat, in *Nadjât*, Deum omnia universali modo tantum intelligere, attamen subdit: «Deum nihilominus non latere res individas nec unius quidem *dirrae* ponderis in caelo et in terra»; sed haec antinomia ad criticas exegesis leges expendi debet, ut perspicuis dubia solvantur et non perspicua dubiis confundantur; cui praestando, dubia haec ad ipsam sui systematis trutinam expendere necesse est: iam Aquinas huius theoriae crisim instituens, optime notaverat quando dixit: «Qui cognosceret Socratem, per hoc quod est albus vel Sophronisei filius, vel quidquid aliud sic dicatur, non cogno-

sceret ipsum inquantum est hic homo » I P., q. 14, a. 11; et quamvis hoc videretur posse dici cognoscere res individuas, sicut videtur dicere Avicenna, tamen hoc non est cognoscere singulare in sua realitate singularitatis, nisi cognoscatur haec forma cum hac materia quantitate signata, inquantum est individuationis principium.

Sic igitur, iidem pergunt, ut ad avicenniani textus exegesis ordine quodam procedatur, oportet: 1° ex ipsis verbis Avicennae definire quid ipse praecise intelligat « *singularia cognoscere in ratione universali* »; 2° doctrinam istam de singularibus revocare ad cosmogonicam ipsius theoriam.

α) Deus, seu, ut Avicenna dicit, Primus, singularia cognoscere, in ratione seu specie quadam universali, significat, quod « intelligit res singulares inquantum *sunt universales*, idest inquantum habent quasdam proprietates (rationes universales singularitatis), per quas si illae individualiter designentur, hoc quidem erit per relationem ad quamdam designatam dispositionem..., quae dispositio si cum suis qualitatibus sumatur... attribuitur rebus individualibus » (pag. 121–122, n. 2). Quod profecto est cognoscere singulare non in sua individua singularitate, sed in ratione communi et universali singularitatis; sicut cognoscere Socratem, Aristotelem quatenus comprehenduntur in ratione universali *hominis vel humanitatis*. Quod insuper Avicenna exemplificat per hoc, quod aliquis quia « sciret omnes motus coelestes, sciret et omnem eclypsim, et omnem coniunctionem et oppositionem particularem, quae determinate eventura est, sed *hoc sciret modo quodam universali* » (pag. 122, n. 3); unde « non ideo pervenerit ad apprehendendas eclipses particulares, nisi quia comprehen-

sionem habuit, *de omnibus earum causis* et de quocumque est in motibus caeli » (pag. 124, n. 7). Quia scilicet cognovit « causarum harmonias » et rationem universalem, seu quidditativam, de motu caelesti et de particulari eclypsi in communi, inquantum: illa « *intentio* (de eclypsi, et, si loqui liceat, de *eclipsitate*) *potest praedicari de pluribus eclypsibus*, quarum uniuscuiusque dispositio est haec dispositio » (pag. 122, n. 3); ita ut isto sciendi modo « potest quis scire, non tamen scire ea hora, in qua quaeritur num talis motus sit » ad hoc enim oportet, ut « per visum iam acquisitum sit aliquid sensibiliter signatum ut scias istius eclypsis dispositionem » (pag. 123, n. 4). Iamvero haec omnia satis superque demonstrant quae fuerit Avicennae mens de cognitione singularium in universali. Ipse, aliis verbis, dividit et separat, ut videtur, in re cognoscenda, formam et causam universalem ab omnibus conditionibus individuantibus et a relatione loci et temporis, et dicit, tantummodo rem cognosci in sua singularitate per quandam applicationem idealem illius formae cognitae eiusque referibilitatem quibuslibet singularibus, possibilis, inter quae in statu abstractionis, comprehenditur etiam res individua. S. Thomas viderat hanc explicationem in theoria de cognitione singularium in ratione universali eamque refutavit dicens: « Hoc nihil est, quia nullus potest applicare aliquid ad alterum, nisi illud praecognoscat: unde dicta applicatio non potest esse ratio cognoscendi particularia, sed cognitionem singularium praesupponit » (I P., q. 14, a. 11). Ex ipso vero Aquinatis textu apparet Avicennae mentem non ex iis quae referunt al-Gazzali et Averroës sed ex ipsa fonte eam accepisse: nam, versionem illam quam modo legimus, in edit. anni 1508, habuisse Thomam certum esse

diximus et confirmatur praesertim ab expositione et refutatione quae exstat in quaestionibus *De Veritate*, q. II, *De Scientia Dei*, art. 5. Quae ceterum theoria est intime cohaerens et logice descendens a cosmogonica Avicennae doctrina de rerum origine atque distinctione, ab ipso S. Thoma lucidissime exposita atque impugnata (I P., q. 45, a. 1, et q. 47, a. 1); quod si aliter theoria haec conciperetur, non amplius videretur in sua historica realitate, ipsius Avicennae systema posse concipi.

§) Et revera, de Avicennae mente idipsum, ut aiunt, eruitur et confirmatur, comparatione instituta cum percelebri, supra exposita, eius cosmogonia, quatenus ad divinae scientiae veram doctrinam refertur.

Siquidem, scientia Dei non modo est possibilium fiendorum et factibilium, inquantum divinus intellectus contemplatur imitabilitatem infinitae perfectionis divinae essentiae; sed est ratio, veluti dirigens, factorum, seu scientia practica supremi artificis inducentis opus (1), inquantum in unitate simplicissimae essentiae, adiunctam habet liberam sapientemque voluntatem. Sic ergo Deus causat actu sciens et actu contemplans imitationem suae essentiae, non enim cognoscit res quia sunt, sicut scientia nostra, sed res sunt quia scit: « Scientia Dei causa rerum » notissimum Aquinatis apophtegma (2). Et consequenter nos ex divinis cognitis operationibus evidenter concludimus Deum omnia, etiam

(1) ALBERTUS MAGNUS docet: « Scientia Dei est per ideas facientes res ». In I *Sent.*, dist. 36, a. 7, ad 4^m, edit. VIVES.

(2) Ad rem AVERRÔES: « Scientiae humanae sunt passiones et impressiones entium, et entia faciunt impressionem in eis: Scientia vero Dei facit impressionem in entibus et entia patiuntur ab ea ». *Destructio destructionum*, disp. XI.

in propria singularitate individuata cognoscere: res enim ad extra in propria singularitate exsistunt per formam in hac materia quantitate signata individuam; ideoque Deum ea cognoscere necesse est ut actu sunt et eo modo quo actu sunt, est enim immediata causa totius esse, non tantum huius formae, sed et huius materiae. Unde tres veluti radices scientiae huius de singularibus exstant: 1° Scientia Dei practica; 2° *immediata* et *directa* Dei creatio singulorum individuorum; 3° principia interna quibus singula individua constituuntur, quae sunt haec forma cum hac materia quantitate signata, quatenus *immediate* et *directe* producta ut sunt actu scita. Hinc Aquinas noster quoties de singularium scientia in Deo tractat, haec simul coniungit et coordinat, ita ut iure concludat: Si aliquid est in rebus non cognitum ab ipso, oportet circa illud divinam operationem vacare, idest ab ipso operatum non esse. Quod ita convertitur: Si ergo ab illo operatum est, ab ipso cognitum est, et ea ratione cognitum quo operatum (1). Conferre ad hoc praesertim iuvat quae luculentissima hoc sensu habet in *Contra Gentiles*, I, c. 63, *Quaest. Disput. De Verit.*, q. 2, a. 5, *De divinis nominibus*, c. 7; speciatim vero in *I Sentent.*, dist. 36, q. 1, a. 1, ubi S. Doctor cum arabum philosophia, et avicenniana peculiariter, primum directe congreditur.

His igitur praesuppositis, ut paucis omnia perstringamus, Dei scientiam, quantum ad ea quae sunt extra

(1) Ita etiam: « Cum Deus sit causa rerum per suam scientiam, intantum se extendit scientia Dei, inquantum se extendit eius causalitas: unde cum virtus activa Dei se extendat non solum ad formas, a quibus accipitur ratio universalis, sed etiam usque ad materiam; necesse est quod scientia Dei usque ad singularia se extendat quae per materiam individuantur » I. P., q. 14, a. 11.

se, tantum se extendere, quantum se extendit causalitas eius. Quod principium non inficiatur Avicenna; apertissime namque dicit: « Non intelligit (Deus) omnia a se, nisi inquantum est principium essendi eorum » (pag. 188); causalitas vero divina, rerumque ordinatio, iuxta ipsum, *non ad singula immediate se extendit individua*; imaginatur enim, ut vidimus in sua cosmogonia, quandam ordinationem causarum ab intelligentia prima, ad animas orbium caelestium, usque ad intellectum agentem qui est dator formarum; quae singulae causae sunt creatrices eorum quae constant ex forma et materia ex qua resultat individuatio et quae est aeterna et improducta: quod si secus contingeret, plures iuxta ipsum, sequerentur « dispositiones vel intentiones in Primo » quod esset contra puritatem divini esse (1): Deus igitur, iuxta hanc theoriam, non habet scientiam de singulari individuo. Et perspicue Ibn Sînâ paucis hoc resumit, quando de cognitione divina in ordine ad providentiam tractans, dicit: « *Primus verus haec omnia scit eo modo sciendi quem diximus Ipsi convenire* (in universali). *Ab ipso itaque incipit fieri omnium quae fiunt; sed indirecte et mediate, et secundum hoc est scientia Eius* » (pag. 248, n. 8) (2). Quibus cognitis, explicatur qua ratione Avicenna hic in *Nadjât* (p. 246, n. 7) docuerit: « Ex his itaque rebus nos novimus animas caelestes et illas, quae eis superiores sunt, particularia quidem cognoscere, quae autem supra illas ani-

(1) Cfr. superius adnotatum pag. xxi, not. 1.

(2) Et in « *Chifâ* » *Metaph.*, eadem leguntur: « Primus verus novit hoc totum secundum modum quem diximus esse illi convenientem, ideo ab Eo incipit esse omnis eius quod fit, *sed mediante aliquo, et secundum hoc est scientia eius* » (fol. 108r, 2 col.).

mas sunt, *particularia*, modo cognoscendi *universali*, cognoscunt; ipsae autem animae particularia sciunt, particulari scientia; sicut qui immediate et directe aliquid attingit; vel qui proxime adstat directe attingenti; aut qui sensibus cernit ».

Quae doctrina profecto, addunt Doctores isti, est intelligibilis solummodo cohaerenter ad avicennianum expositum systema: asserit enim, quae sunt intellectu praedita quo magis elongantur a Primo eo plus de singularibus cognitionem habere; dum, e contra, iuxta ordinem obiectivum, substantiae separatae sive intellectus puri qui et supra animas caelestes atque humanas exsistunt, per unam intellectivam virtutem universalia et particularia cognoscere distincte debeant. « Hoc enim rerum ordo habet, quod quanto aliquid est superius, tanto habeat virtutem magis unitam et ad plura se extendentem » (1). Sic ergo ex universo systemate, id quod est peculiare in Avicenna, consistit in hoc, quod non modo Deus quoad cognitionis terminum cognoscit singularia in universali, sed mediante cognitione determinata quam animae caelestes habent: ipse enim effingit orbium caelestium animas habere facultatem imaginativam unde obiecta multiplicantur in infinitum; particularia cosmica vero, ordine quodam, quasi retroagente, imprimere in causas proximas atque ita gradatim et successive eorum imagines penetrare usque ad orbis caelestes et communicari contactu quodam spiritali, usque ad causam primam, quae sciret *indirecte* per modum similem

(1) Cfr. S. Thom., I P., q. 57, a. 2, ubi Doctor Aquinas pulcherrime explicat quomodo substantiae separatae ex divina causalitate, iuxta ordinem causandi, in earum intellectum species rerum inditas recipiant.

deductioni et inductioni mediante gerarchia substantiarum separatarum, orbium caelestium, atque animarum (1). En candidissima Avicennae verba: « *Scies quomodo Primus ex sua essentia scit omnem rem; quia scilicet est principium alicuius rei, quae est ipsa principium alterius rei, vel aliarum quarum dispositio et motus tales sunt, et a quibus enascitur aliquid tale, et ita porro, quousque perreniatur ad explorationem distinctivam, ultra quam non amplius progredi potest, secundum ordinem qui concomitatur istam explorationem per modum illationis a priori et inductionis a posteriori. Et hae erunt claves ad absentia cognoscenda* ». Apertissima systematis resumptio quae subintelligit necessario creationem divinamque operationem *indirectam* et *mediatam*: locus - fere dicam classicus - cuius parallelismus habetur in verbis superius citatis de cognitione Dei in ordine ad providentiam (nostrae edit., pag. 248, n. 8) (2). Atque hac ratione divinae Providentiae ordo exurgit ex quadam conceptione monistica in qua singulae cognitiones sunt quasi partes unius emanatismi.

(1) Intellige: « Non quod Avicenna dicat in Deo esse scientiam *discursivam*, ut aiunt; sed quia Deus ut principium primum essendi, participando ipsum esse omnibus individuis spiritualibus et materialibus coniungitur quodammodo cum individualitate istorum, ex quibus et alia entia individua emanant, a quibus individua per deductionem et inductionem cognoscuntur, atque ex his omnibus simul determinatur singularium intuitiva Dei scientia. Et haec est, uti apparet, alia facies spectandi problema, diversa ab altera de ideali applicatione formae cognitae quibuslibet singularibus possible; licet et illa hanc alteram ingrediatur.

(2) Cfr. AVERROES, *Destructio destructionum*, disp. 16. Cfr. etiam S. MÜNK, *Mélanges de Philosophie juive et arabe*, Paris, 1859, pag. 362.

Avicennae theoria, subdunt Doctores, licet a veritate elongata, et quandoque lacunas atque hiatus inter principia et deductiones praeseferat ingeniosa quadam subtilitate pollet. Et id revera ipse dicit: « Necesse-esse intelligit universaliter et cum hoc non deest ei aliquid singulare... et hoc est de mirabilibus quod non potest imaginare nisi qui fuerit subtilis ingenii » (1). Haud vero quis abnuere potest, Avicennae philosophicum torqueri ingenium, licet id dissimulare conetur, pro suo extruendo systemate, dogma coranicum cum philosophia rationalistica simul componente; vult siquidem unum extollere, altero non negato. Plane enim sciebat ipse religionem islamicam distinctam singularium cognitionem in divina mente postulare (2) atque ita recurrit ad quemdam syncretismum ex peripatetismo, neo-platonismo et islamismo conflatum, addens etiam de suo, putans ita concordiam quam quaerebat attigisse (3).

(1) *Metaph.*, fol: 100 r C.

(2) In *Corano*, VI, 59, habetur: « Ille [Allah] scit quae sunt super terram, vel in imo maris; neque cadit unum folium [ex arbore] quin noverit; neque unum granum [absconditum] in tenebris terrae neque una herbula viridis vel siccata, quin scripta sint in Libro [aeterno] evidenti ». — AL-GAZZALI (1058-1111), theologus orthodoxus praecipuus, magna auctoritate praestans inter musulmanos, ita ut cognominatus fuerit « Argumentum Islamismi », vel « Regenerator Religionis » in libro suo *Tahāfut (Destructio philosophorum*, q. 11) refutat thesim philosophorum dicentium, « quod primum ens non cognoscit individua », et dicit, fuisse philosophos qui negaverunt *Deum cognoscere aliud quam seipsum*, Avicennam autem puduit hanc pravam opinionem tenere ». Et revera Avicenna hoc non dicit, aperte enim docet Deum alia a se cognoscere, licet rem implexam ut vidimus, reddat, plura miscens.

(3) Syncretismus avicennianus confirmatur ex iis quae nuperime cl. professor C. A. NALLINO de Avicennae « Philosophia orientali » disseruit in erudita monographia: « *Filosofia orientale od illu-*

Haec a nobis exhibita exegesis ab universa antiquorum sapientia recipitur, duce ipso S. Thoma, nec obiter, sed data opera, quoties de divina singularium scientia pertractat, cuius eximiam moderationem de aliorum opinionibus in meliorem sensum excipiendis, docti admirantur. Thomae vero accedunt politiores arabicae philosophiae moderni et critici expositores, praesertim S. Münk (*Mélanges de philosophie juive et arabe*, 1859) et Carra de Vaux (*Avicenne*, 1900).

Nobis tamen, omnibus iterum ad trutinam revocatis, alia exegesis haud improbabilis esse videtur: Avicennam, scilicet, non negasse in Deo cognitionem singularium in propria singularitate, ex *parte termini*, sive *rei cognitae*, sed tantum ex *parte cognoscentis* affirmasse Deum non cognoscere particularia nisi *universaliter*, inquantum, licet locutione subobscura et implexa, in hoc voluisset significare ea non cognoscere modo temporaneo mutabili et defectuoso, sicut nobis, cognitionem a sensibus accipientibus, accidit; sed

minativa d'Avicenna »? (*Rivista degli studi orientali*, vol. X [1925], p. 433-467). Ibi doctus orientalista nostro Philosopho *Philosophiae orientalis* paternitatem vindicat (de qua Averroës in *Destructio destructionum*, disp. 10, fol. 104-105, Venetae editionis 1562, loquitur, pantheisticam orientalium doctrinam Avicennae tribuens) deque eius Prologo ex arabico textu partim edito, Cairi 1910, italicam (§ 21) exhibet interpretationem, atque (§ 26) huiusmodi eruit iudicium de avicenniana philosophica synthesisi: « L'esame dei due libri più vicini al modello aristotelico - *aš-Šifā* ed il suo compendio *an-Nağah* - conferma pienamente quello che Avicenna stesso dice nel Prologo della *Filosofia orientale*; ossia ch'egli aveva già tacitamente inscritto in essi idee personali e deviazioni dall'aristotelismo, malgrado la cura di non lasciar chiaramente trapelare ciò ai lettori fanatici del sistema aristotelico ».

immutabili et transcendentī, abstrahente a tempore et spatio, ita ut scientia eius quae potius, ex parte suae simplicissimae essentiae, neque particularis neque universalis est, sed actus purissimi intuitus, propius assimilatur universali cognitioni, in quantum universale metaphysicum dicitur esse ubique et semper secundum quod abstrahit ab hic et nunc et a principiis individuantibus seu mutabilibus. Brevi: Deus ex parte *cogniti* cognoscit particularia secundum particularitatem illorum; sed ex parte *cognoscentis*, non particulari scientia cognoscit. Modo non absimili, loquitur de particularium in Deo scientia pseudo-Dionysius, *De divinis nominibus*, c. 7, § 2 (1). Fundamentum vero huius exegeseos praebet Avicenna quando dicit: « Si autem quid impedierit, quominus modus iste vocari possit cognoscere particularia modo universali, cum ipso non contendam. Propositum enim nostrum quod nunc intendimus, in alia re consistit, quod scilicet scire faciamus, qualiter res particulares cognoscuntur et apprehenduntur, tali modo cognoscendi et apprehendendi, per quem non varietur cognoscens et apprehendens, et qualiter, e contra, eas cognoscit et apprehendit apprehendens modo quo ipse mutetur et varietur » (pag. 124, n. 5) (2). Ista attenta auctoritate, huius exegeseos probabilem inficiari non possumus valorem; candide tamen fate-mur eam difficillime posse componi cum principiis avicennianae cosmogoniae de creatione *mediata* et *indi-*

(1) Cfr. S. THOM., I *Sent.*, dist. 35, q. 1, a. 5 et dist. 36, q. 1, a. 1.

(2) Eadem profert in « *Chifâ* », *Metaph.*, Tr. VIII, c. 6, fol. 100 v D, cit. edit. Recole etiam textum Avicennae supra adductum: « Deum non latere res individuales, nec unius quidem *dirrae* ponderis in caelo et in terra » collatum eum textu Coranico, supra, pag. xxxiii, nota 2.

recta, scientiae applicata, ipsis Avicennae verbis (1); nisi etiam dicatur, forsan intellexisse creationem *mediatam* ratione causae instrumentalis interpositae, quae licet philosophice sit impossibilis, poterat tamen in confuso illam imaginari. Doctiores videant.

6° De anima prouti est forma corporis humani et de intellectu ut eiusdem animae potentia est, per se, in *Nadjât* Avicenna non tractat, sed fuso calamo et accurate in *Chifâ* tractationem egregiam de *anima* et de *intellectu* habet (2). Aristotelis sectator, aristoteleam animae definitionem amplectitur: ἐντελέ-

(1) MAX HORTEN qui unus post primam GUNDISALVI versionem latinam, de Avicennae *Metaphysica* in *Chifâ* contenta, germanicam dedit alteram, anno 1907; optimam, ut putamus, dirimendae quaestioni reserat viam. Dicit enim « Duplicem distingui oportere quaestionem: *Prima* est: An divina singularium cognitio iuxta avicennianum systema concipi possit. *Altera* est: An Avicenna reipsa docuerit Deum singularia cognoscere. Primum est negandum, alterum affirmandum ». Scilicet, veritatem docuit, sed philosophicae adductae demonstrationes et declarationes falluntur: quod forte effecit ut a posterioris aevi philosophis iudicatum fuerit Avicennam singularium scientiam Deo negavisse. Cfr. *Die Metaphysik Avicennas*, übersetzt und erläutert von MAX HORTEN. Halle a. S. 1907, pag. 515-528, in notis: praesertim not. (3), p. 566. — Inter antiquos scholae Doctores Avicennae potius favet RICARDUS A MEDIAVILLA in *Quodlibetis*; Quodlib. I, q. 1.

(2) Avicennae textum sequimur iuxta antiquam versionem latinam, quae habetur in cit. edit. 1508, philosophicorum Avicennae operum; versio, quae iuxta laudatum JOURDAIN, *Recherches critiques sur l'âge et l'origine des traductions latines d'Aristote*, adiudicanda est DOMINICO GUNDISSALINO; hac ratione tamen, quod Dominicus verterit in latinum verba prolata et dictata, vulgato sermone, a IOHANNE AVENDEATH, Israelita philosopho; sicuti eruitur ex ipso Prologo mss. (Bibl. Sorb., n. 1793) in versionem latinam Avicennae *De anima*, relato a Jourdain, eod. opere, p. 504, Paris, 1819; ita ut interpres directus ex arabico fuerit IOH. AVENDEATH.

χρεια ἢ πρώτη σώματος φυσικοῦ ὁργανικοῦ δυνάμει ζῶν ἔχοντος (*De anima*, L. II, cap. 1), quam definitionem eleganti paraphrasi et abundanti commentatione exornat. Brevissime aliquid delibare sufficiat. « Non est enim » inquit « anima perfectio (i. e. ἐντελέχεια = actus) ignis aut terrae, sed est perfectio corporis naturalis ex quo emanant eius perfectiones secundae, propter instrumenta quibus iuvatur ad opera vitae, quorum primum est nutrimentum et augmentum; ideo anima quam invenimus in animali et vegetabili est perfectio prima corporis naturalis, instrumentalis, habentis opera vitae » (1). Fideliter prosequitur Ibn Sīnā facultatum animae distinctiones in suas potentias describere (2), prouti in Stagiritā habentur. Ipse vero primum, invexit, vel saltem accuratiori pertractavit scientia, inter facultates perceptivas interiores animae sensitivae, virtutem seu facultatem *aestimativam*, quae facultas dici potest iudicandi vel coniectandi aliquid, interiori sensu, ab exterioribus signis; qua virtute etiam bruta animantia praedita, aliquid simile rationali iudicio, e ratiocinio et reflexione elicit, interius efformant, quo commoditates prosequuntur et nocumenta fugiunt; sic avis colligit paleam ad nidificandum, et ovis lupum videns venientem fugit, quod profecto manifestat intentiones quasdam superiores percipi, quae sunt omnino distinctae a simplici perceptione exteriori sensibili formarum accidentalium coloris vel quantitatis.

Operae pretium est ipsa Avicennae verba referre: « *Aestimativa* quae est vis ordinata in summo mediae concavitatis cerebri, *apprehendens intentiones non sen-*

(1) *De anima*, P. I, cap. 1, fol. 2r P, cit. edit.

(2) *Ibid.*, cap. 5.

satas quae sunt in singulis sensibilibus; sicut vis quae est in ove, iudicans quod ab hoc lupo est fugiendum, et quod huius agni est miserendum (al. et cum hoc agno cohabitandum) » (1). Ante Avicennam philosophi hanc facultatem confundebant cum imaginativa.

Ex imaginativa vero, caput alterum et singulare eruitur avicennianae psychologiae, quod praelusio quaedam, quadamtenus haberi potest, doctrinae modernorum de phaenomeno illo quod « auto-suggestionem » appellant. Ponit enim Avicenna, ex ipsa observatione, quod imaginationis vi adeo vehementer in anima imprimi potest aliqua forma, cui obedit natura corporis eius et virtus membrorum eius, adeo ut si ex forma sanitatis vehementer imaginata vel apprehensa infirmus credat se convalescere, et reipsa convalescit absque instrumento medicorum, sicut contrarium accidit relate ad imaginatam aegritudinem. Nec modo « suggestionem » simplicem Avicenna praevidet, sed etiam « hypnoticam » adumbrat; dicit enim: « multoties anima operatur in corpore alieno sicut in proprio » quod pendet ex dominio quod anima habet supra materiam, qua quis indiget ut operetur

(1) Enucleatius ita explicat: « Aliquando iudicamus de sensibilibus per intentiones quas non sentimus, aut ideo quod in natura sua non sunt sensibiles ullo modo..., sicut inimicitiae et malitiae et quae se diffugiunt, quas apprehendit ovis de forma lupi, et omnino intentio qua facit eam fugere ab illo, et concordiam quam apprehendit de sua socia, et omnino intentio qua gratulatur eum illa; sunt res quas apprehendit anima sensibilis, ita ut sensus non doceat eam aliquid de eis: ergo virtus qua haec apprehenduntur est alia virtus et vocatur *aestimativa* » *De anima*, P. IV, c. 1, fol. 17v B, coll. c. 3, fol. 19r A. S. THOMAS suam fecit Avicennae doctrinam, I P, q. 78 a. 4, sicuti etiam fecerat IOHANNES DE RUPELLA in *Summa «De anima»*, c. 26, p. 267, edit. a nobis cit. superius sub. n. II.

seu imaginabilia efformet: virtutes enim sensibiles non habent actionem nisi per corpus animatum (1).

Ceterum, nostro philosopho maxime debetur systematica distributio facultatum animae quae deinceps reperitur penes arabum philosophos et scholae doctores.

Ad quatuor vero potissimum classes reducitur, quae sunt: 1° facultates externae seu quinque sensus; 2° facultates internae; 3° facultates moventes; 4° facultates intellectivae (2). Quoad facultates intellectivas haec est avicenniana theoria: Stat quodammodo in vertice intellectus agens, quem vidimus in ultimo gradu emanationis intellectualis, esse simul datorem formarum. Intellectus, hic est separatus et unus pro omnibus homi-

(1) Cfr. « *Chifâ* », *De anima*, Pars IV, c. 4, cit. edit., fol. 20v, C D. — Hanc theoriam recepit S. THOM. in III P., q. 13, a. 3, ad 3^m; *Contra Gentiles*, III, c. 99 et c. 103, licet de illa crisis instituerit, quoad operationem animae in corpus alienum, et dixerit hoc exsistere non posse per impressionem immediatam substantiae spiritualis in altero receptam, absque actione alicuius corporalis agentis; admittit tamen, posita hac actione intermedia. RICARDUS A MEDIAVILLA distinctius utitur hac avicenniana theoria ad *quaestionem decimam*, III *Quodlibeti*, ex integro tractandam, quae inseribitur: *Utrum imaginativa possit transmutare corpus in quo est. (Quodlibeta, Brixiae, 1591, pag. 99-100)*. Sapienter autem animadvertit Aquinas, relate ad theoriam stricto sensu avicenniano acceptam: « Haec positio satis consona est aliis (Avicennae) positionibus. Ponit enim quod omnes formae substantiales effluant in haec inferiora a substantia separata; et quod corporalia agentia non sunt nisi disponentia materiam ad suscipiendam impressionem agentis separati. Quod quidem non est verum secundum Aristotelis doctrinam » *Contra Gentiles*, III, c. 103.

(2) Ad distinctiorem distributionis intelligentiam, praeter Tractationem *De anima*, utiliter adiri potest etiam *Canon*, lib. I, text. arab., pag. 33 et seqq.; et versio latina, auctore PLEMPPIO, Tom. I, pag. 73 et seqq.

nibus suaque luce illuminat animam intellectivam illamque reddit intelligentem in actu, sive ut legitur « in effectu »; ideoque animae sunt individuae, spirituales et immortales. Doctrina immortalitatis late disquiritur Parte V, c. 4 (fol. 24 r). Successivae autem intellectus actuationes ita sequuntur: 1° intellectus *materialis* (potentia nuda); 2° intellectus *possibilis* seu *potentialis* (cognoscens principia); 3° intellectus *in actu* (nempe in actu primo proximo ad novas cognitiones; 4° intellectus *acquisitus* (i. e. possidens istas novas cognitiones; 5° demum *spiritus sanctus* (intuitio et coronatio mystica).

Et quoniam intellectus in actu fit acquisitus per unionem cum intellectu agente, quem Avicenna comparat luci illuminanti, abstinere non possumus quin referamus fere integrum textum in quo avicennianus conceptus de habitudine inter intellectum agentem et animam humanam splendidius elegantiusque apparet. « Anima humana prius est intelligens in potentia, deinde fit intelligens in effectu. Omne autem quod exit de potentia ad effectum, non exit nisi per causam, quae habet illud in effectu et extrahit ad illum: ergo haec est causa per quam animae nostrae in rebus intelligibilibus exeunt de potentia ad effectum. Sed causa dandi formam intelligibilem non est nisi intelligentia in effectu: penes quam sunt principia formarum intelligibilium abstractarum; cuius comparatio ad animas nostras, est sicut comparatio solis ad visus nostros: quia sicut sol videtur per se in effectu, et videtur luce ipsius in effectu, quod non videbatur in effectu; sic est dispositio huius intelligentiae quantum ad nostras animas: virtus enim rationalis cum considerat singula quae sunt in imaginatione et illuminatur luce intelligentiae agentis in nos, fiunt nuda a materia et ab eius

appenditiis (i. e. a conditionibus individuantes) et imprimuntur in anima rationali: non quasi ipsa de imaginatione mutetur ad intellectum nostrum, neque quia intentio pendens ex multis, cum ipsa in se sit considerata nuda, per se faciat similem sibi; sed quia ex consideratione eorum aptatur anima ut emanet in eam ab intelligentia agente abstractio..... Cum autem accedit animae rationali comparari ad hanc formam nudam, mediante luce intelligentiae agentis contingit in anima, ex forma, quiddam quod secundum aliquid est sui generis, et secundum aliud non est sui generis. Sicut cum lux cadit super colorata, et fit in visu ex illa luce operatio, quae non est similis ei ex omni parte; imaginabilia vero, sunt intelligibilia in potentia et fiunt intelligibilia in effectum, non ipsa eadem, sed quae excipiuntur ex illis; immo, sicut operatio quae apparet ex formis sensibilibus, non ipsae formae mediante luce, sed aliud quod habet comparisonem ad illas; quod fit mediante luce in receptibili recte opposito » (1). Ut vero habeatur haec unio intelligentiae agentis cum anima, exigit Avicenna ut materia subiiciatur animae atque ita anima purior fiat, ut aptum evadat receptaculum ad infusionem intellectus agentis (2). Influxus heic deprehenditur, ut de se patet, illuminismi

(1) *De anima*, Pars V, cap. 5, fol. 25r A.

(2) Fit quaestio an intellectus agens, de quo heic Avicenna, et quem ipse intelligit separatum et unum pro omnibus hominibus; eumque comparat luci illuminanti sit, iuxta eius mentem, ipse Deus, eo modo quo consideravit intellectum agentem aristotelem ALEXANDER APHRODISIENSIS, *De anima*, lib. I, *De intell. agente* et lib. II, cc. 15-18; sed absolute negari debet, nam haec intelligentia agens, sensu avicenniano, est ultima intelligentiarum in processu emanationum, de quibus supra, pag. XXII.

neo-platonici et mystici. Reiiicit tamen Avicenna doctrinam de animarum praeexsistentia et metempsychosi (1). Haec autem omnia, quae de anima sentit, reipsa modificant pantheismum illum emanativum quo eum vidimus esse suffusum.

Quoad perfectionem vero, sive beatitudinem rationalis animae propriam, Ibn Sînâ deflectens a Mahumeti lège, posito quod intelligibiles delectationes, sensibilibus longe praestantiores exstant, docet felicitatem consistere in hoc quod anima « *mundus intellectualis fiat*; quatenus nempe describatur in ea universi imago, ordinisque intelligibilis in eo, bonitatisque in omnibus diffusae; incipiendo ab universorum Principio (Deo) et procedendo ad nobiles substantias, dein ad eas quae sunt absolute spirituales (substantias separatas, angelos), et denique ad illas spirituales pendentes aliquo modo a corporibus (animas humanas); postea ad corpora superiora, cum suis dispositionibus et virtutibus (corpora caelestia) atque ita porro continenter progrediendo, quousque totius esse totam plenamque imaginem in se repraesentet; ita ut *ipsa anima mundus intellectualis evadat*; nimirum intuitive percipiendo id quod absolutus splendor est, bonum absolutum, absoluta veraque pulcritudo, cum ipso sese coniungat, et ipsius exemplar in se impressum gerat atque de sua substantia evadat » (pag. 230-231, n. 9) (2).

7º Tandem haud silentio premere liceat quae Bokharae philosophus de partium distributione, coordinatione et nexu in philosophicis disciplinis, eximia methodi perspicuitate et elegantia docuit; ita ut, hac in

(1) Ibid., c. 4, fol. 24 v.

(2) Cfr. « *Chifâ* », *Metaph.*, Tr. IV, c. 7, fol. 107r B.

re, summum ipsum Aristotelem superasse visum fuerit. Enimvero, ipse primus dilucide supremam distinctionem intulit in scholas mediae aetatis et deinceps receptam de philosophia theoretica et practica; maxima enim verborum proprietate dicit: « Intentio philosophiae est comprehendere veritatem omnium rerum, quantum possibile est homini comprehendere; res autem quae sunt, aut habent esse non ex nostro arbitrio vel opere, vel habent esse ex nostro arbitrio et opere. Cognitio autem rerum primi membri vocatur philosophia speculativa. Sed cognitio rerum secundi membri vocatur philosophia activa. Finis vero philosophiae speculativae, non est nisi perfectio animae ut sciat tantum; finis vero practicae non est ut sciat tantum, sed ut sciat quid debet agere et agat. Finis ergo speculativae est apprehensio sententiae (veritatis), quae non est opus: practicae vero finis est cognitio sententiae (veritatis), quae est in opere. Unde speculativa dignior est comparari scientiae » (1). Consequenter, ad philosophiam theoreticam revocat physicam, mathesim, metaphysicam sive scientiam divinam: ad practicam reducit politicam, oeconomicam, ethicam. « Partes enim scientiarum » dicit » sunt aut speculatio de concipiendo ea quae sunt, cum hoc quod habent in motu esse et exsistentia et pendent ex materiis propriarum specierum; aut speculatio secundum quod sunt separata ab his in intellectu tantum; aut secundum quod sunt separata ab his in esse et intellectu. Prima autem pars divisionis est scientia naturalis (physica). Secunda est disciplinālis pura et scientia de numero (mathesis); scilicet illa quae

(1) In *Chifà*, parte logica, cit. ed., fol. 2r.

est notior, nam cognitio de materia numeri, ex hoc quod est numerus non pertinet ad disciplinalem. Pars vero tertia est scientia divina (metaphysica). — Philosophia vero practica spectat vel ad scientiam sententiarum (veritatum) per quas ordinatur consortium humanum commune, et vocatur gubernatio civitatis et est scientia civilis (politica); aut per quas ordinatur consortium humanum familiare, et vocatur ordinatio domesticalis (oeconomica); aut per quas ordinatur modus unius hominis secundum honestatem animae ipsius et vocatur scientia moralis (ethica). Veritas autem omnium horum universaliter certificatur probatione et testimonio legis: sed unumquodque horum sigillatim certificatur ex lege divina: finis ergo philosophiae speculativae est agnitio veritatis; finis vero philosophiae practicae est cognitio bonitatis » (1). Perpulcra, ut patet, distributio et synthesis scientiarum philosophicarum.

Profunda plenaque avicenniani systematis cognitio ampliozem certo exquirerent commentationem; at putamus, ex his quae exposuimus, satis, sub uno veluti conspectu, posse delibari quae sint praecipua celeberrimi istius philosophi notatu digniora. — Quumque vero ad exitum huius interpretationis totiusque operis nostri pervenire, datum feliciter sit, grates libenter persolvimus cl. doct. IOACHIM SESTILI, de scholastica philosophia optime merito, qui studio doctrinaeque sua, nobis assiduus et diligens affuit, sive in latino recognoscendo

(1) Loc. cit. — Qui plura cupit quoad huius avicennianae syntesis expositionem, adeat S. MÜNK in saepius cit. opere, pag. 356-357 ex SCHAHRESTANI, *Histoire des sectes religieuses et philosophiques*, text. arab., pag. 348-429, trad. german., tom. II, pag. 213-332.

manuscripto atque editione curanda, sive potissimum in hoc historico-philosophico conficiendo apparatu.

Neque heic commemorare nos fugiat Cl. P. PAULUM GENY, S. I., in Gregoriana Urbis Universitate philosophiae Professore doctissimum, nefarie interemptum, quum editio huius operis, ipso suasore et veluti impulsore, suscepta, prope exacta fuerat. — Amico desideratissimo, beatam in lumine gloriae pacem a Domino adprecamur.

METAPHYSICES SYNOPSIS

Prima pars: ad *Metaphysicen* introductio:

1° *natura* huius scientiae, quae est divina scientia, *ex obiecto* determinatur; ab ipsa ceterae scientiae principium ducunt;

2° *obiectum formale* metaphysices est ens, quatenus ens et unum, quod dividitur in substantiam et accidens; Lib. I, Tract. I, c. 1-3, pag. 1-7.

Secunda pars, quae *Ontologia* dici potest; Lib. I, Tract. II, ad VII inclus., pag. 8-66 inclus.:

1° tractat *de ente*:

a) iuxta principia eius intrinseca, et praecipue de substantia sensibili (materia et forma, potentia et actu), metaphysice considerata, scilicet quoad ens, non quoad fieri; Tract. II, pag. 8-19;

b) iuxta divisionem praedicamentorum; Tr. III, pag. 25-31;

2° de *causis entis* in communi; Tract. IV-VII, c. 4 inclus., pag. 32-65;

3° de *uno*; Tract. VII, c. 5-6, pag. 64-66.

Tertia pars, *Theologia naturalis*, Lib. I, a II Parte usque ad III Tract. inclus. IV Partis, pag. 66-209:

1° *Theologiae* fundamentalia *principia*:

a) ratio obiectiva τὸ Necesse-esse et τὸ possibilis esse: Necesse-esse per se et Necesse-esse per aliud; Lib. I, II Parte, Tract. I, c. 1-3, pag. 66-70;

b) principiorum tractatio critica et defensiva; ibid., c. 4 et 11, pag. 70-72; 81-91;

2° *Existentia* τὸ Necesse-esse, probatur ratione possibilis et necessarij; Lib. I, II Parte, Tract. II, c. 1, pag. 91-93 (1):

a) defensio valoris principij de possibilibus; ibid., c. 2, pag. 93-94;

b) probatur etiam ratione principij causalitatis et motus; ibid., c. 3, pag. 94-102;

c) de perpetuitate motus continui seu circularis; ibid., c. 4, pag. 102-111;

d) de *attributis entitativis* et *perfectionibus* τὸ Necesse-esse per se, ex ipsa eius obiectiva ratione derivatis; ibid., c. 5-11, pag. 72-91 et Tract. III-IV, pag. 111-125; hoc est: de Necesse-esse *simplicitate*, c. 5, pag. 72-73; *perfectione* absoluta, c. 6, pag. 74-75; *bonitate* absoluta, c. 7, pag. 75-76; *veritate*, c. 8, pag. 76-78; *unitate* et *unicitate*, c. 9-11, pag. 78-91; de eius *vita* inquantum est *intelligentia*, *intelligens* et *intellectum*; ibid., Tract. III, c. 1, pag. 111-115; *superamabile superamans*, quam maxime *delectabile* et *delectans*, in supremo gradu *pulchritudinis*; ibid., c. 2, pag. 115-118; de eius *scientia*, quomodo intelligat se et res et peculiariter *singularia*; ibid., Tract. IV, c. 1-2, pag. 118-126;

(1) In Avicennae textu probatio *existentiae* Dei et sequentia a nobis posita sub litt. a, b, c, ponuntur post attributa entitativa et ante tractationem de vita et de scientia Dei; nos aliquam imutationem inducimus ut doctrina ordine logico proponatur.

e) *attributorum* tractatio critica et unitatis defensiva; *ibid.*, Tract. V, c. unic., pag. 126-131.

3° *De rerum processione* a Primo Principio seu a a Necessesse-esse per se; Lib. I, P. III, Tract. I, c. 1, pag. 132-134:

a) de perpetuitate motus, seu de rerum emanatione ab aeterno; *ibid.*, c. 2-3, pag. 134-142;

b) principiorum de aeternitate motus critica et defensio; *ibid.*, c. 4-6, pag. 142-150;

4° *de ente mobili* quod est caelum et mundus:

a) proxima motus caelestis causa est anima caeli, non autem intelligentia pura, licet etiam motus ille dici queat naturalis; *ibid.*, Tract. II, c. 1-2, pag. 151-160;

b) causa ultima motus caelestis est Primum Principium immobile, quod habet rationem finis; movet enim ut primum intelligibile et appetibile primum, concitando desiderium in moto ut Ipsi, prima intentione, assimilari velit per intellectionem et amorem; *ibid.*, Tract. III, pag. 160-169.

5° *De substantiis separatis*; Lib. I, Parte IV, Tract. 1-3, pag. 169-209:

a) praeter proximos motores, orbium caelestium, id est animas unicuique sphaerae proprias, inter Primum universi motorem et istas mediant substantiae separatae, spiritus puri, animis anteriores qui et ipsi movent ut desiderata et amata propria; *ibid.*, cap. 1, pag. 169-172;

b) tractatio critica et defensiva caelestium motuum; *ibid.*, c. 2-3, pag. 172-185.

6° *Avicennae cosmogonicum systema*: de emanatione et ordine intelligentiarum, animarum, corporum superiorum et de caelestium influxu in sublunaria; *ibid.*, Tract. II-III, pag. 186-208.

Quarta pars, quae **Theodicaea** dici potest; Lib. I, Parte IV, Tract. IV; Lib. II, Tract. I-II;

1° de *Proridentia* et *mali* permissione; ibid., Tract. IV, pag. 209-225;

2° de *futura vita* seu de statu animarum post mortem: de *animorum beatitudine*, seu de vera felicitate; Lib. II, Tract. I, cap. 1, pag. 226-242;

3° de ordine mundi *cosmico, theologico, dynamico* et *noetico*, ubi etiam de *prophetia*; ibid., cap. 2 et Tract. II, c. 1-2, pag. 243-263.

LIBER PRIMUS

PARS PRIMA

TRACTATUS PRIMUS

[*Prooemium*].

Scientiae divinae (Metaphysicae) summaria compilare cupientes, dicimus (1):

1. Unaquaeque ex scientiis naturalibus et doctrinalibus, nonnisi de quorundam entium dispositione agit, et similiter ceterae particulares scientiae. Istarum quidem nullius proprium est scrutari Entis absoluti (2) dispositiones, quae ipsum comitantur eiusque principia (3).

Hinc perspicuum apparet heic dari scientiam de Ente absoluto, de iis quae ipsum comitantur et illi in se spectato competunt, deque eius principiis.

(1) Sententia Avicennae videtur esse: Obiectum adaequatum Metaphysicae est ens reale commune (communitate analogica) Deo et creaturis, quod patebit ex sequentibus. Quum vero scientiae theologicae obiectum primum sit praestantissimum et ab eo nomen ducere debeat, heic peculiariter Deum adducit tanquam ens Absolutum per antonomasiam. — Cfr. et ARIST., *Metaph.*, l. IV, c. 1 cum lect. 1 et 4 S. THOMAE, et l. VI, cum lect. 1 S. THOMAE.

(2) Vocem « absoluti » omittit M.

(3) In MK editor hanc adnotationem subiicit « melius et correctius esset omittere hanc vocem “principia” Entis enim absoluti nullum datur principium, alias suiipsius esset principium ». Sed hanc difficultatem solvit Avicenna in suo libro « Chiafa », tract. 1, c. 2, ubi dicit hanc scientiam tractare non de principiis Entis absoluti, sed de principiis aliquorum entium.

2. Quoniam autem Deus excelsus, omnibus sententiis concordantibus, non tantum unius entis causati, excepto alio ente causato, sed omnis esse causati absolute, principium sit, ideo nullum remanet dubium quin scientia haec profecto sit divina scientia. Ista enim scientia tractat quidem de ente absoluto, et per partitionem ibi concluditur ubi ceterae scientiae ab ipsa principium ducunt. Exinde deducitur, in hac scientia ceterarum scientiarum particularium principia ostendi.

CAPITULUM I.

DE UNO ET ENTE.

Quod unum et ens convertuntur sub quodam respectu et propterea unum convenit esse obiectum huius scientiae (1).

Cum omne quod a nobis vere dici potest ens, vere etiam dici possit unum; immo et cum ipsa multitudo quamvis longe distet a natura unius, tamen una multitudo dicatur, ideo manifestum est ad hanc scientiam pertinere tractationem de uno in quantum unum est, deque eius consequentibus; et ad hanc scientiam pariter spectat pluralitatem perspicere et quae ipsam consequuntur.

CAPITULUM II (2).

DE ACCIDENTIBUS ESSENTIALIBUS ET EXTRANEIS.

1. Adiuncta et consequentia rei, inquantum res est id quod est, sunt ea ad quorum adiunctionem res non indiget ut prius ipsa alteri adiungatur, vel ut ipsa fiat (3) aliquid aliud ad hoc ut illa ipsam rem se-

(1) Cfr. ARIST., *Metaph.*, l. IV, c. 2, n. 10. — In M caput inscribitur sicut nos retinuimus.

(2) Heic M pergit sine distinctione capituli.

(3) M habet: *ويصير شيئاً آخر بعده فيلحقه*. « Et fiat alia res post hoc, ut ideo adiungatur ei ». Prima lectio correctior videtur.

quantur. Masculinitas, enim v. g. et feminilitas et gressus spontaneus ab uno loco ad alium, haec animali (1) competunt ex sua natura. Circumscriptio autem et ubicatio, motus quiesque, haec competunt animali, non propter suam naturam, quatenus scilicet est animal (2), sed ei quidem quatenus est corpus conveniunt. Sensatio vero et nutritio (3) et rationalitas ei competunt mediante hoc, quod scilicet est animal, et crescens, et homo.

2. Et inter illa adiuncta quae rem sequuntur, in quantum est quod est (4), quaedam sunt ipsa re propria, quaedam non. Inter haec autem propria quaedam sunt (specificae) differentiae, quaedam vero accidentia. Per differentias res dividitur in suas species et per accidentia distribuitur in diversitatem suarum dispositionum.

CAPITULUM III (5).

OSTENDUNTUR DIVISIONES ENTIS ET DIVISIONES UNIUS.

§ I.

1. Divisio entis (6) in praedicamenta assimilatur divisioni per differentias, quamvis tamen ita proprie non sit. Divisio autem eius in potentiam et in actum, in

(1) M fert erronee الحيوان « animal » debet legi للحيوان « animal » ut habet MK.

(2) MK habet: فذلك له لا بآنه حيوان « Id ei est non quatenus animal ». Utriusque lectionis sensus idem est.

(3) In M omittitur vox والتغذي nutritio, cibatio, alimentatio.

(4) M omittit: « In quantum est quod est ».

(5) M continuat capitulum.

(6) Ens apud latinos est participium praesens a verbo substantivo « esse ». « Ens, ita docte explicat Ferrariensis (I, C. G., c. 25), est nomen concretum, quod duas formas potest significare, nempe essentiam et existentiam. Quando de formali dicit essentiam, appellatur ens *nominaliter*, quando vero dicit existentiam, appellatur ens *participialiter* ». Ad significandum Ens, arabes utuntur vocabulo

unum et in multa, in antiquum et incipiens, in perfectum et imperfectum, in causam et causatum et in cetera paria, assimilatur divisioni per accidentia. Exinde est quod praedicamenta sunt quasi species, et alia cetera quasi differentiae accidentales vel classes.

2. Et similiter etiam est de uno. Unius enim dantur quaedam, quae specierum locum tenent, quaedam vero quae classium modorumque et consequentium vices gerunt.

Unius autem species, lato sensu, sunt: unum per genus, unum per speciem et unum per accidens (1), et unum per communionem proportionis (2) et unum numero.

§ II.

3. Et huius unius consequentia sunt: adaequatio (3) et similitudo et aequalitas et homogeneitas et proportio et identitas, seu idem ipsum.

مَوْجُود quod est participium passivum, a verbo وَجَدَ et dicitur fieri, creari a nihilo. Verbum autem activum وَجَدَ significat « invenire aliquid ». Itaque vox موجود translata fuit ad significandum omne id quod sensuum perceptione invenitur, vel intellectus concipit, vel etiam invenitur per signum et demonstrationem. Quum vero quod invenitur existens est, ideo vox illa translata fuit ad significandum existens. Philosophi ita ens definiunt: « Ens est id de quo praedicari aliquid potest ». Averroës diffuse de hac voce الموجود tractat et illam in sua *Metaphysica* explicat, in *Tract. de Praedicamentis*, c. 1. In hoc capite Avicennam reprehendit eo quod dixerit: « Ens significat quoddam accidens in re ». Huius tamen Avicennae ideae explicatio non mihi videtur impossibilis.

(1) In MK haec editoris nota legitur: « Unum per accidens est quantum et quale ».

(2) In MK editor ita adnotat: « Unum per communionem comparisonis i. e. situs et relatio ». Sed verius videtur auctorem intellexisse « unum per analogiam » seu unum quod est inter ea quae conveniunt proportionaliter, h. e. ad illud sicut illud ad aliud, Cfr. ARIST., *Metaph.*, l. V, c. 5, n. 13 apud SILVESTRUM MAURUM.

(3) Sic etiam in MK notat editor: « adaequatio est communio in quanto, similitudo est communio in quali, et aequalitas in

4. Species autem multiplicis sunt opposita illis, eiusque adiuncta sunt: altereitas (1), (disparitas) contrarietas, dissimilitudo et inaequalitas et heterogeneous et proportio. Itaque nobis opus est certificare (2) illorum omnium dispositiones, definitiones et principia et quidquid eis accidit per se; dicimus ergo:

5. Ens non aliter describi potest nisi per nomen: quia est primum principium cuiuscumque descriptionis (3) et ideo describi non potest. Sed eius conceptus statim in mente sistit nulla re mediante; et dividitur divisione quadam in substantiam et accidens.

§ III.

6. Si autem voluerimus certificare substantiam, opus est nonnulla praemittere prius, et dicimus: Cum duae essentiae coniunguntur, et illarum neutra cum altera essentia totaliter copulatur, sicut est dispositio pali (4) et muri; tunc etsi ista duo simul coniungantur, interiores tamen pali partes, nullomodo cum muro copulantur, sed palus non copulatur cum muro, nisi per suam superficiem tantum. Quando autem hae duae res non sunt sicut (5) palus et murus, sed utraque est in altera diffusa secundum totam suam essentiam, et una duarum,

situ, et homogeneous est communio in genere, et proportio est communicatio in relatione, et identitas est communio in specie et vocatur etiam paritas ».

(1) In MK « Cum dicit: *alietas*, vult significare tria: non identitatem et non-communionem in subiecto et incommunicationem in praedicato; sic in nota arabica.

(2) In M legitur: *يَنْبَغِي أَنْ يَتَحَقَّقَ* opus est ut certificetur.

(3) In M legitur: *مَبْدَأُ لِكُلِّ شَيْءٍ* « Est principium cuiuslibet rei ».

(4) Clavus ligneus muro infixus.

(5) In MK legitur: *وَإِذَا لَمْ يَكُنْ كَالْوَتْدِ* quod transtulimus. In

M vero dicitur erronee *كَالْوَتْدِ* loco *كَالْوَتْدِ*.

quamvis ab altera separetur (1), remanet stabilis in sua dispositione, et una earum dat quamdam intentionem per quam totum denominatur (2), et altera sibi acquirit hanc denominationem; tunc illa quae est stabilis et sibi denominationem comparat, vocatur recipiens, seu subiectum, et altera inhabitans, inhaerens in ea appellatur. Deinceps, si recipiens in sui constitutivo non indiget eo quod in ipso recipitur, tunc hoc vocamus recepti subiectum; si autem eo indiget, tunc non subiectum ipsum vocaremus sed forsitan potius *hysten* vocabimus. Omnis itaque essentia quae non sit in subiecto est substantia. Omnis autem essentia cuius subsistentia est in subiecto, est accidens.

7. Sed potest aliquid esse in recipiente et esse nihilominus substantia, id est (3) non in subiecto. Et hoc quidem quando proximum recipiens, in quo ipsum inest, per ipsum quidem constituitur, non autem constitutum est per se, et ceteroquin ipsum (4) est constituens illud: et hoc vocamus formam. Huius autem demonstratio postea nobis veniet.

8. Omnis autem substantia quae non sit in subiecto, necesse est ut vel non sit omnino in recipiente, vel ut sit in recipiente, quod autem recipiens necessario ea indigeat in sua subsistentia. Si est in recipiente quod necessario ipsa indiget (5) ad suam subsistentiam, istam

(1) In M legitur: مع مفارقة الاجزاء cum separatione partium. In MK dicitur مع مفارقة الآخر cum separatione alterius. Patet secundam lectionem veriorē esse.

(2) In M habetur: يصير الشئ موصوفاً «per quod res denominationem habet». In MK يصير الجميع موصوفاً بصفة. Quod transtulimus.

(3) In MK legitur جوهرأ اعني لا في موضوع, quod transtulimus. In M non invenitur أعني «intendo, significo».

(4) In MK dicitur: ثم يكون مع هذا in M omittitur مع هذا.

(5) In M legitur: لا يستغني في القوام غير ذلك. Vox (غير) ponitur erronee loco عن, sicut est in MK et requirit contextus.

substantiam vocamus formam materialem. Si vero non est omnino in recipiente, tunc vel esset per seipsam recipiens et nullam habens compositionem, vel non: si est per seipsam recipiens et nullam habens compositionem tunc *hysten* absolutam ipsam vocamus; si autem non est (*per seipsam recipiens*), tunc vel ipsa esset composita, sicut corpora nostra composita ex materia et forma corporea, vel non, et tunc hanc vocamus formam separatam, sicut intelligentia et anima. Sed si res quaedam est in recipiente, quod sit subiectum, tunc hanc vocamus accidens.

§ IV.

9. Materia autem formae corporeae nequit carere (1) forma corporea. Si quidem ponatur carens dimensionibus, tunc erit aliud quam quantum omnino, et non habebit essentiam divisibilem, sed divisibilitatem repudiandam, et talis erit semper et immutabiliter (2): id est, semper erit essentiae non divisibilis in potentia et actu, ita ut sit substantia separata. Et tunc impossibile erit ut in ea recipiatur dimensio ulla. Quod enim est indivisibile non cooptatur divisibili; et hoc est axioma in scientiis naturalibus.

(1) In M legitur erronee *تخلوا* loco *تخلو*, ut invenitur in MK.

(2) In M legitur *ثابتة عليه*, quod nos transtulimus. In MK vero legitur ita: *منأى ية عليه اي ولم يكن في قوته أن يتجزأ ذاته*: « aufugiens id (divisibilitatem) (rebellis), id est, non esset in sua potentia, ut dividatur sua essentia, ita ut sit substantia separata.

TRACTATUS II.

De causis entis intrinsecis.

CAPITULUM I.

DE PROBATIONE MATERIAE ET DE QUIDDITATE FORMAE CORPOREAE (1).

Et addimus pleniorē explicationem huius intentionis, dicimus ergo :

(1) Ut melius Auctoris doctrina de materia et quidditate corporeae formae intelligatur, iuvat referre quae in suo libro *De definitionibus* tradidit: « Corpus, inquit, est nomen aequivocum et multipliciter dicitur: 1° Dicitur corpus quicquid continuum, limitatum, commensuratum secundum tres dimensiones in potentia. Et 2° dicitur corpus de forma cui possunt accidere dimensiones... secundum longitudinem, latitudinem et profunditatem, quae habeant limites determinatos. 3° Dicitur corpus de substantia composita ex *hyle* et forma, secundum hanc dictam quantitatem: discrimen autem inter quantum et hanc formam in hoc est, ut v. gratia gutta aquae vel cera, quandocumque in eis variatur figura, variantur et ipsae dimensiones limitatae et commensuratae, et nulla de his remanet eadem et una numero; remanet tamen forma susceptiva harum dispositionum; et est corporea, una numero sine variatione et mutatione. Et propter hoc cum (aqua et cera) condensentur vel dilatentur, forma earum corporea non transmutatur, dimensiones autem transmutantur. Ergo datur discrimen inter formam corpoream, quae est de praedicamento Quanti et formam quae est de praedicamento Substantiae ». Patet igitur Auctorem agere de materia et forma substantiae primae. Quo posito, ea quae dicit ita breviter perstringere possumus: *Primo* ponit distinctionem inter corpus prout est subiectum *naturalium*, et corpus prout subiectum *doctrinalium*. *Secundo* declarat quid sit forma corporea. Corpus ut subiectum naturalium est substantia, seu subiectum mutationis, in

§ I.

1. Corpus non est corpus per hoc quod in eo insunt actu tres dimensiones (1), non enim oportet ut in omni corpore sint puncta et lineae in effectū; quia corpus potest esse corpus, dum interim est sphaera, nullam omnino habens sectionem in effectū. Linea autem et puncta sectiones sunt. Nec oportet ut tres dimensiones, praeter alias, sint in ipso determinatae ex determinatis extremitatibus, nisi forsitan accidant (2) cum quadam conditione corpori superaddita, ut moveri et contingere. Quoad superficiem autem ipsa non ingreditur definitionem corporis, inquantum corpus, sed inquantum terminatum. Terminatio autem non ingreditur definitionem corporis, sed est ex consequentibus, quae ei inhaerent. Potest enim intelligi (3) quidditas corporis, et eius veritas; et eius conceptus in anima firmiter inhaerere po-

quo possunt supponi tres interminatae dimensiones non amplius. In quantum corpus istud habet in potentia illas dimensiones, pertinet ad praedicamentum Substantiae. Sed inquantum est habens actu illas dimensiones, pertinet ad praedicamentum Quanti et fit subiectum doctrinalium. Atqui nec corpus ut subiectum naturalium, quia est pura potentia, nec corpus ut subiectum doctrinalium, quia est quantum, subsistunt per se; sed primum subsistit in materia ut eius forma, secundum in subiecto, quia accidens. — Forma vero corporea est id per quod corpus fit aptum ad dimensiones, non lineis, nec superficie, nec continuitate, nec dimensionibus actualis. Et probat per partes (cfr. ARIST., *De gener. et corrupt.*, l. II, c. 1).

(1) Cfr. S. THOM., 4 *Physic.*, lect. 2.

(2) In M legitur: *تفرض مع شرط* « nisi ea ponantur cum conditione » etc. — In MK vero dicitur: *إلا أن تعرّض* « nisi ea accidant », etc.

(3) Sic in MK, tamen in M ita legitur: *يصحّ أن تغفل ما هيّة الجسم* « et potest non considerari corporis quidditas ».

test, quin illud esse terminatum et finitum concipiatur. Hoc enim non cognoscitur nisi argumentatione et visu.

2. Corpus vero non est corpus nisi quia tale est, ut in eo supponi possint tres dimensiones, quarum unaquaeque alteri superstat, quaeque non possunt esse plus quam tres. Quod autem primo supponitur est quidem longitudo, et quod longitudini superstat est latitudo, et quod duabus in communi termino superstat est profunditas et non potest esse aliud. Corpus ergo inquantum tale, est corpus (1), et intentio haec quae habetur de eo, qua tale, est forma corporeitatis.

3. Dimensiones autem terminatae et definitae quae in ipsum cadunt, non sunt ei forma omnino, sed utique sunt de praedicamento Quanti: sunt ergo sequentia, non autem constitutiva corporis (2). Et corpori est sua forma corporea quae ab ipso non discedit. Et nihilominus ipsum habet dimensiones quibus suae extremitates suaeque figura limitantur. Harum tamen nihil in eo permanenter inhaerere oportet; sed simul ac quaelibet figura (3) ei noviter accedit, quaecumque alia dimensio terminata quae in ipso erat, et quaecumque alia mensura extensa in ipso supposita, quam habebat, statim omnino destrui oportet. Ergo istud corpus aliud fit quam primum.

4. Sed contingere potest ut in quibusdam corporibus hae dimensiones terminatae, sint eis inhaerentes et non separentur ab inhaerentia figurarum eorum (4). Quemadmodum autem figura est quid sequens, sic etiam quod per figuram delimitatur. Et quemadmodum inhaerentia figurae non significat figuram ingredi definitio-

(1) Corpus scilicet inquantum est aptum ad actu habendam triam dimensionem, h. e. consideratum obiective; conceptus autem qui de eo ut sic habetur, est forma corporeitatis.

(2) S. THOM., 4 *Physic.*, lect. 15.

(3) In M legitur: مع كل تشكيل « quaecumque figurationem ».

(4) Ut in coelestibus corporibus.

nem corporeitatis (1), ita etiam inhaerentia istarum dimensionum limitatarum (2) non hoc significat.

Intentio prima est forma corporea, et corpus ita conceptum est obiectum scientiae naturalis vel ingrediens eius obiectum.

Intentio vero secunda, est corpus quod est de prae-dicamento Quanti et est obiectum artis disciplinaris, vel in eius obiecto includitur; et est quid accidens substantiis corporalibus, non autem est quid subsistens per se. Nec etiam intentio prima subsistit per se. Etenim illa in materia subsistit, haec autem in subiecto inest. Illa, scilicet, est forma, haec autem accidens est.

§ II.

5. Dicimus ergo dimensiones formasque (3) corporeas necesse esse habere subiectum aut *hylen* in qua subsistant. Quoad dimensiones autem quae sunt ex prae-dicamento Quanti, res est manifesta: quia ipsae possunt esse et abesse, dum subiectum quod ab eis denominatur, stabile remanet. Nihil enim de istis persistit existens in uno eodemque subiecto, mutata eius figura (4). Quod autem forma corporea [et ipsa indigeat subiecto aut *hyle*], hoc est quia haec forma vel ponatur esse ipsa continuitas, vel natura quaedam cui continuitas ita inhaereat, ut ipsa non sit quin continuitas eam sequatur. Si est ipsa continuitas, quum corpus possit esse continuum et dein disiungi, exinde absque ullo dubio sequeretur, ibi esse aliquid quod utrumque sit,

(1) In M habetur: جسميّة corporeitatis. In MK جسميّته eius corporeitatis.

(2) In M legitur: المتجددة quae renovantur. In MK المتحدده quae limitantur, definitae.

(3) In M والصّور et formae. In MK والصّورة et forma.

(4) In M dicitur: مع تغيير الشكل لموضوع واحد « cum mutatione figurae in subiecto uno ». In MK مع تغيير الشكل الموصوع واحد « cum mutatione figurae suppositae ut una ».

scilicet, continuum et discontinuum in potentia. Ipsa autem continuitas, quatenus talis, disiunctionis capax esse nequit, quia quod disiunctionis est susceptivum (1), non desinit esse, disiunctione facta. Continuitas vero destruitur quum fit disiuncta. Ergo est aliquid aliud quam continuitas, quod est receptivum disiunctionis et ipsum est susceptivum continuitatis (2). Continuitas enim non est in potentia susceptiva disiunctionis. Nec etiam forma corporea esse potest quaedam natura cui continuitas propter se inhaereat. Manifestum igitur est quamdam heic exstare substantiam aliam, quam corporea forma, cui accidat disiunctio et continuitas simul et quae copulata sit (3) cum forma corporea, et haec ipsa est quae unionem cum forma corporea recipit et tunc corpus unum fit per (4) continuitatem corpoream quae ipsum constituit vel sequitur (5).

CAPITULUM II.

QUOD FORMA CORPOREA IN OMNIBUS CORPORIBUS EST MATERIAE CONIUNCTA GENERATIM (6).

1. Forma igitur corporea quatenus corporea forma est, in se non differt. Ergo admitti nequit ut una quaedam corporea forma in materia subsistat, quaedam

(1) In MK legitur قابل الاتصال « susceptivum, receptivum continuitatis ». In M vero قابل الانفصال « susceptivum disiunctionis ».

(2) Cfr. ARIST., *Physic.* I, c. 9.

(3) In MK habetur: وهو مقارن للصورة « et est coniuncta, copulata cum forma ». In M tamen dicitur وهو مفارق للصورة « discreta a formis, differens, discedens ».

(4) In MK ita legitur: بما يقوّمه quod transtulimus. In M vero sic dicitur: إنما يقيمّه : إنما vox ٤ ٥
obscuram et truncam.

(5) In MK heic explicit caput et incipit alterum.

(6) Quum capite superiori Auctor declarasset, materiam corpoream numquam sua forma corporea carere posse, secus nun-

autem in materia non subsistat. Repugnat enim dari naturam, in qua non sit diversitas inquantum est talis natura, ei tamen accidat diversitas in ipso sui esse. Illud enim suum esse unum est conforme et sibi identicum. Si ergo non corrumpitur recipiens, ipso remoto, tunc ipsa erit accidens; si vero corrumpatur, eo remoto, tunc ipsa erit substantia subsistens non in subiecto (1), et si ea indiget, tunc propter quamdam naturam ipsa contingit.

2. Iterum (2), illud suum esse unum et idem, necesse est ut vel sit subsistens in aliqua materia, vel non sit in materia subsistens, vel eius aliquid sit subsistens, et aliud non sit in materia subsistens. Sed repugnat aliquid eius esse subsistens et aliquid aliud eius non. Nam consideratio illud esse complectitur, quatenus est unum et identicum, non diversum. Relinquitur ergo illud esse unum seu totum, secundum suam universalitatem, non esse subsistens in materia, vel totum, universaliter, esse in materia subsistens. Sed totum non est non subsistens in materia. Relinquitur igitur ut totum sit in ea subsistens.

quam esset susceptiva divisibilitatis et dimensionum; in praesenti consectorium ponit, scilicet: formam corpoream materiae esse coniunctam in omnibus et singulis corporibus, quaevis sint; atque ita probat: Forma corporea quatenus talis, h. e. talis naturae, non potest in una materia subsistere et non in alia. Ergo in omnibus et singulis materiis corporeis debet esse: seu in omnibus et singulis corporibus. — Prob. antecedens: Naturae uni et identicae in qua nulla est diversitas, nulla in suo esse accidere diversitas potest, secus eadem natura non esset. Ergo repugnat istam eandem formam corpoream in una materia corporea subsistere et in alia non. Ergo. — Notandum, Avicennam distinguere inter materiam corpoream et *hylem* absolutam: etenim in IV sua epistola *De definitionibus* hanc de *hyle* absoluta definitionem tradit: « *Est substantia cuius esse in actu non sibi acquiritur, nisi propterea quod est susceptiva formae corporalis, ope virtutis quae in ea est suscipiendi formas, nulla enim sibi est in seipsa forma propria, nisi intentio potentiae* ».

(1) In M incipit aliud capitulum absque inscriptione.

(2) Oratio haec usque ad cap. sequens non invenitur in M. Quod et similia ostendunt, plura libri *Nagiah* exemplaria existisse.

CAPITULUM III.

QUOD MATERIA NON DENUDATUR FORMA (1).

§ I.

1. Dicimus: haec materia etiam non potest separari a forma corporea et tamen subsistere, existens in actu. Etenim si separetur a forma, tunc necesse est, ut vel habeat quemdam situm et spatium secundum esse quod tunc haberet, vel non habeat. Si habet situm et spatium et fuerit possibile ut dividatur, tunc absque ullo dubio, ipsa erit habens dimensionem; sed iam supposita est quatenus nullam habens dimensionem; si autem non est possibile ut dividatur, dum interdum ipsa est habens situm, tunc ipsa sine dubio erit punctum et ad ipsam potest protrahi linea. Sed non est possibile ut ipsa sit essentiae solitariae (2): etenim si linea terminetur ad eam, necesse est, ut vel eam attingat in uno puncto quod sit aliud quam ipsa; dum postea si alia linea ei occurrat, eam attingeret in alio puncto, et necesse erit [unum de duobus; scilicet], ut duo puncta vel ab invicem di-

(1) Cfr. ARIST., *De Gener. et Corr.*, l. 2, c. 1, n. 7; c. 3 et *Metaph.*, l. 8. c. 2.

Probatione instituta, cap. praec., formam corpoream subsistere in materia, seu separatam existere non posse; nunc probat Avicenna materiam corpoream a corporea forma neque separari posse. Et, sicut necesse est corpoream formam subsistere in materia, sic necesse quoque est materiam ut subsistere possit, substat formae: atque ad hoc ostendendum, possibiles contrarias hypotheses fingit, eisque reiectis, assumptum demonstrat declarando totam materiae essentiam esse quid pure recipiens, sicut esse accidentis est esse receptum tantum: quod est suum propositum principale et cardo totius argumentationis. Tandem, n. 6, obiectionem solvit.

(2) In M dicitur: مفردة الذات متجازيه [منحازة] « habens singularem, unicam essentiam ». In MK منفردة الذات « solitariam et secretam essentiam habens ».

stent (1) ex binis eius lateribus (2), vel non: si distant, tunc punctum intermedium (3) cui concurrerent duo puncta quae non concurrunt mutuo ad invicem, erit divisibile inter duo puncta; sed etiam suppositum fuit non divisibile omnino; vel non distant, duo puncta sed concurrunt inter se et ipsum quoque concurrunt eis (4), et tunc eius essentia erit diffusa in essentia duorum; sed ipsius essentia est separata a duabus lineis; ergo et duorum essentiae erunt discretae et separatae a duabus lineis (5), et exinde duae lineae (6) habebunt duo altera puncta quam prima, quae erunt termini duarum linearum. Sed iam supposuimus duo priora esse terminos linearum, et hoc inconveniens est; inde sequitur quod illa substantia non est secreta (7), solitaria, sed debet esse lineae terminus: ergo erit punctum. Atqui punctum existit subsistens in corpore quodam et in quadam materia, non autem est materia corporis.

§ II.

2. Sed si substantia haec ponatur non habere situm, nec signo sensibili posse designari, sed esse sicut substantiae intelligibiles; tunc necesse esset, ut mensura resultans exercite acquisita, ei adveniret tota simul et

(1) In MK *تَبَاينَ* loco *تَتَبَاينَ* uti est in M et syntaxis exigit.

(2) In M legitur: *من جهتيها* « ex, a duobus eius partibus ». In MK *عن جنبتيها* pro *جنبتيها*, « a duobus lateribus eius ».

(3) In MK *فتكون المتوسطة* « punctum intermedium ». In M legitur *فيكون المتوسط* et intermedium.

(4) In M *وتلاقيا به* « et duo ei concurrunt » quod idem sonat.

(5) In M *عن الخط* a linea. In MK *عن الخطين* a duabus lineis. Haec ultima lectio correctior est.

(6) In M: *فالتان نقطتان* linea est duo puncta. In MK *فالتان نقطتان* duabus lineis duo sunt puncta.

(7) In M legitur: *غير متجاوز* error typographicus, et debet legi *غير منحاز*.

subito, vel ad eam moveretur motu continuo. Si mensura ei adveniat tota simul et subito, tunc mensura haec in instanti in quo ad eam se adiungit (1), certo eam ibi inveniret ubi adiungitur ei (2). Ergo sine dubio mensura eam inveniret, dum est in spatio (ubi) in quo existit, et tunc haec substantia erit ubicata: fac tamen eam non esse sensibilem; sed iam suppositum est eam non habere ullomodo locum: at hoc est contradictorium et non potest admitti quod ubicatio huic substantiae acquiratur subito et simul ac ipsa mensuram recipit: mensura enim non coniungitur ei nisi dum ipsa est in spatio, scilicet, in loco proprio (3) determinato.

3. Si autem ipsa recipit mensuram non totam simul et subito, sed per modum expansionis; quidquid autem huiusmodi est ut expandatur, habet certo latera, et quidquid latera habet, est certo situm et locum habens: tunc ergo illa substantia situm haberet et locum. Sed iam dictum est, quod nec situm neque locum habet: et hoc est contradictorium.

§ III.

4. Iamvero id quod nos ad haec omnia necessario adduxit, est nostra suppositio, quod scilicet materia separatur a forma corporali. Ergo impossibile est ut illa ipsa aliter actu existat quam per formam corpoream constituta. Quomodo namque dari potest essentia quaedam quae nec in actu nec in potentia partem habeat, et tamen quantum recipiat et ipsum adaequet? Manifestum igitur est quod materia minime separata re-

(1) In MK في حال انضياف المقدار « in momento, quo additur mensura ». In M: ففى آن اتصال المقدار به « in momento coniunctionis mensurationis (mensureitatis) ».

(2) Cfr. ARIST., *De Gener. et Corr.*, l. 1, c. 14.

(3) Ita in MK. In M المقدار لا يوافيه الا وهو في حيث هو « mensura non ei advenit, nisi dum est in ubi appropriato, proprio ».

manet, sed suum esse est esse receptivum tantum, sicut esse accidentis est esse receptibilis tantum.

5. Iterum, non potest esse quin esse materiae vel sit esse recipientis tantum, et tunc semper erit recipiens rem; vel ei sit esse proprium iam constitutum et deinde recipiat: et tunc per suum esse proprium iam constitutum (1), ipsa erit nullum habens quantum. Et tunc sequitur quod mensura corporea ei acciderit eiusque essentiam talem effecerit, ut partes in potentia habeat. Sed iam constituta fuit substantia in seipsa, non habens partem in seipsa omnino, quia in seipsa caret omni extensione. Et tunc ergo fieret, ut quod constitutum est, quatenus non habens partem, sibi accidat, ut amittat id quo constituitur actu, propter quoddam accidens sibi superveniens. Et tunc ergo materiae solitariae (2) erit forma accidentalis (3) qua ipsa fit una potentia et actu, atque altera forma accidentalis, qua ipsa sit non una actu. Et tunc inter has duas res erit aliquid receptivum commune duarum istarum, de cuius ratione esset quod tale fiat, ut interdum non sit in sua potentia ut dividatur; interdum autem in sua potentia ut dividatur. Et volo dicere potentiam proximam, quae non habeat medium.

Supponamus adhuc hanc substantiam fieri actu duas substantias, quarum unaquaeque non sit altera, sed diversa ab ea numero et cuius ratio erit ut a corporea forma separetur; separetur adhuc unaquaeque duarum a forma corporea. Tunc ergo utraque erit substantia una potentia et actu. Et supponamus ipsam hanc substantiam non fuisse divisam (4), sed ab ea formam corpoream fuisse

(1) M fert متقدم « praecedens » in MK متقوم « constitutum ».

(2) In M non legitur منفردة « separata, sola ».

(3) In MK legitur: غير عارضة « non accidentalis ». M fert: عارضة « accidentalis ». Secunda lectio verior, ut patet.

(4) MK addit hic: ولنفرسه بعينه لم يقسم « supponamus eam ipsam non fuisse divisam, sed tantum separatam a ma-

remotam, ita ut substantia una in potentia et in actu remaneat; tunc necesse erit, ut haec quae remansit ut substantia, non autem per se corpus, vel ipsa sit similis parti (1) quae remansit similiter, vel ab ea diversa sit. Si diversa est, tunc necesse est ut diversa sit, vel quia haec remansit et altera annihilata fuit, aut e converso; vel quia duae remanserunt, sed uni appropriata fuit quaedam qualitas aut forma quae deest alteri; vel tandem quia duae differunt mensura. Si autem una remansit, altera vero desiit esse, natura autem duarum eadem et consimilis est; quod autem unam annihilavit, non est aliud nisi remotio formae corporalis ab ea; tunc oportet ut idipsum alteram annihilaret. Si autem huic appropriata fuerit una quaedam qualitas et interdum una eademque natura sit, et nulla alia dispositio acciderit, praeter separationem corporeae formae (2), et (3) cum hac dispositione nihil advenerit, nisi quod necessario hanc dispositionem sequitur; tunc profecto oportet ut et alterius dispositio ita sit.

6. Si autem quis dixerit; duas priores, quae profecto duae sunt, coniungi et per consequens unum fieri; dicemus: Absurdum est duas substantias uniri: etenim si uniantur et unaquaeque earum existat, tunc erunt profecto duae, minime vero unum (4). Si autem uniantur ut una sit non habens esse et altera habens esse; tunc quomodo quod non est, potest uniri cum eo quod est? Si autem ambae amittant esse, per coniunctionem, tunc adveniet aliud tertium; ergo duae non sunt amplius unitae sed corruptae; et inter has duas et illud tertium

teria corporea». Haec additio necessaria videtur, ad intelligendum quae sequuntur. M hanc additionem non continet.

(1) In M legitur: *مثل جزئہ* «similis suae parti».

(2) In M dicitur: *الصور الجسمیة* «formae corp. (plur. num.)».

(3) In MK non legitur «و» particula coniunctiva; et dat intelligere membrum orationis sequens, esse conditionatum seu consequens; sed hoc verum non videtur.

(4) Cfr. ARIST., *Metaph.*, l. VIII, c. 13.

interest materia communis. Sermo autem noster est de ipsa materia, non vero de eo quod habet materiam (1). Si autem duae magnitudine differant, tunc profecto oporteret, ut dum duae non habent formam corpoream, mensuralem tamen formam habeant. Sed hoc est contradictorium. Sed si duae nulla ex parte omnino differant, tunc sequeretur iudicium de re coniuncta cum alia re, omni ex parte unum idemque esse ac iudicium de ipsa re seorsum sumpta. Id autem est contradictorium (2): relinquitur ergo quod materia minime a corporea forma denudetur (3).

CAPITULUM IV.

PROBATUR RARITAS ET CONDENSATIO (4).

Et quoniam haec substantia non quidem est quanta nisi per dimensionem quae in ipsa inest, et ideo non est quanta per se; sequitur minime oportere ut sua essentia proprium habeat recipiendi unam dimensionem praeter aliam, et quantitatem determinatam prae alia. Quod enim non (5) per se divisibile est, sed profecto per aliud, id quidem eodem modo se habet ad quamlibet dimensionem quae ei inesse possit. Alioquin sibi esset in sua essentia dimensio quae adaequaret eam mensuram cui

(1) In M hic explicit cap. et incipit alterum ita inscriptum: في الاختلاف بالمقدار «De diversitate in mensura». MK vero prosequitur caput; quod congruentius esse videtur.

(2) In antiqua versione latina additur: «scilicet, quia iudicium de parte subiecti et de toto subiecto, esset omnimodo unum».

(3) Hic explicit cap. in MK cum titulo quem vides: M vero prosequitur.

(4) Cfr. ARIST., *Physic.*, l. 4, c. 11; adversus eos, qui posuerunt vacua intra corpora, ut possint condensari et rarefieri, et eos qui dixerunt rarefactionem fieri per amissionem, et condensationem per additionem partium. Cfr. et S. THOM., III P., q. 71, a. 2.

(5) In M omittitur vox negativa غير quam refert MK. Haec ultima tamen lectio verior; quia sensus requirit negationem divisibilitatis.

ipsa est aequalis, non eam, quae ipsam excedit (1). Et hoc idem et unum est, tum in toto tum in parte. Repugnat enim ut una eius pars adaequet mensurae partem, dum ipsa non habet partem in seipsa. Ex hoc igitur perspicuum fit, materiam posse minui per condensationem et augeri per dilatationem. Et hoc sensu percipitur.

2. Sed sane oportet ut determinatio (2) mensurae in ipsa sit propter quamdam causam quae necessario exigat ut haec mensura exsistat (3), quamvis nulla omnino mensura determinate assignetur ei propter seipsam. Ista autem causa necesse est ut vel sit in ipsa substantia, et tunc « quantum » esset sequens ad aliam formam in materia existentem; vel [determinatio mensurae] esset propter causam ab extrinseco. Si autem propter causam extrinsecam, tunc necesse est, ut vel haec causa necessitet illud [scilicet determinationem mensurae], quin tamen inducat in substantiam quemdam alium influxum ad quem sequeretur quantitas; vel ut prius (4) producat in ea aliam impressionem, quam deinceps sequeretur quantitas. Si autem istud agens extrinsecum (5) ei conferat quamdam mensuram,

(1) In MK et M legitur: *دُون ما يفضل عليه* quod transtulimus. In vers. lat. *Chafa* legitur: « quamvis non separetur ab ea nulla pars »: quod correspondere potest huic orationi arabicae *دُون ما يُفصل عنه*. Sed vox *دُون* non significat « quamvis non ».

(2) M fert: *تَغْيِيرُ المقدار* « mutatio (alternatio) mensurae ». MK vero fert: *تَعْيِينَ المقدار* « determinata mensurae designatio ». Utraque lectio proposito convenit.

(3) In M et in MK legitur: *بَسَبَب يقتضي في الوجود ذلك* *المقدار* quod transtulimus: antiqua autem latina versio ita fert: « propter causam quam convenit esse ». Prima lectio verior, uti patet.

(4) In M legitur: *أَوَّلًا* « prius ». In MK vero, *وَلَا* et non. Prior lectio congruentior et verior videtur.

(5) In MK habetur: *فان كان تابعا له آفاده بمقدار ما لذلك*. *السبب لا لان الجسم تخصص الحج*. « Si autem (quantum) est eam im-

non propter rationem in corpore existentem, ut puta habitudinem corporis ad quamdam determinatam aptitudinem, tunc corpora quantitativis profecto sibi aequarentur ad invicem. Sed hoc est absurdum. Igitur non diversificatur [mensura] nisi secundum diversitatem aptitudinum. Sed hae aptitudines sequuntur intentiones quae aliae sunt ac ipsae materiae. Ergo quantum sequeretur sine dubio impressionem quamdam quae est in materia; et tunc iudicium redit ad primam divisionem (1). Et hoc est etiam principium scientiae naturalis.

3. Iterum, haec substantia corporea appropriaretur sine dubio cuidam spatio. Sed nullum spatium est ei proprium inquantum est corpus, alias omne corpus similiter esset. Ergo absque ullo dubio spatium fit ei proprium propter quamdam formam quae in ipsa est. Et hoc est manifestum (2): etenim ipsa vel est receptiva figurarum et distinctionum uti est globus caelestis; et tunc certo talis erit propter quamdam formam, quia inquantum est corpus est receptiva istarum; vel est receptiva istarum sed faciliter vel cum difficultate. Et quomodocunque (3) hoc sit, ipsa erit secundum aliquam ex formis praenominatis in scientiis naturalibus. Ergo

pressionem sequens, ei acquireret tantum quantum (potest dare) illa causa (extrinseca); non quidem quia corpus hoc proprium habet, propter habitudinem suam ad aptitudinem determinatam, fixam; tunc enim corpora mole aequarentur ad invicem, et hoc repugnat». In M autem legitur quod transtulimus. Lectio MK clarior videtur.

(1) In MK additur haec nota: Prima divisio est: قوله فيكون الكمّ تابعاً لصورّة أخرى غير المادّة. Auctoris dictio: « tunc, quantum sequens erit ad aliam formam, quam materiam ».

(2) In MK وهذا بيّن فانه. « Hoc est manifestum »; etenim quia: In M: وهذا بيّن وايضاً فانه. « Hoc est manifestum ».

Item etc. Patet quod MK dat in eo quod sequitur rationem, cur hoc manifestum est. M transit ad aliud argumentum.

(3) In M dicitur erronee وايّاً ما كان والي شيء ما كان vel وأي شيء ما كان.

materia corporea non existit spoliata a forma. Ergo materia actu non subsistit nisi per formam (1). Igitur si materia in imaginatione sumatur (2) ut separata a forma, tunc desinit esse (3).

4. Formae (4) autem, vel sunt formae quae non separantur a materia, vel formae a quibus separatur materia, quae tamen non potest carere forma simili omnino. Quoad formam autem a qua materia separatur, ad formam succedentem, ille qui hanc facit in ea succedere, eam facit remanere in esse per substitutionem formae succedentis loco prioris. Inde fit, ut forma sit quodammodo medium inter materiam et facientem permanere (5). Quod autem est medium ad constituendum aliud, dignius est ut ipsum sit constitutum in se, et deinde per ipsum constituatur aliud. Est enim proxima causa ei quod conservatur permanens. Si ergo est subsistens per causam quae materiam facit remanere per ipsius mediationem, tunc subsistentia ei competit prius ex primis. Sin vero est subsistens non per illam causam sed per seipsam, et dein per ipsam subsistit materia, tunc hoc, quod subsistat, manifestius est in ea. Forma autem quae non separatur, minime debet suam stabilitatem beneficio materiae. Materia ergo non appropriatur isti formae nisi propter

(1) In versione latina hic explicit cap. et alterum incipit: ita inscriptum: « De prioritare formae super materiam in ordine essendi ».

(2) In MK إذا أُخِذَتْ «sumitur». In M legitur: إذا وُجِدَتْ «si invenitur. Prima lectio verior videtur.

(3) Cfr. S. THOM., I P., q. 15, a. 3, ad 3^m et q. 3, *De Verit.*, a. 5. Et ratio est quia materiae idea est idea purae potentiae, quae ordinem dicit ad actum sive formam et ideo non est intelligibilis nisi per ordinem ad illam. ARIST., *Physic.*, l. 8, c. 11, n. 2.

(4) M fert: فالصُّور «Formae». MK فالصورة «et forma» (sing.).

(5) MK: والمستبقى (sine punctis sub ultima) «conservato in existentia». M: والمستبقى (cum punctis) «conservatore, qui facit consistere».

causam quae eam ipsi communicaverit (1). Si enim illa forma materiae fuerit propter seipsam, tunc idipsum erit omni materiae corporeae. Ergo nonnisi illa causa est quae per formam illam subsistere faciat: si enim non fuisset ista forma, tunc vel haberetur existens per alias formas, vel desineret esse. Ergo tribuens ei istam formam est qui eam per formam subsistere facit, sicut cum prima forma erat (2). Forma igitur est anterior materia.

5. Ergo dici nequit quod forma in seipsa est in potentia et non fit in actu nisi per materiam. Nam essentia formae est actus et in actu. Quod autem est in potentia locum habet in materia. Ergo materia quidem est id de quo vere dici potest, quod per se in potentia est, habens esse et actum, per formam. Forma vero licet non discedat ab *hyle*, non tamen per *hylene* constituitur, sed per causam quae eam *hyle* communicat (3). Quomodo enim forma constitueretur per *hylene*, quum iam demonstravimus esse *hyles* causam? Causa autem non constituitur per causatum; nec duae res dari possunt, quarum alterutra per alteram constituatur, hoc pacto (4) ut utraque det alteri suum esse. Iam enim huius repugnantia perspecta fuit. Et hoc etiam manifeste pa-

(1) M: أفادتہا ایّاها (barbarismus), loco فادتہا ایّاها. tri-
buit, dedit, acquisivit ei ».

(2) Nullomodo ex istis verbis concludi potest, quod Avicenna admittat unionem materiae et formae fieri mediante aliquo nexu, vel aliqua modalitate, uti quidam philosophi sentiunt; sed tantum significatur quod agens novam inducens formam, altera per compositi corruptionem recedente, conservat esse materiae, mediante nova forma: v. g. ignis inducens ligno formam ignis, per hoc conservat materiam, quae erat sub forma ligni: unio tamen materiae et formae est immediata.

(3) M: یفیدھا [مفیدھا] هذه الصورة. « oratio incompleta ».
MK: مفیدھا هذه. « Dans, attribuens ei hanc..... ».

(4) In M: بأن كل واحد منهما : eo. quod unaquaeque :
MK: erroneg فان « Nam ».

tet (1) ex differentia quae invenitur inter id quo res aliqua constituitur et illud quod ab hac re non separatur. Sane, forma nonnisi in materia existit, non tamen quod causa sui esse sit vel *hyle* (2), vel ipsam inesse in *hyle*; sicut enim cum dicitur: causa non existit nisi cum causato; non intelligitur causam essendi causae esse causatum (3), vel ipsam causam esse cum causato; sed sicut causa, quando est causa in effectu, ab ea provenit (4) causatum, quoniam causatum cum ea est; sic forma si est forma existens, ex ea sequitur necessario hoc, quod scilicet constituat ut quid (5), illam rem quae suae essentiae copulatur.

6. Et videtur (6) quod eorum, quae aliquam rem in actu constituunt, eique tribuunt esse, aliquid sit quod rei dat esse, ipsum autem seiunctum est a re; aliquid autem rei esse confert, dum ipsum est rei occurrens, etsi non sit eius pars, sicut est substantia respectu accidentis. Per hoc ergo manifestum fit, quod quaecumque forma quae in materia inest, in ea quidem inest per quandam causam. Et hoc quidem evidens est quoad formam adventitiam incipientem de novo. Forma autem

(1) M: وتبين ذلك الفرق. MK: ويبين ذلك الفرق haec lectio correctior, uti in textu apparet.

(2) In M omittitur negativa لا. MK: لا لأن « non quia » et est contextui congruentius.

(3) Eod. modo. Versio autem latina conformis textui, qui habetur in M, sic habet: « Hoc autem, quod *hyle* causa est sui esse; et quod ipsa est in *hyle*, est sicut hoc quod causa non est, nisi cum causato (sic) ». Lector videat.

(4) M fert: كَرَمَ عنها « eam sequitur ». MK habet وَجَدَ عنها « ex ea est ».

(5) M: أَن يَقُومَ شَأْنُ ذَلِكَ الشَّيْءِ مُقَارَنَ لِدَاتِهَا, oratio obscura. MK autem: أَن تَقُومَ شَيْئًا ذَلِكَ الشَّيْءِ مُقَارَنَ لِدَاتِهَا « necessario sequeretur ex ea quod constituat aliquid: quod aliquid coniunctum sit suae essentiae ». Sic etiam fert versio latina.

(6) M وَكَأَنَّ مَا يَقُومُ loco كَانَ مَا يَقُومُ ex MK.

quae est inhaerens materiae inseparabiliter, ideo est etiam inhaerens, quia *hyle* corporea ei appropriata fuit propter aliquam causam, et hoc alibi clarius manifestabimus. Omnia autem haec sunt principia naturalium.

TRACTATUS III.

De divisione entis in Praedicamenta (1).

CAPITULUM I.

DE ORDINE ENTIIUM (2).

1. Quod potius ius habet ad esse, sunt quidem substantiae, deinde accidentia. Substantiae autem quae non sunt corpora, sunt quidem substantiae digniores quam ceterae, excepta *hyle*. Etenim hae substantiae sunt tres:

(1) Cfr. ARIST., *Metaph.*, l. 8.

De rerum naturalium principiis intrinsicis, scilicet materia et forma, disceptatione habita, prosequitur Auctor tractationem suam, discurrendo in hoc et sequenti capite de duabus categoriis, quae sunt substantia et accidens praedicamentale.

Heic notandum videtur de Avicennae mente esse, quando in hoc et sequenti capite dicit unitatem addere supra ens et esse accidens, quia « qui intelligit quidditatem non intelligit unum »: non loqui de unitate *transcendentali*, quae convertitur cum ente, sicut Averroës eum intellexit (cfr. et S. THOMAM, *Metaph.*, l. IV, lect. 2); sed revera de unitate *praedicamentali* quae est principium numeri, seu quantitatis discretæ. Et reipsa, heic loquitur de unitate, prout est in praedicamento Quanti: habet enim: « Numerus dicitur de numero, qui est in rebus adunatis, quarum unaquaeque una est, et de istarum totalitate in esse, procul dubio numerus praedicatur »: et sub hac ratione considerat unitatem, ex qua efficitur numerus. Forte desideratur maior claritas, cuius defectus aequivocum reddidit doctrinae intellectum.

(2) In M caput inscribitur: « De illo quod inter res est dignius essendi » في أولى الاشياء بالوجود.

hyle, et forma, et separatum, non autem corpus, nec corporis pars. Hoc autem (separatum) esse necesse est. Corpus enim eiusque partes sunt quid causatum, et debet profecto terminari ad quandam substantiam, quae causa sit non coniuncta sed separata (1) omnino. Ergo quod inter entia primum in merito essendi est, profecto substantia separata, non corporata; dein forma, deinceps corpus, deinde *hyle*. Haec autem, *hyle*, licet sit corpori causa, non tamen est causa dans esse, sed est subiectum recipiens ad acquirendum esse; corpori autem inest istius *hyles* esse, et insuper esse formae in ipso, quae forma perfectior est *hyle*. Deinde venit accidens; et in unaquaque harum classium plura sunt entia, quae inter se discrepant (2) dignitate essendi.

2. Praedicamentorum autem species iam in Logicis tam enucleate explicavimus, ut locus hic ampliorem non patiatur sermonem.

Quantum autem praedicamentale dividitur in continuum et discretum. Continuum in Naturalibus iam demonstravimus, ubi manifestum fecimus corpus quidem esse continuum et non esse compositum ex partibus quae sese contingunt. Et si constet esse corpus illudque esse finitum, constabit eo ipso esse superficiem cuius sectio est linea, et lineae sectio punctum. Discretum autem esse, est quid manifestum, sed eius terminus est penitus ignotus.

3. Ab ambitu Quanti continui incipit Geometria, sub qua distribuuntur: Astrologia et Architectura, Mathematica mensurarum et ponderum, Scientia (physica) et Mechanica (scientia virium). Ab ambitu autem Quanti discreti initium capit Arithmetica, infra quam distribuuntur: Musica et Scientia astronomicarum tabularum.

(1) MK غير مقارنة بل مفارقة البتة « non coniuncta, sed omnino segregata ».

(2) M متفارق [تتفارق] في الوجود « differentia, diversa in esse ».
MK تتفاوت في الوجود « discrepant in esse secundum plus et minus ».
Haec lectio correctior est.

4. Ad istas autem scientias doctrinales non pertinet perscrutari essentiam ullius ex substantiis, nec de istis quantitativibus in quantum sunt in substantiis.

5. Scientia autem de naturalibus exordium sumit suum ex ambitu corporis et formae non separatae; et inquit de eorum dispositionibus quae sunt de praedicamentis: Qualis, Quanti, Ubi, Situs, Agere et Pati.

6. Scientia vero de moribus (Ethica) incipit ab una de speciebus dispositionis et habitus, de praedicamento Qualitatis.

7. Et quicquid ex accidentibus est permanens, antequam sit eo, quod ex eis est non permanens. Et quicquid ex non permanentibus habet esse suum mediante permanenti, id prius est eo quod ex eis est mediante non permanenti. Quod autem ex istis habet esse mediante non permanenti, illud est Tempus et Quando: et ideo tempus est in ultimo gradu essendi et in viliore modo eius, et nullius rei causa potest esse omnino. Nullum autem est dubium quod Relationes et Situs, et Agere, et Pati, et Habere (1), et habitudo ad Tempus, et Esse in loco; omnia haec accidentia sunt. Etenim de ratione eorum est, ut sint in subiecto; et quum subiectum ab eis separatur, ipsa sunt in impossibilitate essendi absque eo. Dubium vero surgit tantum circa haec duo praedicamenta; scilicet, circa Quantitatem et Qualitatem. Sed iam probavimus mensuras et dimensiones, quae sunt ex praedicamento Quanti, esse profecto accidentia. Tempus autem esse quandam dispositionem accidentalem, iam perspectum fuit. Locus quoque procul dubio est superficies. Numerus autem sequitur rationem Unius. Si Unum ergo in seipso substantia est, item Numerus ex quo substantiarum collectio componitur, procul dubio erit substantiarum adunatio et proinde erit et ipse substantia (2). Si autem unum est accidens, item tunc dualitas et similia profecto accidentia sunt.

(1) MK والحدة « habitus, habere » M erronee fert والحدة sine puncto sub ح.

(2) Cfr. S. THOM., I P., q. 11, a. 1, ad 1^m.

Numerus item dicitur de forma stabili permanenti quae in anima est; et huius formae ratio est eadem ac ceterorum intelligibilium (1). Nos tamen non scrutamur ex professo, an ista sit accidens vel non accidens. Et numerus dicitur de numero qui est in rebus adunatis, quarum unaquaeque una est; et de istarum totalitate in esse, procul dubio numerus praedicatur (2).

CAPITULUM II.

QUOD UNITAS EST DE SEQUENTIBUS INSEPARABILITER QUID-
DITATES, NON DE EARUM CONSTITUTIVIS.

1. Sed unius natura est de accidentibus quae inseparabiliter rebus inhaerent. Unum enim nullius rei quidditatis constitutivum est. Sed quidditas est quod quid est, ut puta homo vel equus, aut intellectus, aut anima. Postea hoc aliquid connotatur per hoc, quod scilicet, est unum et exsistens. Et propterea, ex eo quod intelligas quidditatem cuiusdam rei, non ideo intelligis unum, ut oporteat te posse dicere, (rem) esse unam (3). Unitas enim nullius de istis rebus essentia est, nec eius essentiam constituens. Immo est qualitas quaedam inhaerens essentiae eius rei; sicut iam in Logica novisti differentiam inter quod est inhaerens et sequens et quod est essentiale. Igitur unitas est ex inhaerentibus: non au-

(1) M habet: المقولات « Praedicamenta », MK المعلقولات « intelligibilia ».

(2) In M capitulum prosequitur absque titulo.

(3) MK ليس فهمك ماهية شيء من الاشياء وفهمك الواحد « quod comprehendas quidditatem cuiusdam rei, et comprehendas unum (hoc) non necessitat, ut tu possis dicere quod sit una ». In M legitur: ليس من فهمك ماهية شيء من الاشياء فهمك الواحد حتى يصح لك الخ . Ex eo quod apprehendis essentiam cuiusdam rei, non apprehendis omnino unum, ut tibi necessario liceat dicere (ergo haec res) est una ». Haec ultima lectio clarior.

tem est substantia cuidam substantiarum. Materiae similiter accedit unitas et multiplicitas. Unitas tunc erit materiae accidens, sic item etiam multiplicitas. Iamvero si natura unitatis fuisset natura substantiae, nonnisi substantia connotaretur per eam. Si autem eius natura est natura accidentis, tunc minime oporteret ut non (1) connotentur per eam substantiae; quia substantiae connotantur accidentibus; de accidentibus autem non praedicantur substantiae, ita ut his ab illis nomen derivetur. Ergo ex his tribus respectibus quorum primus est: quod unitas non est essentialis substantiis, sed eis inseparabiliter inhaerens; secundus quod unitas est succedens multitudini in materia; tertius quod est praedicabilis de accidentibus: manifestum apparuit quod natura unitatis est natura accidentalis, et similiter etiam est natura numeri, qui sequitur unitatem et ex ea componitur (2).

CAPITULUM III.

QUOD QUALITATES SENSIBILES SUNT ACCIDENTIA NON AUTEM SUBSTANTIAE.

1. Ambigitur etiam de Praedicamento Qualis, in iis qualitatibus quae sunt de capite sensibilibus. Crederetur enim quod albedo et nigredo atque calor et frigus et similia substantiae sint et quod cum corporibus commisceantur per latitationem vel non, vel quod corpora componantur ex eis (3).

(1) MK habet: *أَن لا توصف بها* «non denotet». M omittit *ل* «non»; contextus autem exigit negationem.

(2) In MK hic explicit capitulum et incipit aliud, inscriptione quam vides *في أَنَّ الكيفيات المحسوسة اعراض لا جواهر* «quod qualitates sensibiles sunt accidentia non substantiae».

(3) In M hic explicit cap. et alterum incipit hoc titulo: «De confutatione istius opinionis».

2. Adhuc sermo habendus est de infirmanda et destruenda hac opinione. Dicimus ergo: si istae qualitates sensibiles fuissent substantiae, tunc vel essent substantiae corporales, vel substantiae non corporales: si sunt non corporales, tunc vel tales erunt ex quarum compositione coalescant corpora (1), vel non coalescant. Si ex eis non coalescant corpora, ipsae autem sunt in corporibus infusae; tunc vel erunt eiusmodi ut a corpore in quo sunt discedere possint, vel non possint. Si autem possunt discedere a corpore, tunc vel se transferunt ab uno ad aliud corpus, in quo se infunderent, et fit semper sic (2), vel possunt remanere non in corpore omnino (3): et tunc haberetur longitudo, latitudo et profunditas et hae erunt color. Haec autem intentio, nempe longitudo, latitudo et profunditas non eadem est ac ista: nimirum color (4). Color enim evanescere potest, illis, idest longitudine, latitudine et profunditate, remanentibus. Et tunc vel ponitur quod color iam habuerit aliam longitudinem, latitudinem et profunditatem, quam istas; vel quod non fuerint aliae praeter istas. Si autem color habuerit aliam dimensionem praeter illam, sequitur dimensionem compenetravisse dimensionem. Huius tamen falsitatem iam adamussim ostendimus. Si autem color nullam aliam habuerit mensuram quam hanc, tunc nulla mensura coloris essentiae competeret; sed ipse color tunc

(1) « Et hoc est absurdum; quoniam ex eo quod non partitur in spatia corporea, non potest componi corpus ». Cfr. *Versionem latinam*, Tract. III, c. 7.

(2) « Eo quod non possunt habere existentiam per se ». Hoc addit *Versio latina*, ibid.

(3) « Vel separatio erit talis quod poterunt existere per se ». *Vers. lat.*, ibid. — Et in MK additur intra parentheses: فَا مَّا اِنْ

كانت جواهر جسمانيّة « si sunt substantiae corporales ».

(4) Hoc propositionis membrum invenitur in M. In MK vero ita legitur: فيكون طول وعرض وعمق وليس معنى أنّه كون: « haberetur [esset] longitudo, latitudo et profunditas, non autem intentio quod est color ». Prima lectio clarior.

commensuraretur per id in quo inest. Et de hoc nos nullo modo dissentimus (1).

2. Sin vero istae qualitates sensibiles ponantur esse substantiae non corporales, ex earum autem compositione corpus coalescat; tunc, ex eo, quod non habet mensuram, quod habet confiaretur: sed hoc falsum esse iam manifeste patet. Si autem sunt non corporales sed diffunduntur in corporibus, ut non possit eis competere ulla subsistentia sine corporibus, tunc ipsae sunt profecto accidentia, non substantiae.

3. Si vero ipsis possibile esset, ut cum corporibus commisceantur, in eisque infundantur, atque ab uno ad aliud corpus transeant, et non tamen subsistentiam habeant, nisi (2) in uno ex eis, tunc oporteret, ut, si albedo (v. g.), in uno corpore corrumpatur, in corporibus contiguus inveniatur. Et sic dicito de ceteris qualitatibus. Albedo autem penitus corrumpitur, et nullum post se vestigium relinquit omnino. Igitur eius subsistentia non potest esse in hoc, quod sit in translatione.

4. Si autem ipse color, separatus a corpore, per se subsistat, tunc vel subsisteret prout est illa ipsa qualitas, et tunc haberetur albedo in esse (3), sed non sensibilis: sermo autem noster est de albedine in quantum est sensibilis. Nomen enim albedinis applicatur ad colorem cuius natura est ut efficiat disgregationem in visu. Quod enim tale non est, nec albedo est. Vel sub-

(1) M habet: لا يخالفه لا، nec dissentimus ab hoc ut MK fert. Et ratio est, quia tunc nullam haberet mensuram. Ergo nullo modo est corpus sensibile.

(2) M ^{ألا} في واحد منها « nisi unum ex eis », loco ^{ألا} في واحد ^{منها} « nisi in quodam [in uno] ex eis »; sicuti est in MK. Haec altera lectio correctior.

(3) M ^{بياض ليس في الوجود} « albedo non existens » [non in existentia, in esse]. MK ^{بياض في الوجود} (sine negatione): hoc alterum exigunt contextus et argumentationis rectitudo.

sisteret in se et non esset haec ipsa qualitas (1); et tunc ibi haberetur quidem aliquod commune, cuius natura esset talis, ut copuletur cum corporibus et fiat albedo, et disiungatur a corporibus et fiat non albedo: tunc ergo eveniret primo, quod albedo in quantum est albedo iam corrupta fuerit. Sed ipsi erit subiectum quoddam quod quandoque vestitur qualitate coloris, qui est albedo, aliquando vero alia qualitate vestitur: et tunc albedo erit quid accidens illi subiecto: et subiectum albedinis erit illud separatum. Iam autem demonstravimus separatum intelligibile nullo modo posse esse eiusmodi ut coniungatur (2) cum quanto et ponatur in situ et in spatio. Manifestum igitur et evidens fit, has qualitates sensibiles non esse substantias: ipsae ergo sunt accidentia.

TRACTATUS IV.

De principiis externis entis; seu de causis in communi.

CAPITULUM I.

DE DIVISIONIBUS CAUSARUM

ET DE EARUM DISPOSITIONIBUS (3).

1. Principium dicitur quidquid in se habet esse completum a se aut ab alio et ex quo dein provenit esse alterius et ab eo constituitur. Dein non potest fieri quin vel ipsum sit quasi pars eius quod est suum causatum,

(1) M caret hoc membro, quod invenitur in MK et necessario requiritur.

(2) م من شأنه أن لا يفارق (يقارن) الكم M « cuius natura ut non separetur a quanto » [contradictio vel error typograph.]. MK من شأنه أن لا يقارن الكم « cuius natura ut non copuletur quanto ». Hoc verius.

(3) Cfr. ARIST., *Metaph.*, l. 1, c. 3; et *Physic.*, l. 2, c. 5. — Tractatione exacta de intrinsecis entis corporei principii, h. e. de

vel non sit quasi pars. Si est quasi pars, non necessario autem oporteat ut ex eo quod ipsum est exercite, in actu, et suum causatum sit in actu; et tunc ipsum est elementum (1). Concipis enim imaginatione elementum esse, quin sequatur ex solo ipsius esse, ut sit res actu, sed forsitan in potentia. Vel est quasi pars ex cuius esse de facto, sequitur necessario esse sui causati de facto et haec est forma (2). Exemplum primi lignum

materia et forma, Auctor in hoc capite progreditur ad principia entis in communi, considerata, quae sunt causae. Et *Primo*, loquitur de causis in se, et declarat quid et quotuplex sit causa. *Secundo*, agit de causis inter se comparatis secundum prius et posterius, idest de prioritate et dignitate causarum ad invicem. *Tertio*, principales causae species in genere enumerat.

Ut melius vero intelligatur Auctoris intentio circa quatuor genera causarum, cum videatur in textu ponere quod sint sex, afferre placet quae habet in sua 1^a Epistula *De naturalibus* ubi espreste docet: « Rerum causae quatuor sunt: 1° principium motus, sicut aedificator relate ad domum; et 2° materia, sicut lignum et latera domus; et 3° forma sicut figura domus; et 4° finis sicut habitatio in domo ». Ergo duo textus ita conciliantur, quod « forma ad compositum » et « forma ad *hylen* » inducuntur ad unum causae genus, nempe ad causam formalem tum substantialem tum accidentalem. Quoad formas vero accidentales in sua Epistula 2^a *De globis superioribus* dicit eas vocari formas lato sensu et improprie. — Remanet « Subiectum ad accidentia » quod reducitur ad causam materialem, quia subiectum accidentium vocatur materia lato sensu. Convenit enim, inquit, cum materia ad compositum, in eo quod utrumque est quiddam, in quo est potentia ad esse cuiusdam rei. Notandum tamen quod Auctor non enumerat *hylen* seu materiam primam ad formam » sicut enumerat « *hylen* ad compositum, et formam ad *hylen* »; profitetur tamen quod *hyle* ad compositum atque subiectum inhaesionis accidentium ideo sunt causae, quia tum in ista *hyle* tum in isto subiecto, invenitur potentia essendi cuiusdam rei. Cur autem non enumeret inter causas materiam primam, respectu formae primae substantialis, iam alibi explicavit. Negat enim materiam primam posse esse causam, et non videtur admittere formam educi de potentia passiva materiae, et rationem dat cur forma substantialis prima non educatur de potentia materiae, sed veniat aliunde, ut videbimus.

(1) ARIST., *Metaph.*, l. 5, cc. 1, 5.

(2) ARIST., *Metaph.*, l. 5, c. 5.

ad lectum; exemplum secundi, figura et compositio ad lectum (1).

2. Si autem non est quasi pars, tunc vel erit extrinsecum ab essentia causati, vel ei occurrens, seu coniunctum. Si est occurrens, tunc vel ab ipso denominatur causatum (2) et hoc est sicut forma ad materiam: vel ipsum denominatur a causato, et hoc est sicut subiectum ad accidens. Si autem est seiunctum a re, tunc vel erit id a quo provenit esse, non autem propter quod est esse, et est agens (causa efficiens): vel non est id a quo provenit esse, sed propter quod est esse et hic est finis. Causae igitur sunt: materia ad compositum (3), et forma ad compositum, et subiectum ad accidens, et forma ad materiam, et agens et finis.

3. *Hyle* autem ad compositum et subiectum ad accidens conveniunt in hoc, quod utrumque dicitur de eo, in quo inest potentia essendi rei. Forma quoque ad compositum atque forma ad *hylene*, id inter se commune habent, quod sint id, per quod causatum est existens in actu, et non est extrinsecum et extraneum.

4. Finis autem in suo esse acquisito (seu in executione) est posterior causato, sed praecedit ceteras causas in entitate. Manifestum est enim quod entitas (propter quod) aliud esse habet quam esse in suppositis individuís (4). Intentio enim habet unum esse in individuís, et

(1) ARIST., ibid.

(2) M *أَن يَكُون يُنْعَتُ الْمَعْلُولُ* « quod denominat effectum ». MK *أَن يَكُون يُنْعَتُ الْمَعْلُولُ بِهِ* « ut sit sic ut ab eo denominetur [effectus] causatum ».

(3) Ita legitur in MK. — M vero fert *هَيُولَى الْمَرْكَبِ وَصُورَةَ* *hyle* ad compositum et forma compositi.

(4) Sic in MK. M autem sic fert: *وَفَرَقَ بَيْنَ الشَّيْئَةِ وَالْوُجُودِ* *في الأعيان*. Inter entitatem et existentiam in individuís concretis, discrimen est. Intelligit, ni fallor, per *شَيْئَةٍ* hic « esse intentionale ». *شَيْئَةٍ* est nomen abstractum vocis *شيء* « res, ali-quid », ut humanitas pro « homo ».

aliud esse in mente, et aliquid aliud commune. Hoc autem commune est entitas. Et finis, eo quod est aliquid, praecedit ceteras causas, et est causa causarum quatenus sunt causae. Et quatenus est in individuis concretis, finis quandoque posterior esse potest. Et quando causa agens non ipsamet est causa finalis, tunc agens erit posterior fine in entitate. Et ratio est quia ceterae causae non ideo sunt causae, in actu, nisi propter finem. Finis autem minime est propter aliquid aliud. Finis enim primo habet quemdam modum essendi, per quem efficit causas esse causas in actu: et quod verisimilius apparet iudicio discernentium, est hoc; quod primum agens et primum movens in omni re est finis. Medicus enim agit propter sanationem, sed (1) forma sanationis est ars medicinalis, quae in mente est, et ipsa est quae eius voluntatem ad curandum movet. Quum autem agens superius est voluntate, tunc id ipsum quod est finis, erit illud quod est agens et movens absque mediatione ex parte voluntatis, quae contingit ex finis motione (2).

5. Quoad ceteras autem causas, agens nempe et recipiens, quandoque causatum praecedunt tempore: forma vero nunquam tempore praecedit omnino. Recipiens autem composito vilis est semper: agens autem dignius et nobilius est; quia recipiens est cui datur, non quod dat: agens autem est quod acquirit et dat, non cui datur.

6. Causa iterum vel est rei cuiusdam causa per se, sicut medicus est causa curationis; et potest esse causa per accidens: vel quia fit causa propter aliam rationem quam quae ponitur, sicut cum dicitur: scribens curat;

(1) In MK legitur: *وصورة البرء هي*. « Et forma sanationis est ipsa » etc. In M vero sic legitur: *وصورة البرء (و)هي*. « Et forma sanationis et est ».

(2) Ita in M habetur, in MK vero legitur: *واذا كان الغافل*. « Et quum ^{أعلى} ^{من الإرادة} ^{كان نفس ما هو فاعل هو محرك} agens voluntate superius est, tunc idipsum quod est agens, est idipsum quod est movens, absque mediatione voluntatis, quae provenit ex motione finis ».

et ratio est, quia ipse curat non inquantum est scribens, sed propter aliam rationem, quia nempe medicus est; vel est causa per accidens, quia per se quidem emittit actionem, quam autem actionem quandoque sequitur alia actio: sicut v. g. scamenonia, quae per accidens infrigidat: ipsa enim per essentiam eiicit bilem; hoc autem sequitur caloris nocivi attenuatio. Sicut etiam qui demolitur palum muri: ipse enim est causa per accidens casus muri: etenim cum ipse amoverit prohibens, actionem suam sequitur actio naturalis quae est casus naturalis deorsum eius quod est gravis.

7. Causa iterum potest esse causa in potentia, ut est lignarius faber priusquam dolare incipiat, et causa in actu, ut lignarius cum actu dolat lignum. Et potest esse causa proxima, uti sunt humores foetidi relate ad febrim; et potest esse remota, ut detentio cum operatione stomachi. Et potest esse particularis, ut cum dicimus: hic aedificator est causa huius aedificii: vel est universalis, sicut cum dicimus: aedificator est causa aedificii: vel est propria, ut cum dicimus: aedificator est causa domus; vel generalis ut cum dicimus: operarius est causa domus.

8. Scias autem, quod causae proximae, inter quas et corpora naturalia nullum habetur intermedium, sunt materia et forma. Agens autem vel est causa solius formae, vel causa formae et materiae simul; dein mediante illa de duabus, cuius est causa, ipse, fit causa compositi. Finis autem est causa, cur agens est causa generati (1), quod est causa essendi formae quae est causa essendi compositi (2).

عَلَّة... عَلَّة لكون الفاعل عَلَّة لكون الخ M habet
عَلَّة uti est in MK et quod est heic translaturum.

(2) In M continuatur capit. sed in MK heic explicit et incipit,
alterum habens titulum quem transtulimus: في أَنَّ عَلَّة الحاجة الى
الواجب هي الامكان لا الوجوب كما يتوهمه ضعفاء المتكلمين.
« Quod causa cur indiget necesse esse, est quidem possibilitas,

CAPITULUM II.

QUOD CAUSA CUR INDIGETUR EO QUOD EST NECESSE-ESSE,
EST QUIDEM POSSIBILITAS, NON VERO INCEPTIO ESSE
DE NOVO, UTI ERRONEE AUTUMANT THEOLOGI MENTE
DEBILES (1).

§ I.

1. Scias autem effectum causae efficientis, quae rei dat esse post non-esse, secumferre quidem duas res: non-esse praecedens et esse nunc actuatum. Nullus autem huius agentis influxus est in non-esse quod praecedit effectum; sed eius influxus attingit quidem esse quod effectus ab ipso tenet. Effectus enim non est pro-

non inceptio, ut male opinantur Theologi mente imbecilles». Avicenna heic sternit viam doctrinae de aeternitate mundi. Algazzel oppugnat tale argumentum in suo libro *De dictis inconsultis, praecipitatis Philosophorum* quem veteres orientalistae male vertunt: *De Destructione destructionis*. Et nota, quod Auctor, per vocem «possibilitas» intendit hic meram contingentiam.

(1) Tractatione de causis in genere habita, gradum facit auctor ad declarandam causalitatis rationem causae necessariae seu quae est Necesse-esse.

Et *primo* probat propositum; *secundo* obiectiones ponit easque solvit. — Sensus vero est: ad hoc ut aliquid dicatur indigere causa quae sit Necesse-esse, requiritur et sufficit in eo tantum possibilitas ad esse: et ipsum ita, ex sua natura sit, ut *aseitatem* non habeat, idest, ut suum esse non sit a se. Et haec est adaequata ratio cur indigeat causa necessaria; minime vero ad hoc requiritur ut in suo produci a causa necessaria incipiat esse de novo. Intendit auctor destruere opinionem theologorum saracenorum qui docebant factionem proprie dictam non posse verificari, nisi illud quod fit, transeat a non esse ad esse per inceptionem seu novitatem. Argumentum ergo est ex parte factionis rerum (cfr. et S. THOM., *Contra Gent.*, L. II, c. 34). Et sic ponit etiam principium metaphysicum ad stabiliendam doctrinam de aeternitate primi producti. Quoad obiectiones autem, ad clariorem intellectum; quod ens Necesse-esse non producat possibile (seu contingens) sub dispositione nihili, seu dum non habet esse, quasi subiectum factionis esse, esset

prie effectus, nisi propterea quod ipsius esse ab alio est. Sed accidit quod ei erat non esse ex sua essentia; hoc autem non est ex influxu agentis.

2. Quod si imaginemus influxum proveniente ex agente, idest esse alterius, ab ipso non advenisse post non-esse effectus, sed potuisse semper esse; tunc agens erit magis agens, quia eius actio diuturnior est.

3. Si quis autem pertinaciter institerit dicens: factio non est integra nec verificatur nisi post non-esse effectus; iam autem audierit, non-esse effectus non provenire ab agente, sed sane esse, et esse quod ab eo est

non-ens; notanda sunt quae ex Avicenna refert Algazzali in suo libro *De praecipitatis opinionibus Philosophorum*, p. 26, hisce verbis: « Si intelligitur quod in illo momento in quo (effectus) est habens esse non est habens esse, iam probatum fuit, quod est habens esse in momento quo est habens esse, non in momento in quo est non habens esse, quando agens est dans esse. Sed agens non est dans esse in momento privationis (non-esse), sed in momento esse rei ab eo. Factio enim (dare esse) comitatur hoc, quod scilicet agens est dans esse, et factum (effectus) est recipiens esse. Etenim « dare esse » implicat respectum et habitudinem dantis esse ad recipiens esse. Hoc autem totum verificatur cum « esse » est in momento essendi actu, non antea. Igitur nullo modo dici potest dare esse, nisi recipienti esse; si per « dare esse » intelligitur respectus quo agens (efficient) est dans esse, et quo effectus est (habens) actu esse ». Et Algazzali (loc. cit.) ita respondet: « Factio, eatenus ad efficientem attinet, quatenus ipsa est contingens, seu propter suam contingentiam, vel suum contingere, minime vero secundum suum non esse praecedens, nec secundum suum non esse existens tantum, in suo secundo statu inceptionis, et dum est existens non pertinet ad efficientem. Immo ad eum attinet in statu suae inceptionis, in quantum est inceptio, seu exitus a non-esse ad esse. Etenim si a factione excluderetur intentio inceptionis de novo, nullo modo intelligi posset eam esse factionem, nec eam ab efficiente dependere. Quod autem dicitis, scilicet, factionem esse contingentem, perinde est ac eam esse praecessam a non esse, et quod ea praecedatur a non esse, hoc non est ab opere efficientis; hoc concedimus. Sed quod praecedat non-esse, est quidem conditio sine qua esse non esset factum efficientis. Nam esse, quod non praecederet non-esse, sed quod semper est, non potest esse factum agentis. Nec quicquid requiritur ut conditio ad hoc, quod scilicet actio (factio) sit actio, debet provenire ab actione agentis. Essentia enim ipsius

in quodam instanti; ponamus illud esse continuum (1) (et dicimus): Si ab hac veritate obiectentem deflectere faciat hoc eius dictum, scilicet: quod est non illud facit esse dans esse (2); Scias quod fallacia cadit in voce «illud facit esse». Si enim per hoc significet: illud quod est, non ei inchoatur de novo esse post non-esse, hoc est verum. Si autem vult dicere, quod id quod est, non est omnino eiusmodi, ut sua essentia et quidditas (3) non ei exigunt esse, quatenus est quod est (4), sed alia res, quae est illa a qua ipsi est esse, tunc manifestabimus errorem, qui in hoc est. Dicimus ergo quod effe-

agentis eiusque potentia atque eius voluntas, sunt ipsae quidem conditiones requisitae ad hoc, ut sit agens, nullo modo tamen sunt ex influxu actionis. Sed non concipitur factum nisi a dante esse. Et propter hoc esse agentis et eius voluntas, eiusque scientia conditiones sunt ut sit agens; quamvis ista non sint ex influxu actionis. Similiter non esse praecedens esse est conditio, sine qua factio non est factio». Hactenus Algazzali.

Negari autem nequit doctrinam ab Avicenna traditam maiorem habere conformitatem cum ea quam postea clarissime tradidit Thomas Aquinas his lucidissimis verbis, de creatione loquens: «Illud quod fit ex nihilo SIMUL FIT ET FACTUM EST: et similiter est in omnibus mutationibus momentaneis, simul enim aër illuminatur et illuminatus est. *Ipsium enim factum esse in talibus dicitur fieri*, secundum quod est in primo instanti in quo factum est» (*De potentia*, q. III, a. 1, ad 11^m. Cfr. I P., q. XLV, a. 2, ad 3^m). Et «*Creatio non est factio*, quae sit mutatio proprie loquendo, sed est quaedam acceptio esse» (II, *Sent.*, dist. I, q. 1, a. 3, ad 2^m).

(1) M فليفرض «ponatur, supponatur». MK فلنفرض «ponamus».

(2) M «quod est» = ان الموجود لا يوجد بوجوده. MK «dans esse» = ان الموجود لا يوجد بوجوده. Duae lectiones verae sunt.

(3) Auctor dicit «non facere esse» dupliciter intelligitur: 1° non facit incipere de novo esse: et hoc est verum; quia facere incipere esse de novo, implicat prioritatem temporis, quod non necessario requiritur inter causam et causatum; 2° non facit esse quod est; id est, non facit, ut effectus, qui iam est, non habeat in sua naturâ, ut non expetat esse, in quantum est quod est, seu possibilis et contingens; hoc falsum est, quia inter causam et suum effectum, sufficit prioritas naturae.

(4) M بما هو «in quantum est». MK بما هو هو «in quantum est quod est».

ctus (1), de quo dicimus quod dans esse, eum facit esse, necesse est ut vel dicatur fecisse illum esse (2) et tribuisse ei esse in dispositione privationis, vel in dispositione essendi, vel in utraque simul. Notum est autem quod non est faciens illum esse (3) in dispositione privationis; ergo falsum est quod sit faciens illum (4) esse in duabus dispositionibus simul. Remanet ergo ut sit illum faciens esse (5), cum ipse est (6). Ergo quod est dans esse, est quidem faciens esse (7) id quod est factum esse (8).

(1) In M legitur: والمفعول الذي نقول انه موجود موجوده. Videtur esse error typographicus. Et legi debet sic والمفعول الذي نقول ان موجداً يوجده; quod transtulimus. Notandum tamen quod in utraque lectione error irrepsit circa vocem المفعول « effectus » quae est subiectum propositionis. Iamvero praedicatum « ut dicatur fecisse illum esse etc. » minime subiecto « effectus » convenit, sed praedicari debet de « efficiente ». Idcirco ita legi debet: والفاعل الذي نقول انه مؤجد موجوده لا يخلو الخ, quod « agens » de quo dicimus etc.

(2) In M موجوداً له loco موجداً له « faciens esse (dans esse suo facto esse (effectui) » sicut est in MK et sicut congruit contextui, uti liquet.

(3) MK ليس موجداً له, quod transtulimus. M vero ليس موجوداً له: error typogr.

(4) M ان يكون موجداً له أن يكون موجوداً له ut exigat contextus et invenitur in MK.

(5) In M موجوداً له loco موجداً له « faciens, dans esse » ut est in MK.

(6) Hanc tripartitam divisionem Averroës vitio sophismatis tribuit in q. 3 *De praecipitatis opinionibus philosophorum*, p. 44, dicens: « Quidquid iam est in suo esse completo, non indiget amplius ut fiat, neque indiget faciente illud esse ».

(7) M: فيكون الموجود انما هو موجود للموجود « Exinde est quod factum esse, est semper factum esse ad habens esse ». — MK: فيكون الموجود انما هو مؤجد للموجود « est profecto faciens esse, facto esse »; lectio verior et clarior.

(8) M هو الذي يوصف بأنه يوجد id de quo dicitur hoc quod fit esse, ei datur esse ». MK هو الذي وُصف بأنه مؤجد « de quo praedicatur quod est factum esse ». Duae lectiones idem sonant.

Et illud cui datum est esse, est illud quod denominatur hoc, quod nimirum est factum esse. Sane, de ipso forte non praedicatur hoc « fit esse » quia hoc verbum « fit esse » inducit ad suspicandum « quoddam esse futurum » non autem in praesenti (1) existens. Quod si eliminetur haec ambiguitas, vere tunc dici posset, quod est « fit esse ». Idest praedicatur de eo quod est « factum esse » (2) Et sicut in momento in quo est, de eo praedicatur « fit esse »; vox autem praedicatur non significat hoc quod de eo praedicabitur in futurum, sic etiam est dispositio vocis (τὸ) « fit esse ».

TRACTATUS V

CAPITULUM I.

DE INTENTIONIBUS POTENTIAE (3).

1. Dicitur « potentia » principium mutationis in alio prout est aliud (4). Principium autem mutationis vel inest in patiente et est potentia passiva, vel inest in agente et est potentia activa.

(1) Verbum arabicum dictum « Al-Hal » (praesens), sonat futurum et praesens, sed saepius primum. Praesens itaque non habet suam formam propriam: et haec est ratio cur Auctor hanc restrictivam distinctionem facit.

(2) Idem hic notandum, quod nuper, nota 7, pag. 40, de diversitate duarum lectionum diximus circa usum vocis **موجود** loco

مُوجد.

(3) In M legitur: **في قوّة مبدأ التغيّر** De virtute principii variationis. — Cfr. ARIST., *Metaph.*, l. 4 (al. 5), c. 12, et l. 8 (al. 9), cc. 1-2. Avicenna hic compendio redigit quae docet ARISTOTELES, et *primo*, definit potentiam agendi et patiendi; et declarat differentias inter diversas potentiae species; *secundo*, agit de potentia quae contradistinguatur ab actu primo; *tertio*, declarat quod et ipsa corpora habent potentiam activam.

(4) In versione latina: « Potentia est dispositio quae est in aliquo principium variationis ab illo in aliud inquantum est aliud ».

2. Dicitur etiam potentia id, quo emanat ab aliqua re actio vel passio, et id quo aliquid fit constituens quoddam aliud, et id quo aliquid fit invariabile et stabile. Variatio enim a debilitate producitur (1). Potentia autem patientis quandoque ad quoddam unum tantum, ut potentia aquae ad recipiendam figuram. Aquae enim inest potentia recipiendi figuram, non autem eam conservandi. Cera vero ad utrumque potentiam habet.

3. In *hyle* autem prima, inest potentia ad omnia, mediante tamen quadam re praeter aliam. Et in una re potest dari potentia passiva ad duo contraria, sicut in cera inest potentia ad calescere et frigescere.

4. Item et potentia agentis potest esse determinata ad unum tantum, ut potentia ignis ad comburendum, et potest esse ad plura, ut potentia entium deliberantium. Et potest in quodam inesse potentia ad omnia mediante tamen quadam re, praeter aliam. Et potentia activa potest esse ad duo contraria, ut est potentia deliberantium (2).

5. Potentia autem activa determinata (ad unum) cum occurrit potentiae passivae, tunc actus ex ea necessario emergit. Non tamen item est de alia potentia quae ad contraria aequaliter se habet.

§ II.

6. Aliquando vero fallitur circa potentiae vocem. Falso enim putatur quod potentia ad agendum sit ipsa potentia, quae distinguitur contra actum. Inter utramque enim est haec differentia: illa namque prima potentia subsistens remanet, interdum agit; secunda vero non existit, nisi cum non est habens esse id quod est in actu. Iterum per primam non denominatur nisi principium movens; secunda vero denominatur quampluries patiens.

(1) M fert *الضعف* *هلوب* haec vox *هلوب* error typogr.; debet legi *هلوب* MK.

(2) Cfr. ARIST., *De Coelo*, I, c. 14, n. 5 (in edit. MAURI) text. Comm. 112. — Edit. DIDOT, I, c. 12; 2. Lect. S. THOMAE.

Amplius: actus qui primae opponitur potentiae, est ordo cuiusdam transmutationis vel generationis (1) aut motus ad principium quod ipsâ non patitur. Actus autem qui distinguitur contra potentiam secundam, denominatur (2) per modum perfectiorem essendi exercite acquisiti, quamvis hic sit passio, vel dispositio, non vero actio neque passio.

§ III.

7. Omne autem corpus, a quo procedit quaedam actio quae non sit per accidens nec per violentiam, ipsum certe agit, vi cuiusdam virtutis quae inest in ipso (3). Hoc quidem evidens est quoad actionem quae fit per voluntatem et electionem. Quoad actionem vero quae non est per voluntatem et electionem, ratio est, quia illa actio vel proveniret ab essentia corporis, vel proveniret ab aliqua re corpori extranea et corporea, vel ab aliqua re corpori extranea sed non corporea.

Si actio proveniat ex corporis essentia, eius autem essentia communicet cum ceteris corporibus in corpo-

(1) M et MK referunt hoc verbum كَوْن quod in libro Georgiani de universalibus sic definitur: الكون اسم لما حدث دفعة. Est nomen quo denominatur omne quod incipit subito et uno tractu, ut cum aqua fit aër. Versio lat. merito vocat « generationem ». Philosophi arabes dicunt الكائنات, per oppositionem ad الفاسدات « corruptibilia ».

(2) M sic fert يوصف كل به من الموجود الحاصل per eam denotatur; omne quod est exercite actuatum. — In MK vero sic legitur يوصف بأكمل نحو من الموجود الحاصل quod transtulimus. Nota quod duae lectiones incomplete et obscurae apparent, et videtur ita legi debere والفعل الذي بازاء القوة الثانية يوصف به « Actus vero qui opponitur secundae potentiae denominat omnem modum essendi exerciti et actuati ».

(3) In M hic explicit caput et incipit novum quod ita inscribitur: « De eo quod per voluntatem fit ». MK vero, continuat. — Cfr. ARIST., *De Coelo*, III, c. 4, n. 1, 2 (in edit. MAURI) text. Comm. 18. Edit. DIDOT, III, c. 2. Lect. S. THOMAE; *Physic.*, II, c. 1, n. 1, 2 (in edit. MAURI) text. Comm. 1-2. Edit. DIDOT, II, 1. Lect. S. THOMAE, 1.

reitate, sed ab illis differat in eo quod illa actio enascitur ab ipsa; tunc ergo in essentia ipsius habetur quaedam intentio, eius corporeitati superaddita, quae esset principium unde proveniat actio ab ipso. Iamvero, hoc est quod vocatur potentia seu virtus. Si autem illa actio proveniat ab alio corpore, tunc actio haec ab isto corpore erit per violentiam, aut per accidens. Sed iam supponimus eam non provenire per violentiam nec per accidens.

Si autem actio proveniat ab aliqua re extranea et separata, tunc necesse esset, ut appropriatio huius corporis ad recipiendum illum influxum sibi convenientem ab illa re extranea, vel ideo esset quia est corpus, vel propter quamdam potentiam in ipso inexistentem; vel propter potentiam inexistentem in illa re separata. Si est propterea quod est corpus, tunc quodcunque corpus cum ipso conveniret in hoc. Sed omne corpus non convenit cum eo, in hoc, (uti supponimus). Si vero id fuerit propter potentiam quae in ipso inest, tunc haec eadem potentia erit principium proveniendi actionis ab ipso, quamvis haec potentia ipsa in eo insit per infusionem a separato (1). Sin autem propter potentiam quae inest in illo separato; tunc necesse esset, ut vel haec ipsa potentia hoc necessitet, vel hoc faciat debere esse determinatio voluntatis. Si ipsa potentia sit quae hoc facit debere esse; tunc necesse esset, ut facere hoc debere esse in hoc (2) ipso corpore sit propter res praedictas; et tunc rursum redit sermo. Vel id faceret per viam voluntatis, et tunc necesse est ut voluntas praelegerit istud corpus; vel propter quamdam proprieta-

(1) M fert *وان كان لفيض من المفارق وكان لقوة في ذلك* « si est per infusionem ex separato et sit propter potentiam ». In MK autem sic legitur *وان كان لفيض من ذلك المفارق* « Licet sit per infusionem ». Haec secunda lectio verior uti patet. Sic etiam reperitur in versione latina.

(2) MK fert: *من هذا الجسم* « ex isto corpore ». M vero *في هذا الجسم* « In isto ». Haec lectio verior est, ut patet.

tem (1), quae ei propria est prae ceteris corporibus; vel id faceret voluntas suo arbitrato et fortuito. Si fortuito et suo arbitrato, quomodo tunc fit ut hoc (2) fiat iuxta ordinem perpetuum et in pluribus frequentissimum? Res enim fortuitae et casuales sunt illae quae nec perpetuo neque saepissime (in pluribus) sunt. Sane, res naturales eveniunt perpetuo vel saepissime (in pluribus) et non sunt casuales. Relinquitur ergo, quod id sit propter quamdam proprietatem quae ad corpus illud peculiariter prae ceteris pertinet, atque ex essentialibus (3) huius proprietatis sit ut actio ab ipsa proveniat.

8. Dein, non potest fieri, quominus id voluerit voluntas, vel quia illa proprietas necessitat illam actionem; aut quia actio haec ab illa proprietate saepius et in pluribus provenit; vel proprietas illa non exserit necessario illam actionem, neque actio ipsa ab ea provenit in pluribus. Si proprietas necessario actionem producit,

(1) MK fert: *مَيَّرَتْ بِخَاصِيَّةٍ* «insignivit hoc corpus quadam proprietate». M autem habet *مَيَّرَتْ ... لَخَاصِيَّةٍ* «selegit hoc corpus propter quamdam qualitatem propriam». Haec lectio verior et congruentior videtur.

(2) M: *لم يستمر* «non perduret, non remaneat». MK *لم يتم* «non perficitur non fit». Notandum quod heic negativa particula videtur erronee addita; quia contextus requirit affirmationem, ut ex consequentibus et praecedentibus patet. Auctor enim vult dicere: quod fit fortuito et casu, non fit in pluribus et semper; et vult probare: corpus quod operatur non per accidens neque per violentiam, ipsum agere per potentiam quae in eo est, quaeque suae corporeitati superaddita est: quia non sic agit inquantum est corpus, secus omnia corpora similiter agerent. Et hic innuit motum caelestem perpetuum.

(3) M *وتكون تلك الخاصية من ادامتها صدور ذلك الفعل* Constructio obscura; cuius sensus potest esse: «et ut haec proprietas sit huiusmodi ut continuo producat illam actionem». Enendata vero dictio erit haec: *وتكون تلك الخاصية من شانها ادامة* ^ع *quod vides* *quod صدور ذلك الفعل وتكون تلك الخاصية من ذاتيتها* translatum. Ergo vox *ادامتها* ^ع est error typogr.

ergo ipsa est actionis principium, etsi id non sit volitum (1). Si vero non necessario producit (2), sed ex ea provenit actio in pluribus; - quod autem in pluribus (agit), hoc ipsum est quod necessitat (h. e. facit debere) actionem, nisi ei opponatur aliquod prohibens: nam quod corpus approprietur ad hoc, ut ab ipso (3) actio procedat in pluribus, hoc quidem est propter inclinationem in sua natura (4), ad unam quamdam partem: quod si hoc non fuerit, id quidem propter aliquod impedimentum erit. - Tunc ergo illud quod in pluribus et saepius est, in seipso necessitans est, si non est aliquod prohibens: quod enim necessitat quamdam rem, est illud cui res salvatur, si non est ullum impediens (5).

9. Si autem proprietas illa non necessario actionem producit (non facit debere esse), nec actio ab ipsa provenit in pluribus; tunc provenire actionem (6) ab ipsa, vel non provenire idem erit; tunc ergo appropriatio eius (corporis) ad hoc, erit quidem temere, inopinanter et fortuito: sed iam dictum est, hoc non esse fortuito et temere. Et similiter est si dicatur: provenire actionem ab illa proprietate, est quid *potius* ea: nam ly «*potius* est ut ab ea proveniat actio», idem sonat ac «*convenientius et congruentius est ut proveniat*». Ergo illa proprietas est necessitans actionem, vel facilitans necessitatem productionis eius. Sed quod faciliat aliquid

(1) «Etsi non sit volitum» non invenitur in MK, sed in M. — Versio lat.: «necesse est ut etiam velint».

(2) MK *وان لم توجب وكان بالاكتر* si non necessitat, sed frequentius fit «non necessitat» non invenitur in M.

(3) M *ان يكون الأمر فيه* ut res «actio» in eo sit. MK *أن يكون الأمر منه* «ut actio ab eo sit»; secunda lectio verior est.

(4) In M legitur erronee *من طبيعته* loco *من طبيعته*.

(5) Cfr. ARIST., *Physic.*, I. VIII, c. 5, n. 12-13 (in edit. MAURI) text. Comm. 32. Edit. DIDOT, VIII, c. 4, 6. Lect. S. THOMAE, 8.

(6) MK *فكونه عنه وعن غيره*. Tunc «*ipsa actio fieri*» propositionis conditionatum. M autem *وكونه عنه وعن غيره* «*eius autem fieri*» etc. 2^m membrum conditionalis.

est quidem causa vel per se vel per accidens (1). Si vero non adsit praeter eam, alia causa per se, ipsa non erit causa per accidens, quia causa per accidens est secundum unum de duobus modis praedictis. Restat ergo ut ipsa proprietas sit quae facit debere esse actionem. Proprietas autem quae necessario producit (facit debere esse) actionem, vocatur potentia (2).

CAPITULUM II.

DIGRESSUS AD PROBANDUM CIRCULUM

ET AD REPUDIANDAM THEOLOGORUM SENTENTIAM (3).

1. Ex hac autem potentia procedunt omnes actiones corporales, uti lationes (4) corporum in eorum naturalia loca, et naturalesfigurationes.

Sed iam dictum est (5) has figurationes angulares esse non posse: ergo non erunt nisi sphaericae.

Etenim in figuris non angulatis uti sunt ovaes, obtusae, lenticulares, invenitur diversitas extensionis a centro et ipsae longitudine atque latitudine mensurantur. Natura autem simplex non facit diversa. Igitur si constet de existentia sphaerae, constat etiam de existentia circumferentiae quae est terminus sectionis, quae accedit vel imaginatur accidere sphaerae. Ergo circumferentia seu peripheria, quae geometris principium est, certo existit. Item linea recta, quae est distantia con-

(1) Cfr. ARIST., *Physic.*, l. II, c. 5, n. 11 (in edit. MAURI) text. Comm. 33. Edit. DIDOT, II, c. 3, 7. Lect. S. THOMAE, 6 et *Metaph.*, l. V, c. 2, n. 9-12, text. Comm. 3. Edit. DIDOT, l. IV, c. 2.

(2) In M caput non explicit, sed prosequitur. Nota tamen vocem « digressus » non videtur auctori tribuendam, quia caput est prosecutio argumenti.

(3) Cfr. ARIST., *De coelo et mundo*, l. II, c. 4 (in edit. MAURI et DIDOT), text. Comm. 22-32. Lect. S. THOMAE 5 et 6.

(4) M التحيزات الى التحيزات التي, uti legitur in MK.

(5) In *Natur.*, Tr. 3, c. 1 ubi probavit figuram corporis simplicis circularem esse. ARIST., l. c.

iungens ad invicem duo quaecumque puncta, est evidenter existens.

2. Immo et sustinentes sententiam divisionis coguntur admittere existentiam circuli. Etenim si ponatur figuram visam seu sensibilem, esse circularem, dentatam et inde unum locum eius esse altero demissiore; ita ut si duae extremitates lineae rectae, ei applicentur, quarum una apponatur puncto quod supponitur centrum, et altera, alteri circumferentiae puncto, linea superstaret puncto (distantiori) et erit longior; si dein ista linea applicetur parti centrali et parti demissiori, circumferentiae puncto ipsa brevior erit; tunc huius lineae brevitatis suppleri potest per additionem unius vel plurium partium. Si haec pars addita super lineam (breviorem), nedum eam aequalem reddit, sed (longitudine) excedit, tunc haec linea ab altera deficit minus ac parte.

Sin vero haec pars addita non coaequat lineam, sed remanet quoddam interstitium (excedens); tunc circa istud intervallum eodem modo procedendum erit. Si istud intervallum protrahitur in infinitum, tunc in intervallo divisibilitas in infinitum dabitur. Sed, secundum eorum sententiam, hoc est inconveniens.

3. Secundum autem opinionem asserentium continuum, existentia circuli atque lineae curvae, ex his quae modo dicturus sum probatur: - Si supponatur quoddam corpus grave cuius vertex maioris sit dimensionis, quam basis, superstare planae superficiei, cui supersederet perpendiculariter; notum tunc est corpus hoc si ad unam non magis quam ad alteram inclinaret partem, certo stabile et firmum posse remanere. Si vero tantillum a suo amoveatur aequilibrio, eius autem basis, quam supponimus (1) tanquam punctum, illud tangens sit:

فإن أُزيلَ عن الاستقامة ازالةً مَّا وَأَصْلُهُ ولنَفرضه (1) M
 نقطةً مماسَّةً لذلك المركز quod transtulimus. MK vero
 sic fert: فإن أُزيلَ عن الاستقامة ازالةً ما وأصله ولنَفرض
 نقطةً مماسَّةً لذلك المركز si amoveatur ab aequilibrio quadam

tunc notum est corpus se moveri deorsum et planae accumbere superficiei. In hoc autem casu fieri non potest, quin, vel punctum (basis) remaneat stabile in suo situ; et tunc quodcumque punctum quod in vertice illius corporis supponimus esse, certo describeret circumlum; vel quod, dum haec extremitas (superior) movetur deorsum, tum altera movetur sursum, et tunc unaquaeque extremitatum certo faceret circumferentiam, cuius centrum (1) est punctum determinatum inter partem ascendentem et partem descendentem. Vel tandem punctum (basis) moveretur, volubiliter se circumvehens (2) super superficiem; et tunc altera extremitas produceret sectionem et lineam curvam. Sed quoniam inclinatio ad centrum fit per modum perpendicularem, repugnat punctum super superficiem circumvehi (3). Et ratio est quia motus ille vel per violentiam fieret, vel per naturam. At neque per naturam neque per violentiam est: illa enim violentia nonnisi ex partibus, quae graviore sunt, provenire conciperetur. Hae autem partes graviore, punctum non impellunt ad partem illam; sed si illud repellant ad conservationem continui, tunc illud ad oppositum motui suo impellerent, et ideo illud sub-

amotione continua, et supponamus quoddam punctum tangens illum locum», dictio obscura est; et ideo editor MK notat dicens: sic invenimus in exemplaribus quae sub manu habemus; sed videtur lectio vera: *فان أدير عن الاستقامة إدارة متواصلة* « si circumvolvitur ab aequilibrio circumvolutione continuâ ». Observandum tamen, puncta superposita ultimae litterae vocis *واصلة* induxisse editorem ad hoc adnotandum. Sed in omni casu lectio Mediceae vera videtur et quia iis quae sequuntur magis convenit; et quia « continuatio amotionis » nullo modo requiritur, sed quam minima amotio ab aequilibrio satis est ut corpus cadat.

(1) MK: *مركزهما* quorum duorum centrum loco *مركزها* ut est in M « cuius centrum ».

(2) M *منجرة على السطح* « se trahens super superficiem ». MK *متجيرة على السطح* « se circumversans »; quod et nos transtulimus.

(3) M *أن تنجر* « ut punctum se trahat ». MK *أن تتنجير* « se volubiliter, se circumvehat ».

verterent ut inferiores partes possent delabi (1), eo quod sunt graviores: et tunc corpus velociorem motum exposceret. Media autem pars est tardioris motus; et ibi est continuum quod impedit, quominus se super se reflectat (2). Tunc ergo pars superior necessitate cogitur ut partem inferiorem a suo elevet loco, ut ipsa delabi possit. Et tunc corpus in duas divideretur partes quarum una per violentiam sursum tenderet, altera vero per naturam deorsum declinaret: et inter utramque est aliquis terminus qui duorum motuum est centrum, et ex quo iam emersit linea quaedam recta quae circumferentiam describeret. Manifestum est ergo quod si ex corporis casu, aliqua a loco consequatur abscessio (3), haec quidem erit sursum; si non consequatur, tunc circulum esse manifestius est.

4. Cum autem constiterit circumferentiam esse, constat etiam esse curvam (4); quia cum constet esse circumferentiam, triangulos etiam et rectangulum quoque esse constat. Et tunc ratum certumque fit unum de duobus rectanguli lateribus, angulum circumire posse, unde conus describeretur. Ergo et sectionem esse constaret, et consequenter curvam exsistere.

5. Tu autem circumferentiam quoque probare potes ostendendo superpositionem cuiusvis lineae super quamlibet lineam possibilem esse, et cum duae lineae su-

(1) MK *أن تنزل* loco *أن تترك* MK. Prima lectio nihil significat.

(2) M *وهناك أيضاً لا يمنع ان ينعطف*. Et illic etiam non impeditur quin flectatur, curvetur. MK *وهناك اتصال يمنع ان ينعطف* quod transtulimus: haec enim lectio convenientior textui et argumentationi videtur; prima manca est.

(3) M et MK legitur *زال عن مكانه* e verbo *زال* « abscedere a suo loco ».

(4) M *إذا ثبت المنحني*. « Et cum constet esse curvum, quia » etc. oratio incompleta et apokopes. Iam enim non constat curvum esse, sed id probari debet. — MK *إذا ثبتت الدائرة ثبت المنحني* quod transtulimus, quia verior lectio, ut intelligenti patet.

perstent angulo cuidam et uni de duabus lineis superstet altera linea, tunc nihil prohibere quominus haec ipsa linea circumvehatur, quousque in tali dispositione sit ut alteri applicetur lineae, et denuo ab ista retrahatur linea usque ad primam lineam. Iamvero hoc omnino contingere nequit nisi per motum circularem. Hoc autem tu bene scis per considerationem et experientiam.

CAPITULUM III.

DE ANTIQUO ET INCIPIENTE ESSE (1).

1. Antiquum dicitur aliquid vel ratione essentiae, vel ratione temporis. Antiquum secundum essentiam, est illud cuius essentiae non est principium per quod ipsa est (2). Antiquum autem tempore, est illud cuius durationis non datur initium.

2. Incipiens (3) etiam dupliciter dicitur: primum est, cuius essentiae est aliquod principium quo ipsum

(1) ARIST., *De coelo et mundo*, L. 1, c. 12 (in ed. MAURI) text. Comm. 101-109. — Ed. DIDOT, I. I, c. 10. Lect. S. TH., 22-23, et I. II, c. 1 in ed. MAURI et DIDOT; text. Comm. 1-6. Lect. S. TH. 1. In M legitur tantum في القديم « de antiquo ». Et nota: « antiquum » dupliciter dici: Antiquum *secundum quid* seu *relative*, et antiquum *absolute*. Antiquum *relative* est illud cuius tempus durationis in praeterito est maius quam tempus exsistentiae alterius rei: et hoc dicitur antiquum respectu alterius. Antiquum vero *absolute* et ipsum dupliciter dicitur: idest, secundum tempus et secundum essentiam. Secundum *tempus* est illud, quod existit in tempore praeterito infinito: secundum *essentiam* est illud cuius esse essentiae non habet principium ullum, cui ipsum debuit esse. Ergo antiquum secundum tempus est cui non est principium temporale: antiquum vero secundum essentiam est, cui nullum est principium, a quo pendeat; et est unus verus Deus O. M. » (Ap. AVICENNAM, *Epist. de definitionibus*; edit. Aegypt. ann. 1326 Hegir., 1912). Antiquo absoluto opponitur حادث مُحدث « inceptum, incipiens, innovatum », de quo in hoc capite loquitur.

(2) MK هي به موجودة (per quod) quo ipsa (essentia) est. In M vero legitur « quo ipsum est » هو به موجود.

(3) In titulo legitur حادث. Hic autem legitur مُحدث. Haec ultima vox qua utitur hic Auctor est partic. pass. verbi أَحَدَثَ

est (1). Alterum vero est, cuius durationis est temporis initium, et cuius fuit momentum in quo ipsum non erat (2), et fuit *anteitas* in qua ipsum erat non ens, sed iam desiit haec *anteitas*. Et intelligitur per omne hoc, dari tempus (3) in quo incipiens fuit non habens esse. Et ratio est, quia quicquid, cuius tempori sui esse datur initium temporale (4), praeter initium essentiae productivum (5), illud certo praecessit tempus et praecessit materia antequam ipsum fuerit; quoniam ipsum iam fuit

« innovare, recenter efficere » : ergo innovatum inceptum. Primum vocabulum **حدث** est particip. praes. e verbo neutro **حدث**.

In Epistula nuper allegata, sic Avicenna definit **احداث** dicens: « **احداث** - dupliciter dicitur: **احداث** temporale - in tempore: et **احداث** non temporale - non in tempore. *Primum* est dare esse cuidam rei, postquam res non habuit esse in tempore praecedente (de quo hic). *Secundum* autem, est dare esse cuidam rei cui per se (per essentiam) non competit illud esse, non in uno tempore praeter aliud, sed in quocumque tempore utrunque». Id est, ni fallor, tum esse, tum non esse, in quocumque tempore, eius essentiae non competit, etiamsi actu sit. Et sic confirmat quod iam dixit (c. 2, Tr. IV, h. partis).

(1) In MK **هي به موجودة** « quo ipsa essentia est ».

(2) MK **وقد كان وقت لم يكن**. « Et iam fuit tempus in quo non erat ». M fert: **وقد كان بعد لم يكن**. « Et iam fuit postquam non fuerit ».

(3) MK **يوجد زمان**. « Est, datur tempus ». M vero **ووجد زمان** « fuit tempus ».

(4) MK **بدايه زمانية** « initium, exordium temporale ». M legitur erronee « *temporeitas* » بذاتة « per se », loco **بداية** « initium ».

(5) MK et M **دون ا لبداية الابداعية** quod transtulimus. Ita dicendo auctor excludit « incipiens » primo sensu; cuius scilicet essentia habet principium sui esse, sed non tempore. Ad intelligentiam verbi **ابداع** heic allegati, quod nos vertimus « productivum essentiae » tradere iuvat ipsius Avicennae definitionem in sua eit. epistula: « **الابداع**, inquit, est vox duplicis significationis: *Prima* est innovatio (ponere fundamentum) rei non ex aliqua re, nec mediante aliqua re. *Secunda* vero significatio vocis **ابداع** est quod rei sit esse absolutum a quâdam causa, absque mediatione, dum habeat in se ut non sit; sed amovetur ab ea id quod habet in se (idest quod non sit), amotione absoluta ». In citata epistula

non habens esse, absque ullo dubio. Tunc, vel suum non-esse fuit ante suum esse, vel concomitans suum esse. Sed secundum est absurdum (1). Remanet ergo fuisse non-ens ante suum esse. Et tunc necesse est ut suum esse vel habeat *ante*, vel non habeat. Si suum esse non habeat ante, ergo non erat non habens esse, ante suum esse; sin autem suum esse habeat ante, tunc hoc ante, vel est aliquid privativum, vel aliquid quod est existens; si est aliquid privativum, ergo incepto esse non datur *ante* existens, in quo ipsum erat non-habens esse. Iterum, illud ante privativum est existens cum eius esse: ergo relinquitur illud ante, quod ipsi erat, esse aliquid realiter existens. Sed illud reale et existens non amplius nunc est: ergo est aliquid quod iam praeteriit, quodque tamen erat. Sed hoc quod praeteriit vel est quidditas suae essentiae (2) et sibi-ipsi est tempus; vel quidditas alterius rei, et est tempus rei: ergo in omni dispositione stat tempus (3).

non satis liquet quid Avicenna sentiat per illud: « absolutum » seu expers ab omni causa, cum habeat in se ut non sit: nisi velit quod huiusmodi ens cuius esse non a se, sed ab aeterno receptum, quodque non praesupponit materiam nec tempus praecedens seu esse, sit aeternum et necessarium et proinde quasi amittens quod habet in se, nimirum « ut non sit ».

(1) Cfr. ARIST., *De coelo et mundo*, l. I, c. 14, n. 2 (in ed. MAURI), text. Comm. 118. — Edit. DIDOT, c. 12, 1, Lect. S. THOMAE, 25, ubi Philosophus loco analogo dicit: « quod potest esse et non esse, non eodem tempore potest esse et non esse ».

(2) In MK legitur *وذلك إمّا ماهيّة لذاته وهو الزمان وإمّا ماهيّة* *« Et id vel est quidditas suae essentiae competens, et est tempus; vel est quidditas alteri competens et est tempus istius alterius »*. M tamen fert *إمّا ماضية لذاته وهو* *« Et id vel est praetereitas per se »* etc. Duae lectiones fere idem sonant. Sed vox *ماضية* est barbarismus.

(3) οὐ γὰρ οἶόντις τὸ πρότερον καὶ ὕστερον εἶναι μὴ ὄντος χρόνου. « Quum non sit possibile prius et posterius esse, tempore non existente ». ARIST., XI *Metaph.*, c. 6, n. 2, ed. DIDOT. In edit. MAURI, l. XII, c. 5, a. 1, n. 1, text. Comm. 29. Lect. S. THOMAE.

TRACTATUS VI

*Quod materia absque ullo dubio omne temporale
inceptum praecedat*(1).

1. Dicimus adhuc esse impossibile incipiens incipere esse quin ipsum praecedat esse recipientis seu materiae (2). Quod probatur:

Omne generatum (3) necesse est ut antequam generetur, sit ipsum in se possibile esse; quia si fuisset impossibile esse in se, nunquam existeret omnino. Possibilitas autem sui esse non est in hoc, scilicet, quod agens possit illud efficere, seu sit potens super illud. Imo agens minime potest super illud, si hoc ipsum non fuisset in se possibile. Nonne enim vides quod dicimus: super illud quod est in se impossibile, nullum datur

(1) Haec inscriptio invenitur in MK. M vero, continuat capitulum. Cfr. ARIST., *Physic.*, l. I, c. 9, n. 4, ed. DIDOT: « Λέγω γὰρ ὅλην τὸ πρῶτον, ὑποκείμενον ἐκάστω, ἐξ οὗ γίγνεται τι ἐνυπάρχοντος μὴ κατὰ συμβέβηκός ». « Materiam voco primum cuiusque rei subiectum, ex quo insito fit aliquid, non per accidens ». In edit. MAURI, l. I, c. 11, n. 7, text. Comm. 82. — Lect. S. THOMAE, 15.

(2) Cfr. ARIST., *Physic.*, l. VIII, c. 1, n. 4, edit. DIDOT, ubi Philosophus supposito quod incipere esse sit moveri et motus sit actus mobilis, inquantum est mobile, docet ad motum praerequiri necessario subiectum et causam motus. « Dicimus motum ipsius mobilis actum esse, quatenus mobile est. Necesse est ergo res eas esse, quae unoquoque motu moveri possunt..... Quare sit antea combustibile quam comburatur, et combustivum antequam comburatur oportet ». In edit. MAURI, l. VIII, c. 2, n. 2, text. Comm. 4. — Lect. S. THOMAE, 2.

(3) M et MK كل حادث. Titulus capitis fert كل حادث, vocem حادث quam nuper explicavimus. Hic autem dicit كل, participium praesens vocis كان, qua arabi utuntur philosophi ad substantialem transmutationem subitaneam significandam, ut transmutatio aquae in vaporem (Ap. GIORGANI in suo libro *De Universalibus*). Et haec est generatio; ideo diximus generatum.

posse omnino. Sed utique datur posse super illud tantum quod est possibile ut sit. Etenim si possibilitas in se essendi cuiuslibet rei, esset idem ac posse eam efficere, tunc hoc esset quasi diceremus, posse aliquid non est nisi posse super aliquid, super quod datur posse; et super impossibile nullum datur posse, quia super illud non datur posse. Et tunc minime sciremus, per considerationem (1) ipsiusmet rei, utrum res possitur (2), seu super ipsam rem videtur aliquid posse, an minus; sed per considerationem dispositionis potentiae (activae) agentis, utrum nempe habeat posse super eam an non. Si autem nobis quoddam dubium remaneat, utrum super hanc rem non detur posse an minus, hoc nullo modo scire valebimus. Nam si hoc sciremus ex eo quod res est impossibilis, vel possibilis - sensus (conceptus) autem impossibilis est, quod non datur posse super rem; et intentio (conceptus) possibilis est, quod super eam habetur posse - tunc cognosceremus ignotum per ignotum. Igitur evidenter patet, rem esse in se possibilem, significare aliud quam dari posse super rem, licet utrumque per se unum sit. Quod autem « detur posse super rem » hoc necessario comitatur et includit rem esse in se possibilem. Rem autem esse in se possibilem est quidem per considerationem eius essentiae. Quod autem super eam detur posse, hoc quidem est per considerationem suae relationis ad dans ei esse.

2. His itaque firmiter constabilitis dicimus: Quidquid est de novo incipiens esse, ante suam inceptionem vel in se possibile erat ut esset, vel impossibile ut esset (3).

(1) In M legitur erronee بنظرنا ليس في نفس الشيء considerando non ipsam rem cum part. neg.

(2) M et MK مقدور عليه part. pass. ex verbo قدر على « possitur super »; idest ad quod efficiendum habetur virtus sufficiens; et hoc est possibile extrinsecum uti vocant. Verbum passivum « potestur » et « possitur » invenitur in quibusdam operibus philosophicis, et apud quosdam latinos scriptores; nec alia profecto, habetur vox quae magis apta sit ad vocem arabicam reddendam.

(3) Cfr. S. THOM., *Contra Gentiles*, l. II, c. 34, 3°.

Quod autem repugnat ut sit, nunquam erit. Quod autem est possibile ut sit, certo illud praecedit possibilitas essendi eius (1). Iamvero, haec illius possibilitas, necesse est ut vel intentio quaedam privativa, vel positiva (obiectiva) sit. Sed repugnat, ut sit intentio privativa non existens, secus ei possibilitas essendi sui non praesupponeretur. Ergo est intentio positiva (obiectiva) existens. Iamvero omnis intentio positiva vel est subsistens (h. e. rei subsistentis) non in subiecto, vel est subsistens in subiecto: quidquid autem est subsistens non in subiecto, habet quidem suum esse proprium, per quod non debet esse relatum (ad aliquid). Possibilitas autem essendi non est nisi id quod dicitur per relationem ad illud cuius est possibilitas esse. Possibilitas ergo essendi minime est substantia non in subiecto. Est igitur intentio in subiecto et quid accidentale subiecto.

Possibilitatem (capacitatem) autem essendi, nos essendi potentiam vocamus, et id quod essendi potentiam sustinet, in quo haec essendi potentia inest, subiectum, *hylen* et materiam vocamus. Ergo omne quod inceptit esse iam praecessit materia.

TRACTATUS VIII

CAPITULUM I.

CERTIFICATUR INTENTIO UNIVERSALIS (2).

1. Intentio universalis inquantum est natura, ut homo, v. g. inquantum est homo, est (significat) aliquid; inquantum autem est communis aut particularis, una aut

(1) Cfr. S. THOM., *ibid.*, c. 37 ad 3^m cum FERRARIENSE.

(2) Cfr. ARIST., *Metaph.*, l. VII, cc. 17-18 apud MAURUM, text. Comm. 44-52. — Edit. DIDOT, l. VI, cc. 13-14, Lect. S. THOMAE et S. THOM., *De ente et essentia*, c. 4, n. 3-4. — Auctor in hoc tractatu quod uno absolvitur capite, agit de universali; seu de *uno versus alia*, uti fert communis scholasticorum locutio, seu de

multiplex (et hoc ei competit in potentia vel in actu), est aliquid aliud. Etenim inquantum est homo tantum, absolute, absque ulla alia conditione omnino, est aliquid; communitas autem est conditio ei superaddita, inquantum est homo. Sic etiam singularitas; sic etiam quod sit unus aut multiplex. Et hoc quidem non tum tantum si dispositiones illas in actu supponas, sed etiam cum has dispositiones supponas esse in potentia, et humanitatem in potentia consideres; semper enim ibi habetur tum humanitas, tum etiam alius respectus relativus praeter humanitatem. Ergo illic datur humanitas et insuper quaedam relatio (intentio universalitatis). Humanitas enim inquantum humanitas, nec communis est, neque particularis, atque neutrum ex duobus est in potentia, neque in actu, sed hoc eam consequitur.

2. Itaque ex eo quod humanitas nequit exsistere nisi una sit, vel multiplex, non exinde sequitur humanitatem, quatenus humanitatem, unam esse vel multiplicem. Etenim, inter dicere v. g.: « hoc non potest esse quin unam aut alteram duarum dispositionum habeat »; et inter dicere: « una ex duabus dispositionibus ei convenit, prout est humanitas » magnum est discrimen. Et ex eo quod dicimus: « humanitas, quatenus humanitas, non est una », minime sequitur: « humanitatem, inquantum humanitatem, esse multiplicem »; sicut si humanitatis loco ponamus « esse » quod est ex aliqua parte communius quam unum et multum. Nec etiam dicere: « humanitas, ut humanitas, non est una » est propositio contradictoria huic: « humanitas, prout humanitas, est multiplex ». Sed humanitas, inquantum huma-

uno respiciente alia, in quo proprie consistit *intentio universalitatis*. Vox arabica est كَلِيّ attributiva vocis كُلُّ « totum » et litteraliter significat « totale » id est, totale logicum continens in se omnia sua inferiora, quasi partes integrantes et in eis totaliter invenitur, ideoque de eis totaliter praedicari potest (universale *in essendo*): h. e. repraesentans naturam plurimam univoce, et ideo significat plura (universale in repraesentando) quod exprimitur per nomen commune *homo*.

nitas, nec una, neque multiplex est omnino. At, cum ita res sit, potest tunc humanitas existere, non quatenus humanitas, sed quatenus existens una aut multiplex (1).

3. Cum haec sciveris dicimus: universale dicitur quandoque de humanitate absque ulla conditione; quandoque cum hac conditione, ut nempe sit de pluribus praedicabile secundum unum de modis cognitis. Universale in prima consideratione est actu in rebus, et est praedicatum de unoquoque, non quidem quatenus in se est unum vel multiplex (2): hoc enim non convenit inquantum ipsum est humanitas. In secunda autem consideratione (3), universale duos habet respectus: primus est consideratio potentiae in esse; secundus est consideratio potentiae, cum illud universale fit relatum ad speciem intelligibilem de eo habitam. Consideratio autem potentiae in esse, ut nempe humanitas sit in esse taliter, ut eadem ac determinata in potentia, praedicabilis sit de unoquoque, eo pacto ut de uno ad aliud transeat, quin tamen essentia prioris corrumpatur, sed tantum eius proprietas; ipsa autem et eadem sit, actu. in esse, una eademque res praedicabilis, quodam tempore, de unoquoque; hoc quidem non est quid existens (in natura). Manifeste enim patet hominem, quem comitantur accidentia determinantia unum singulare individuum, non posse affici accidentibus propriis alterius individui, ita ut haec eadem determinantia sint in persona Zeido v. g. et in Amero: atque eadem ipsamet

(1) *جاء أن توجد لا بما هي انسانية واحدة أو كثيرة*.
Potest existere non inquantum est humanitas una vel multa. MK
جاء أن توجد لا بما هي انسانية بل بما هي موجودة واحدة
أو كثيرة quod transtulimus et verius videtur.

(2) Cfr. S. THOM., *De ente et essentia*, c. 3 et 4,

(3) Omissa subdivisione quam a MK eruimus, M ita theoriam exhibet usque ad « Manifeste patet »: « Spectatum autem universale, secundum considerationem alteram, quod scilicet, una eademque res determinata in esse, sit praedicabilis de unoquoque, hoc quidem non est (in natura) ».

persona contrariis accidentibus affecta sit. Considerata (1) autem potentia secundum alterum modum, universale quidem est in rebus. Humanitas enim quae est in Zeido, si comparatur ad formam intelligibilem quae de ea apprehenditur, haec, inquam, species quae de ipsa intelligitur, non est potius praedicabilis de Zeido, quam est praedicabilis de Amero. Nec impressio quam efficit in mente humanitas Zeidi, quaque producit species intelligibilis ex ipsa desumpta (2), potior est quam quae efficeretur ab humanitate Ameri; sed certo si humanitas quae (3) in Amero est, ad mentem proecesserit, eadem penitus haec species desumeretur ab ipsa. Quaevis enim de duabus ad mentem proecessisset et ipsam hanc impressionem effecisset; altera nullam ulteriorem impressionem efficere potuisset. Igitur haec species intelligibilis ex ipsa sua dispositione potest (aequaliter) imprimi in mente, a quavis ad mentem proecesserit. Huius enim speciei comparatio ad unam de duabus, non est potior quam sua comparatio ad alteram, sed est omnibus conformis (4). Ergo nullum universale commune (communicabile) datur in esse exercito (in rerum natura). Sed universale commune, actu non habet esse nisi in mente; et est ipsamet species quae in mente inest et cuius habitudo (comparatio) in actu vel in potentia ad unumquodque est quidem una (identica). Universale

(1) MK وَأَمَّا بِاعْتِبَارِ الْقُوَّةِ فِي الْوَجْهِ الْآخِرِ فَمَوْجُودٌ. « In consideratione autem potentiae secundum ultimum modum existit ». Haec oratio usque « nec impressio » non legitur in M.

(2) MK مَأْخُودَةٌ عَنْهُ « desumpta ab eo (Zeido) »; verius diceretur مَأْخُودَةٌ عَنْهَا « ab ea » (humanitate) uti habetur in M.

(3) MK الَّذِي quod M النِّي quae (humanitas) secunda lectio verior uti patet.

(4) Idest, humanitas, sive notio hominis = animal rationale, desumpta a quolibet homine, per abstractionem, una eademque est et identica a quovis veniat, et est indifferens ad quodlibet inferius, quia de quolibet aequaliter praedicatur. Avicenna heic dicit: « omnibus » transitum faciens a particulari individuo ad omnia inferiora notionis communis ab individuis desumptae.

vero quod in propositionibus et praemissis locum habet, facit primam partem (est prima divisio), et de ea iam actum est in libris *Logicae* (1).

CAPITULUM II.

DE COMPLETO ET DEFICIENTE

(*perfecto et imperfecto*) (2).

1. Perfectum (completum) est id cui insunt omnia quae natum est habere, cuique nihil deest eorum quae possibile est ut in eo insint; et hoc quidem sive quoad perfectionem essendi, sive quoad virtutem activam et quoad virtutem passivam, sive tandem quoad quantitatem et magnitudinem. Perfecto opponitur (imperfectum).

CAPITULUM III.

DE ANTECEDENTE ET SUBSEQUENTE

(*seu de priore et posteriore*) (3).

1. Anterius aliquid dicitur in natura, quando aliquid aliud non est, quin et ipsum sit; atque ipsum est et aliud non est, ut duo et unum. Et dicitur prius in tempore; et hoc patet. Et dicitur prius in ordine et dignitate; et hoc quidem relate ad quoddam prin-

(1) Haec ultima verba non inveniuntur in M.

(2) In M et MK legitur في التام والناقص. Vocabulum تام part. praes. verbi تَمَّ «esse completum, absolutum, perfectum» habere suum complementum plene. — Vocabulum ناقص participium praes. verbi نقص sonat: «deficit, esse deficiens, cui aliquid sui deest esse mutilum». Utrumque idem sonat in latina lingua. — *De perfecto*; cfr. ARIST., *Metaph.*, l. V, c. 16 (in edit. MAURI) text. Comm. 21. — Edit. DIDOT, l. IV, c. 16. Lect. S. THOMAE.

(3) In M et MK capitis titulus est: في المتقدم والمتأخر. Do praecedente et sequente (priore et posteriore) caput tamen incipit sic: والقبل. Et *to* ante (anterius); inde dat intelligere duas voces

cipium determinatum; quod est vel principium cui ceterae res referuntur, per respectum ad illas res, vel est una de rebus illis, quae principio, ceteris est propinquior.

Et haec prioritas potest esse vel secundum essentiam, sicut quae est in generibus et speciebus subalternis; vel per conventionem et casum, sicut quod venit prius in prima linea ordinis localis. Hic enim meridiei propinquior est (1). Et potest quid esse prius ratione institutionis et potioritatis, ut praepositio libri Isagoges et Categoriarum Logicae. Et dicitur prius in perfectione et dignitate, ut quum dicimus: pater Bakri prior est nobilitate Amero.

2. Et dicitur prius in causalitate. Causa enim meretur ut sit ante causatum. Sed et causa et causatum in quantum sunt duae essentiae, non includunt in se proprietatem prioritatis et posteritatis, nec proprietatem simultaneitatis. Inquantum vero sunt duo correlativa, causa nempe et causatum, ipsa simul sunt. Et quivis duorum est in potentia, ambo similiter erunt. Item, si unum est in actu, sic utrumque similiter erit. Sed quoniam uni duorum convenit primo esse non sibi acquisitum ab altero, alterum vero suum esse habet, sibi a primo acquisitum; ideo illud est prius hoc ultimo.

idem hic significare. Vox arabica melius distinguit inter « primum » et « prius ». Primum enim quod non habet praecedens et potest confundi cum « prius ». Vox arabica excludit hanc possibilem confusionem. Cfr. relate ad hoc capitulum ARIST., *Metaph.*, l. V, c. 11 (in edit. MAURI) text. Comm. 16. — Edit. DIDOT, l. IV, c. 11. — Lect. S. THOMAE.

(1) M et MK أَقْرَبُ إِلَى الْقِبْلَةِ « propinquior ad Austrum, meridiem ». الْقِبْلَةُ significat etiam quicquid se offert tibi a parte anteriori, et pars anterior. Plaga ad quam Ismaelitae orantes se vertunt. « Kāba mechensis »; et forte hoc innuit Avicenna, ut sit prioritas in ordine ad illam plagam. Elegantissima profert Aristoteles exempla ad intelligentiam prioritatis et posterioritatis, loc. cit., l. IV, c. 11. Consule praesertim illud de moribus veterum circa tripudia sub n. 6.

3. Sed, dispositione illius, quod prius est, attente considerata secundum omnes modos, invenitur prius illud esse, cui illa denominatio est, ubi (1) alterum non est, alteri autem (denominatio) non competit, quin illa sit ei, de quo dicitur esse prius (2).

4. Posterius vero opponitur priori in unoquoque de modis praenotatis. Potest tamen fieri, quod est prius in causalitate desinere esse, causatum autem remanere vi alterius causae, quae prioris gerat vices; sicut quies (3) una, quam duae res sibi succedentes persistere faciunt, quies tunc est posterior duabus in hoc quod sit causata, et potest esse non cum unaquaque de duabus. Et similiter est *hyle* cum forma.

Scias autem, quod inter dicere: «remoto hoc, aufertur et illud» et dicere: «hoc non est, quando illud non est», differentia quaedam est. Sensus enim primae dictionis hic est: «Si oportet ut hoc desinat esse, et illud desinere oportet». Huius igitur desitio, illius desitionis causa est. Secundae autem dictionis sensus hic est: «Quandocumque verificaretur hoc non esse, certo verificabitur illud non esse». Et vere dici potest: quando causa non est, nec profecto causatum est. Item: quando non est causatum, nec quidem causa est. Non tamen vere dici potest: quum aufertur causatum, tollitur et causa; sicut vere dicitur: quum aufertur causa tollitur et causatum: sed sublata causa aufertur et causatum, et si tollatur causatum, iam causa sublata est prius

(1) MK habet: *حيث ليس الآخر* «ubi alterum non est» in M vero legitur *حيث ليس الآخر* «ubi alteri non adest (haec denominatio)». Duae lectiones ad idem fere reducuntur. Sensus enim idem est ac quem nuperrime indicavit: scilicet «prius esse potest quin et aliud sit».

(2) ARIST., loc. cit., l. IV, c. 11, n. 8, convenit in eo quod generatim «prius» dicitur quod potest esse sine altero, sed non e converso. (Cfr. MAURUM, loc. cit.).

(3) In M legitur *السكون* «quies» loco *الكون* «generatio», quae legi videtur in MK.

propter aliam causam; ut verificetur ablatio causati; non quidem quia ipsamet amotio causati sit amovens causam, sicut ipsamet amotio causae est amovens causatum (1).

CAPITULUM IV.

DE MANIFESTANDO [EO QUOD EST]

INCEPTIO ESSENTIALIS (2).

1. Scito autem quod, quemadmodum aliquid esse potest incipiens esse, secundum tempus; ita posse esse inceptum esse secundum essentiam. Inceptum enim esse, est id quod est fiens postquam non fuerit. Sed posterioritas sicut anterioritas potest esse secundum tempus, et potest esse secundum essentiam. Cum ergo res in se habeat ut non debeatur sibi esse, sed considerata sola eius essentia, sine eius causa, ipsa non esset, et nonnisi per causam esse possit (3); quod autem est per essentiam (per se) prius sit eo quod est non per se; sequitur omne causatum secumferre in se, primo ut non sit, dein ut sit ex causa, et secundo ut non habeat in se ut non sit (4). Ergo omne causatum est incipiens esse, idest acquirens suum esse (5) ab alio, postquam habuerit in sua essentia (in semetipso) ut non sit non existens. Ergo omne causatum est inceptum esse in seipso. Et quamvis ipsum

(1) In M prosequitur caput sine titulo.

(2) Ratio connexionis inter hoc caput et immediate praecedens consistit in hoc; quod prioritas et posterioritas potest esse in essendo et in causando. In hoc capite agitur praecise de prioritate causalitatis.

(3) Heic, ut patet, agitur de incepto esse, iuxta suam secundam acceptionem.

(4) In MK legitur tantum وَمَا نِيَّانَهُ لَيْسَ. « Et secundo, quod non sit ». Lectio M clarior et correctior videtur et sensus est: incipiens habet in se primo ut non sit sine causa, et secundo ut non habeat in se ut non sit, i. e. ut sit possibile esse in se (possibilitate intrinseca).

(5) Haec locutio in M non invenitur.

sit, v. gr., in omni tempore existens ac acquirens suum esse a dante sibi esse, ipsum tamen est inceptum esse, quoniam suum esse est post non esse sui, posterioritate essentiae, et illo modo posterioritatis quem nominavimus. Eius enim incipere non est profecto in uno *nunc* temporis tantum, sed est incipiens in omni tempore et aevo. Ergo impossibile est ut sit incipiens esse postquam non fuerit, quin ipsum praecederet materia ex qua inciperet esse.

CAPITULUM V.

DE SPECIEBUS UNIUS ET MULTI (1).

1. Dicitur unum quidquid est indivisibile, ea ratione, secundum quam dicitur unum.

Horum autem quae sunt indivisibilia, alia sunt indivisibilia secundum genus, et una sunt genere. Alia sunt indivisibilia secundum speciem, et specie una sunt. Alia quae non dividuntur secundum accidens commune, et sunt una per accidens, sicut accidit de corvo et pice quae dicuntur una in nigredine. Alia quae sunt indivisibilia secundum analogiam et comparisonem, ut cum dicitur: comparatio regis ad civitatem et intellectus ad animam una est. Et alia quae non dividuntur secundum subiectum et sunt una in subiecto, etsi sint multa definitione. Et propterea dicitur languentem et crescentem unum esse subiecto. Alia quorum intentio non dividitur numero: quorum nempe intentio non dividitur in numeros habentes eius intentionem: idest, non sunt actu numeri qui habeant eius intentionem, et sunt una numero. Et aliud quod definitione non dividitur; id est illud cuius definitio alteri non convenit, quodque in perfectione veritatis suae essentiae non habet compar,

(1) ARIST., *Metaph.*, l. V, c. 6, text. Comm. 7-12, et c. 13, n. 2, text. Comm. 18, l. X, c. 5, n. 1, 2, 3; text. Comm. 9 (in edit. MAURI). — Edit. DIDOT, l. IV, c. 6; IV, c. 13; IX, c. 3. — Lect. S. THOMAE, 7, 8; 15, in lib. 5°, et 7, 8, in lib. 10.

et hoc dicitur unum vocabulo, propterea sol dicitur unus.

2. Unum vero numero, vel multitudinem in effectu quodammodo continet, et tunc erit unum compositione et aggregatione; vel non continet. Si multitudo non actu in eo inest, sed inest in potentia, tunc erit continuum et unum continuitate. Si autem multitudo in eo non inest nequidem in potentia, tunc est unum numero absolute.

3. Et multiplicis aliquid est absolute, aliquid autem relative. Multiplex absolute est quidem numerus qui opponitur uni. Et est illud in quo invenitur unum, quod tamen non est unum secundum terminum (communem) ex ea parte in qua in eo inest, id est in quo est unum, quod tamen non solum in eo est (1): et hoc est principium ex quo mathematica suas inquisitiones desumit (2).

4. Multiplex autem relative est illud cui parum opponitur. Et minimum numeri sunt duo.

CAPITULUM VI.

DE CONSEQUENTIBUS UNUM (3).

Similitudo est identitas in qualitate: aequalitas est identitas in quantitate; et conformitas est identitas in specie. Homogeneitas est identitas in genere; et congruentia est identitas in partium positione; et identitas

(1) ARIST., *Categoriae*: *De Quanto*, clarius hunc conceptum tradiderat loquens de quantitate discreta: « Quantum discretum est ut numerus.... Nam partium numeri nullus est communis terminus quo partes coniungantur. Ut si τὰ quinque sunt partes τὼν decem, nullo communi termino coniunguntur quinque et quinque, sed secreta sunt ». C. 2 vel 7, n. 1-2 (in edit. MAURI). In edit. DIDOT, *Categoriae*, cap. IV [VI], n. 1-3.

(2) MK نَأْخُذُ الْحَسَابَ « sumimus », loco يَأْخُذُ « sumit » quae verior exstat lectio.

(3) In MK caput prosequitur: in M alterum incipit. Et notandum: Auctorem absolute cap. praec. « de uno » et suo opposito

in extremis est aequilateralitas; et identitas est unitas inter duo quaedam facta duo in positione, ita ut inter haec duo fiat unitas quaedam ex speciebus unitatum praedictarum, quae inter duo contingunt. Et unicuique de his unitatibus opponitur (1) ex parte multi diversitas, oppositio et contrarietas.

Explicit pars prima: Deo sit gloria lausque.

LIBRI PRIMI SECUNDA PARS (2)

TRACTATUS PRIMUS

CAPITULUM I.

MANIFESTANTUR INTENTIONES τοῦ NECESSE-ESSE (3)

ET POSSIBILIS ESSE (4).

1. Necesse-esse est ens quod si ponatur non esse implicat contradictionem. Possibile vero esse est illud quod sive ponatur esse sive non esse, non inde oritur repugnantia. Necesse-esse est cuius esse est necessarium. Possibile vero esse est illud quod nullam necessitatem secumfert ex ulla parte, scilicet nec in suo esse, nec

« de multo » descendisse ad ea quae consequuntur, scilicet ad species unius iuxta sex modos, et quoad species multiplicis iuxta tres. Cfr. ARIST., *Metaph.*, l. X, c. 5, n. 1-9. Text. Comm., 9-13 (in edit. MAURI). In edit. DIDOT, l. IX, c. 3. Lect. S. THOMAE, 7, in lib. X.

(1) In M legitur erronee يُقَال « dicitur », loco يُقَابَل « opponitur », ut est in MK. Haec ultima lectio verior.

(2) Priore, libri 1ⁱ, exacta Metaphysicae parte, de ente secundum se et uno cum iis quae consequuntur, adnotatur Avicenna tractationem alteram de Metaphysicae principaliori subiecto, scilicet de Deo: quam partem in sex dispescit tractatus, in quibus multa de sublimiori hoc argumento vexat, inter quae licet per implexas, quandoque sinuosas, rudesque locutiones, nonnulla philosopho utilia venari licet; sicut ab Alberto Magno et Thoma Aquinate, habita

---

(3) Vid. not. (3), pag. 67.

(4) Vid. not. (4), pag. 67.

in suo non-esse. Et hoc est quod heic intelligimus per possibile esse, quamvis per possibile esse quandoque illud significetur quod est in potentia. Et dicitur etiam possibile esse quicquid cuius esse verum seu reale est. Quod in Logica iam satis explanatum exstat (1).

praesertim ratione illorum cum quibus congregiebantur, arabes scilicet, factum esse videmus.

In 1° igitur tractatu, praemissa cc. 1-2 notione τοῦ necesse-esse (quod enim in Aristotele est «actus purus» in Avicenna est necesse-esse per se) et possibilis esse per se, et probato necesse-esse per se non posse esse necessè per aliud; necesse autem esse per aliud, esse quidem possibile esse per se (praetermissa divisione τοῦ necesse-esse quoad esse et quoad fieri, de qua c. 3); c. 2-3 de attributis entitativis τοῦ necesse-esse agit, et consequenter, c. 4, demonstrat eius unitatem; c. 5 eius simplicitatem; eius perfectionem c. 6; eius bonitatem, c. 7; eiusque veritatem, cc. 8, 9, 10; capite 10 ostendit ens dictum de necesse-esse et de aliis, analogice tantum praedicari. — In 2° tract., pluribus modis eius probat existentiam, cc. 12, 13, 14, 15. — In 3° demonstrat Ipsum esse intelligentiam et intellectum et intelligentem, c. 16; delectari et esse delectabile, c. 17. — In 4° tract. agit de scientia Dei in se et de aliis a se, c. 18. — In 5° tandem declarat multipliciter divinorum attributorum nullomodo in Ipsum multipliciter inducere.

(3) M et MK habent: واجب الوجود «cuius esse debitum est, debens esse, cui debetur esse»; ضروري الوجود «cuius esse est necessarium; necesse-esse». Haec duo identice sonant et in textu convertuntur. Versio litteralis واجب الوجود, «id cuius esse est necessarium, debitum de necessitate, necesse est ut sit».

(4) In MK caput ita inscriptum exstat في تعريف الواجب الوجود «De definitione necesse-esse et possibilis esse». — De necessario: cfr. ARIST., *De partibus animal.*, l. 1, edit. DIDOT, vol. III, p. 219, n. 20: «ὕπάρχει (ἀναγκῆς) δὲ τὸ μὲν ἀπλῶς τοῖς αἰδίους» «inest autem ea (necessitas) rebus quidem aeternis simplici ratione». In edit. (Romana) MAURI, tom. IV, cap. 1, a. 3, n. 9. Vid. et *Metaph.*, l. V, c. 5 (edit. MAURI). — In edit. DIDOT, l. IV, c. 5: Τὸ πρῶτον καὶ κυρίως ἀναγκαῖον τὸ ἀπλοῦν ἔστιν etc. «Primum et proprie necessarium est quod simplex est» etc. Lectio S. THOMAE, 6, in l. V.

(1) Cfr. cc. 20-21 AVICENNAE, *Logica*, et ARIST., *De Interpretatione*, l. II, c. 3, a. 1-2 in edit. MAURI. Edit. DIDOT, c. 12-13. Lectio S. Thomae, 8-11, in lib. II. — *De caelo et mundo*, l. I, c. 13-14,

2. Dein necesse-esse potest esse necesse-esse per se, et potest esse necesse esse non per se. Quod autem est necesse esse per seipsum est illud quo non esse posito, sequitur repugnantia; non quidem propter aliquid aliud a se, quodlibet illud aliud sit, sed propter suammet essentiam. Necesse-esse vero non per se, est illud quod, posito aliquo alio, quod non sit ipsum, ipsum fit necesse-esse. Quatuor, v. g., est necesse-esse non per se, sed positis duo et duo. Item, ardere est necesse-esse non per se, sed posito concursu virtutis naturalis activae et virtutis naturalis passivae, scilicet virtutis comburentis et virtutis combustibilis.

CAPITULUM II (1).

NECESSE-ESSE PER SE NON POTEST ESSE NECESSE-ESSE
PER ALIUD: ET NECESSE-ESSE PER ALIUD EST QUIDEM
POSSIBILE ESSE.

1. Una eademque res non potest simul esse necesse-esse per se et necesse-esse per aliud. Nam sublato illo alio, vel eius esse non considerato, fieri nequit quominus necessitas essendi huius rei, vel in sua dispositione remaneat, et tunc necessitas essendi sui non erit per aliud; vel necessitas sui esse non remaneat eadem sed evanescat; et tunc necessitas sui esse minime erit per se.

2. Quicquid autem est necesse-esse per aliud est quidem possibile esse in se. Ratio est, quia quicquid est necesse-esse per aliud, ipsiusmet essendi necessitas sequitur profecto habitudinem quamdam vel relationem.

text. Comm., 110-140. Edit. DIDOT, l. I, c. 11-12. Lect. S. Thome, 25-29.

(1) M pergit caput. Tradita in superiori cap. notione τοῦ necesse-esse hic probat: necesse-esse *per se* non posse esse necesse *per aliud* quia contradictorium. Et insuper ostendit necesse-esse per aliud possibile esse, seu contingens, quia in se non involvit impossibilitatem essendi, simulque necesse-esse, licet non simpliciter, sed ex hypothesi habitudinis ad aliud.

Iamvero, consideratio habitudinis et relationis aliud est ac consideratio ipsiusmet essentiae rei quae istam habitudinem et relationem habet. Ideo, cum essendi necessitas non stabiliatur nisi habitudine illa considerata, tunc necesse fit ut consideratio solius essentiae rei, vel requirat necessitatem essendi, vel possibilitatem essendi, vel impossibilitatem essendi.

Admitti autem nequit, essentiam in se consideratam requirere impossibilitatem essendi: nam quicquid cuius esse est impossibile per se, numquam erit neque per aliud. Neque admitti potest exquirere necessitatem essendi: iam enim diximus illud cuius esse est necesse per se, repugnare necesse-esse per aliud. Relinquitur ergo rem istam, secundum suam essentiam consideratam, possibilem esse; consideratam vero secundum actuationem suae habitudinis ad illud aliud, necesse esse; consideratam autem cum remotione illius habitudinis ad aliud, impossibilem esse. Considerata autem rei essentia in seipsa absque ulla conditione, ipsa est possibilis esse per se.

CAPITULUM III.

QUOD ID QUOD NON NECESSE FUERIT UT SIT, NON FUIT (1).

1. Manifeste ergo iam patuit, omne necesse-esse per aliud a se, esse possibile esse in se. Quod convertitur per hoc: omne possibile esse in se, suo esse in

(1) In M capitis inscriptio est: « *Quod est possibile esse, suum esse est per aliud* » quae tamen Auctori non videtur adscribi posse, quia possibile esse habere suum esse ab alio, iam probavit cap. praec. in quo etiam ostendit possibili repugnare necesse-esse intrinsece et per se; modo vult probare necessitatem extrinsecam et conditionalem τοῦ possibile; qua sublata, certe possibile non est; quo sensu vere dici potest: « quod non necesse fuerit ut sit, non fuit » h. e. si possibile non est positum in conditione necessaria essendi, per virtutem causae, non est. « Quod factum est necesse est ut sit quum primo factum est »; « τὸ γεγονός ἀνάγκη εἶναι ὅτε πρῶτον γέγονεν ». ARIST., *Metaph.*, edit. DIDOT, lib. II, c. 4, n. 5.

actum educto, ipsum profecto est necesse-esse per aliud. Nam non potest fieri, quominus esse actu vel ipsi vere competat, vel non vere conveniat ei esse actu. Sed repugnat, non ei vere convenire esse actu, alias ipsum esset impossibile esse. Relinquitur ergo ei vere convenire esse actu. Tunc autem, vel eius esse est necesse, vel non necesse. Si eius esse non est necesse — cum tamen id cuius esse non est necesse, adhuc sit possibile esse — tunc eius esse ab eius non-esse non discernetur, et nullum autem daretur discrimen inter dispositionem, quam nunc habet et suam priorem dispositionem. Siquidem ante suam existentiam actualement, iam erat possibile esse; atque ipsum nunc remanet in hac sua dispositione sicut prius erat. Si ergo ponatur quaedam dispositio ei de novo accidere, tunc de hac dispositione redibit quaestio, utrum nempe sit et ipsa possibilis esse, an necesse esse? Si ponatur possibilis esse, cum eadem haec dispositio iam fuerit antea in sua possibilitate, sequitur nullam dispositionem de novo accidisse. Si vero illa dispositio denuo adveniens ponatur necessaria esse, atque ipsa necessitet prius (esse actu): tunc illi priori esse debuit necessario quaedam dispositio adesse, quae alia esse nequit quam eius exitus ad actum. Sequitur igitur, eius exitum in actum necessarium esse.

2. Iterum, omne quod est possibile esse, vel sui esse (actu) est per se, vel per aliquam causam. Si est per se, ergo eius essentia est necesse esse, non vero possibilis: si vero per causam, tunc oportet ut vel ipsum sit simul ac est sua causa; vel ut remaneat sicut se habebat ante esse suae causae; sed hoc est absurdum: ergo necesse est ut eius esse sit simul cum esse causae. Ergo omne quod est possibile esse per se, ipsum profecto est necesse esse per aliud.

CAPITULUM IV.

QUOD ADMITTI NEQUIT DARI DUO, QUORUM UTRUMQUE TALE SIT, UT SIT NECESSE ESSE PER SE, ET NECESSE ESSE PER ALTERUM (1).

1. Admitti nequit dari duo ex quibus dimanet unum necesse esse, nec pluralitatem esse ullo quocunque modo in necesse (2). Et admitti nequit duas res esse, quarum una non sit altera et haec non sit illa, utramque tamen necesse esse per se et necesse esse per alteram. Iam enim manifestum fuit, necesse esse per se non posse esse necesse esse per aliud; nec admitti posse unumquodque duorum esse per alterum necesse esse; adeo ut, v. gr., A sit necesse esse per B, non per se; atque B sit necesse per A non per se, utrumque tamen simul coniunctum, sit unum necesse esse. Aliud enim est considerare haec duo prout duas essentias (3), et aliud ea considerare prout duo correlativa. Unicuique (4) autem duorum est necessitas essendi non per se. Ergo utrumque est possibile per se. Iamvero, omne possibile per se habet quidem sui esse causam ipso anteriorem. Omnis enim causa quoad esse suae essentiae, suo causato anterior

(1) In MK caput sic inscribitur: « De perfectione unicitatis necesse-esse; et quod omnia duo quae in esse conveniunt et in eo coaequalia sunt, habent causam externam a se ». Inscriptio autem M in textum quadrare magis videtur. — Caput hoc bene sequitur caput 2^m. Ostenso enim ibi, esse impossibile necesse-esse per se, esse necesse per aliud; logice infertur non posse dari duo necesse-esse per se et per aliud; ideoque necesse-esse debere esse unicum. — Cfr. ARIST., *Physic.*, l. VIII, c. 9 et 19, text. Comm., 45, 83 (in edit. MAURI), in edit. DIDOT, l. VIII, c. 6 et 10, n. 5. Lect. S. THOMAE, 12, 23; *Contra Gent.*, l. I, c. 42; S. THOM., I p., q. 11, a. 3.

(2) Haec prima periodus non invenitur in M.

(3) In M legitur erronee: ذَاتَيْنِ « essentialis loco » ذَاتَيْنِ. Error certe typographicus irrepsit.

(4) M: وكل واحد « et unumquodque », MK واحد منهما. « Ergo utrumque », haec lectio congruentior uti patet.

est, licet non tempore. Ergo unumquodque duorum in essentia (1) habet aliquid aliud per quod ipsum subsistit, quodque ipsius essentia anterior est: sed neutrius essentia alterius essentia anterior est, uti iam exposuimus: utrique ergo dantur causae extrinsecae ipsis anteriores. Igitur esse non potest, necessitatem essendi uniuscuiusque eorum esse sibi ab altero acquisitam, sed utique ab extrinseca causa, quae inter duo connexionem effecit.

2. Iterum, illud quod est necesse per aliud a se, habet quidem suum esse per se, posterius quam esse alterius, illudque praesupponit atque ab eo dependet. [Praeterea repugnat essentiam quamlibet, ad hoc ut sit, dependere ab alia essentia quae per ipsam est; quia tunc ipsa ad hoc ut sit, quasi dependeret ab ipsomet sui esse] (2). Brevi, si illud aliud fit necesse per istud, tunc hoc ultimum erit anterior illo quod anterior est ipso, et dependeret ab eo quod ab ipso dependet (3). Ergo quod utrumque sit, hoc implicat repugnantiam.

CAPITULUM V.

DE NECESSE-ESSE SIMPLICITATE (4).

1. Dicimus quoque necesse-esse non posse tale esse ut suae essentiae sint talia principia ex quibus coniunctis ipsum consistat necesse esse; qualia essent v. g. partes quanti, vel partes definitionis aut dictionis, sive hae sint ut materia et forma, vel cuiusvis alterius modi: ut

(1) « In essentia » non legitur in M.

(2) Integra periodus intra parenthesim non invenitur in M.

(3) Cfr. S. THOM., *Contr. Gent.*, l. I, c. 22.

(4) In M signatur caput absque titulo. Et notandum, antequam prosequatur Auctor inquirere circa attributa et existentiam τὸδ necesse-esse, inquire ab ipso de eius simplicitate, nam ut notavimus, nota 4, p. 67, ex Aristotele « *necessarium est quod simplex est* »; ergo necesse-esse per se, absolute simplex. Et ratio fundamenti est, quia necesse-esse debet habere suum esse independentem ab

puta quod sint orationis eius nominis sensum explicantis partes, quarum unaquaeque significaret rem quae in esse alia sit, quam ipsamet alia quae per aliam partem significatur. Et ratio est quia quicquid huiusmodi est, essentia uniuscuiusque ex suis partibus non erit nec essentia alterius, neve essentia totius compositi. Et tunc vel unicuique ex duabus eius partibus competeret esse separatim, totum autem sine illa esse non potest, tunc sequeretur compositum totum minime esse necesse-esse. Vel esse separatim competit cuidam partium, sine qua tamen composito non convenit esse; et tunc quidvis ex composito atque ex partibus ceteris, cui non competit esse separatim, erit profecto non necesse-esse, et nullum aliud erit necesse-esse, nisi illud cui esse isolatum conveniret. Sin autem nec partes a totalitate, nec totalitas a partibus in esse separari possint, sed utriusque esse ab alterius esse pendeat; neutraque earum sit essentia anterior altera; tunc nec totalitas nec partes esse possunt necesse-esse. Quod nos iam perspicuum fecimus.

2. Praeterea partes per essentiam sunt quidem toto priores. Ergo causa quae necessitat esse, prius quidem necessitat partes, et dein totum. Nihil itaque de istis erit necesse.

3. Nec dicere possumus totum antè esse per se quam partes. Totum enim vel est partibus posterius, vel simul cum eis, et quomodocumque sit, nequit esse necesse-esse.

alio, tum secundum rem tum secundum rationem, ita nulla in eo compositio sive physica, sive metaphysica, sive logica, quicquid enim est compositum habet suum esse dependenter a componentibus. Et heic iuvat revocare principium Aristoteleum: « primum principium esse cuius substantia est actus »; et aliud: « necesse-esse non admittit in se prius et posterius ». Cfr. ARIST., *Metaph.*, l. V, c. 5, n. 7-8 (in edit. MAURI), text. Comm., 6. Edit. DIDOT, l. IV, c. 5. Lect. S. THOM., 6, in lib. 5°; lib. XII, c. 7, n. 6 (in edit. MAURI), text. Comm., 39, edit. DIDOT, l. XI, c. 7. *Physic.*, l. VIII, c. 20 (in edit. MAURI), text. Comm., 86. Edit. DIDOT, l. VIII, c. 10, n. 9. Lect. S. THOM., 23; *Summa Theol.*, I, q. 3; *Contra Gent.*, cc. 18, 22, 27.

Ex dictis ergo fit manifestum, necesse-esse nec corpus, nec corporis materiam, nec corporis formam, neque materiam intelligibilem intelligibilis formae (1), neque formam intelligibilem in materia intelligibili esse posse. Atque nullam ipsum habet divisibilitatem in quantum, in quale (2), aut in principia aut in orationem. Ipsum igitur secundum hos tres modos unum est (3).

CAPITULUM VI.

QUOD NECESSE-ESSE EST PERFECTUM

ET NULLA DISPOSITIO EST EI EXSPECTANDA

(h. e.: non potest esse in fieri) (4).

1. Dicimus ergo necesse-esse per se, exstare necesse esse secundum omnes suas partes. Secus enim, si ex una parte necesse esse fuerit, ex altera vero possibile esse, haec pars poterit ei esse et non esse et ipsum (5) ea carere non poterit.

Res autem (seu ipsum esse necesse-esse) per quamdam causam, ab utraque parte necessario dependebit. Tunc ergo sequeretur essentiam necesse-esse dependere

(1) M fert: « nec materia intelligibilis, nec forma intelligibilis formae intelligibilis in materia intelligibili ».

(2) « Secundum quale » non invenitur per omissionem in MK.

(3) In M heic incipit caput absque titulo.

(4) Cfr. ARIST., *Metaph.*, l. XII, c. 7, n. 4 et V, c. 16, n. 4 (edit. MAURI). Edit. DIDOT, XI, c. 7, n. 7 et IV, c. 16, n. 3. Lect. S. THOMAE, 8, in lib. XII et 18 in lib. V; *Summa Theol.*, I, q. IV; *Contra Gent.*, I, c. 22, 28.

(5) In MK legitur: *ولا تخلو عن ذلك* cum pronomine feminini generis quod redit ad « partem » uti vertimus, et sensus litteralis: « et hoc pars non caret ». In M vero legitur *ولا يخلو عن ذلك* cum pronomine masculino et redit ad « necesse esse » ut sensus sit: « et quod non potest hoc carere, idest debet habere duas partes praedictas ». Et tunc sensus propositionis sequentis: « res autem » etc. hic erit: et ad hoc quod sit necesse esse, necessario ipsum a duabus partibus dependeret.

in suo esse a duabus causis duarum rerum (1), quibus ipsum non carere posset. Ergo ipsum minime erit necesse-esse absolute, sed positis duabus causis; sive una earum sit quid positivum, altera autem privatio, sive utraque (2) sit quid positivum, existens.

Ex hoc ergo patet, necesse-esse nullum habere esse progrediens, exspectandum [in fieri]; sed quicquid (3) ei possibile est, necessario quidem ei debetur [totus actus]. Ideo nulla est ei exspectanda voluntas, nulla natura exspectanda, neque exspectanda ei est ulla ex qualitatibus [perfectionibus], quae suae competunt essentiae (4).

CAPITULUM VII.

QUOD NECESSE-ESSE IN SE EST BONUM PURUM.

1. Omne quod est necesse esse per se, est quidem bonum purum et pura perfectio (5). Bonum autem generatim est illud quod omnis res appetit (6) et quo com-

(1) Duae res sunt: necesse-esse et possibile esse; quia sic supponitur. Vel quod pars possibilis sit ei vel non sit ei, quia utrumque propter causam est.

(2) In M legitur erronee *أو كان احدهما وجوبين* « vel una de duabus » loco *أو كان كلاهما* « vel utraque » sicut est in MK quod verius videtur.

(3) In M habetur erronee *بل كل ما بل كان ما* loco *بل كل ما* « quicquid » uti legitur in MK.

(4) Cfr. S. THOM., *Contra Gentiles*, l. I, c. 28.

(5) Ad rem faciunt quae pulcherrime exposuit ARISTOTELES: « Mirabile est si primo et perpetuo ac sibi ipsi sufficientissimo hoc ipsum primum, per se sufficientia et salus, non sit tamquam bonum. Enimvero propter nihil aliud incorruptibile vel sibi sufficiens est, nisi quoniam bene se habet ». *Metaph.*, l. XIV, c. 6, n. 6 (in edit. MAURI). In edit. DIDOT, lib. XIII, c. 4, n. 5. — S. THOM., I p., q. 5, a. 1, 4; q. 6, a. 1; *Contra Gent.*, lib. I, c. 37.

(6) Classica Aristotelea boni definitio: « ἀγαθὸν οὐ πάντα ἐπιταί » : « Bonum, quod omnia appetunt ». *Ethica Nicom.*, lib. I, c. 1, n. 1,

pletur suum esse (1). Malum autem essentiam non habet, sed est vel privatio substantiae cuiusdam, vel privatio bonae dispositionis substantiae. Esse autem est quidem bonitas; et perfectio essendi est bonitas essendi; et esse quod nulla comitatur privatio, nec videlicet privatio substantiae nec privatio ullius rei quae substantiae debetur, sed est semper in actu, id profecto est bonum purum.

2. Quod autem est possibile esse in se, non quidem est purum bonum, quia suae essentiae per se minime debetur esse. Sua enim essentia secundum seipsam admittit privationem (cum potest non esse). Iamvero, quicquid importat privationem, quocumque modo, non est ex omnibus suis modis, expers malo et defectu. Ergo non nisi necesse-esse bonum purum esse potest.

3. Quandoquidem dicitur etiam bonum illud quod utile est et perfectiones rebus tribuens. Nos autem ostendimus, quod necesse-esse oportet ut propter se sit diffundens omne esse et omnem essendi perfectionem (2).

Ergo, ex hac parte, ipsum est etiam tale bonum in quod nullum subintrat malum, nullusque defectus.

CAPITULUM VIII.

QUOD NECESSE-ESSE EST VERUM

SECUNDUM OMNES VERITATIS INTENTIONES.

1. Omne quod est necesse-esse, in se, est quidem purum verum. Cuiuscumque enim rei *veritas est proprie-*

edit. DIDOT. — Lectio S. THOM. 1^a ubi dicit: « Cum bonum sit motivum appetitus, describitur bonum per motum appetitus, sicut solet manifestari vis motiva per motum ».

(1) S. THOMAS: « Unumquodque est appetibile secundum quod est perfectum, nam omnia appetunt suam perfectionem. Intantum est autem perfectum unumquodque inquantum est in actu ». I p., q. 5, a. 1.

(2) Commune apud scholasticos effatum: « Bonum est sui diffusivum: quod ex DIONYSIO, *De div. nom.*, c. 4, explicat tamen S. THOM.: « Bonum dicitur diffusivum sui esse, eo modo quo finis dicitur movere » (I p., q. 5, a. 4, ad 2). Ergo finaliter non efficienter.

tas sui esse quod stabilitur ei (1). Ergo nullum verum est magis verum quam necesse-esse.

2. Dicitur etiam quandoque verum illud de cuius esse persuasio habita verax est. Nullum igitur verum datur hac veritate magis dignum quam illud de cuius esse persuasio verax est, et cum sua veracitate semper permanens, et cum hoc eius permanentia est quidem propter suam essentiam non autem propter aliud a se (2).

(1) Hanc Avicennae veritatis definitionem affert S. THOMAS, *Contra Gent.*, lib. I, c. 60 et I p., q. 16, a. 1.

(2) In M legitur: ومع صدقه دائماً ومع دوامه لذاته لا لغيره
« et cum eius perpetuitate est propter suam essentiam non propter aliud ». Ad enucleandum sensum huius pulcherrimae doctrinae de divina veritate, audire etiam praestat quae Avicenna habet in ampliori suae *Metaphysicae* scripto, prout in antiqua versione latina exstat, qua et ipse S. Thomas usus est: « Iam etiam dicitur *veritas id de cuius esse est certa sententia*: nihil est dignius hac certitudine quam id de cuius esse est sententia certa, et cum sua certitudine est semper, et cum sua sempiternitate est per seipsum, non per aliud a se; ceterarum vero rerum quidditates, non merentur esse; sed prout sunt in seipsis, non considerata relatione earum ad necesse-esse, merentur privationem; et ob hoc sunt omnes prout sunt in seipsis falsae, sed propter ipsum est certitudo earum: ... et ideo dignius est ut ipse sit necesse-esse, et veritas, et intelligentia pura, quoniam est essentia separata a materia omnimodo » (*Metaph.*, tract. VIII, c. 6, edit. Venet. 1508). Hoc est: Deus propter suam omnimodam simplicitatem et actualitatem est prima absoluta et essentialis veritas *fundamentalis* seu ontologica, et prima veritas *formalis* seu logica. Quae simul exponens AQUINAS (*Contra Gent.*, l. I, c. 60) habet: « Avicenna dicit in sua *Metaphysica* quod *Veritas rei est proprietas* etc., inquantum talis res nata est de se facere veram aestimationem, et inquantum propriam sui rationem, quae est in mente divina, imitatur. Sed Deus est sua essentia. Ergo, sive de veritate intellectus loquamur, sive de veritate rei, Deus est sua veritas ».

CAPITULUM IX (1).

QUOD SPECIES τὸν NECESSE ESSE (2) NON DE PLURIBUS PRAEDICATUR, EO QUOD (3) NEC CONSIMILE NEC CONTRARIUM HABET.

1. Nec admitti potest speciem τὸν necesse-esse (4), ullius alterius esse quam ipsiusmet essentiae. Nam esse speciem suam, ipsimet sibi designato, aut exigeretur ab essentia suae speciei, aut non exigeretur ab essentia suae speciei, sed hoc requireret alia causa. Si intentio suae speciei ideo ipsi est, propter ipsammet intentionem suae speciei, tunc certo haec species non-nisi ipsi convenire potest. Sin vero ipsi competat propter quamdam causam, tunc ergo ipsum erit causatum et defectuosum, non autem necesse-esse.

2. Quomodo autem fieri potest quidditatem denudatam materia duabus essentiis inesse, cum duae res non quidem duae sint nisi vel ratione intentionis, vel sub-

(1) Cfr. ARIST., *Metaph.*, XII; S. TH., *Contra Gent.*, l. 1, c. 42 et cc. 22, 25.

(2) In M omittitur «esse» et legitur tantum «necesse»; et caput sic inscribitur في ان واجب الوجود لا يُقال على كثيرين «quod necesse non praedicatur de pluribus». In MK sicuti vides.

(3) In M omittitur: «eo quod» et seq. et merito; nam «eo quod» indicat rationem. Auctor autem, ut patet ex textu, non intendit probare speciem, seu naturam vel essentiam necesse-esse non esse communicabilem ex eo quod nec consimile habet nec contrarium; sed e converso, non habere consimilem quia eius natura vel essentia est absolute incommunicabilis.

(4) In M legitur: «necesse esse» absque voce «species», sed hac voce utitur in capitis initio. — In MK legitur نوع واجب الوجود quod transtulimus. — ALGAZZALES autem qui in suo libro *De praecipitatis et inconsultis Philosophorum assertis*, q. 5, refert Avicennae verba, dicit نوع وجوب الوجود «species necessitatis essendi» quae vox abstracta «necessitas» est magis propria et iuxta mentem auctoris: siquidem termini abstracti per se significant naturam vel essentiam, quod quid est; et ex contextu patet

iecti, sustinentis intentionem, vel ratione situs et loci, vel ratione horae et temporis et, uno verbo, propter quandam de causis? Quaecumque autem duo quae non differant intentione, differre certo debent per aliud quam per intentionem. Quaecumque vero intentio, quae ipsamet eadem in pluribus diversis inveniretur, habet quidem suam essentiam dependentem ab una ex causis quas memoravimus, et a consequentibus illas causas, et per consequens minime esset necesse-esse.

3. Et ut breviter dicamus: Quicquid non est propter aliquam intentionem, et non potest dependere nisi a seipso tantum, illud non diversificatur numero a suo consimili. Ergo ipsum nullum habet consimile, quia consimile est numero diversum.

4. Ex hoc perspicuum fit: Necesse-esse per se, nullum habere compar nec consortem nec contrarium. Contraria enim sunt ea quae mutuo se corrumpunt et in subiecto conveniunt. Iamvero necesse-esse est expers omni materia (1).

Avicennam loqui de essentia τοῦ necesse-esse, quae cum sit simplex omnino et perfecta, ipsaque veritas (quae omnia superius ostendit), est actus purus, ideoque irrecepta et irreceptiva, idest pura forma separata quae nullo modo recipitur in potentia, neque recipit esse seu subsistere; proindeque identificatur cum suo esse suppositi (sicut philosophus potest tantum considerare divinitatem absque revelatione Trinitatis) et est incommunicabilis pluribus; nec de pluribus praedicabilis; sicut si albedo per se separata existeret haberet suum esse simplex unum et incommunicabile. Uno verbo species, idest, natura τοῦ necesse-esse, est *necessitas essendi*, ideoque a se subsistens, supra omne genus et supra omnem speciem et personalis.

(1) « Quaecumque sunt, inquit Aristoteles (apud MAURUM) unum specie et plura numero, habent materiam; non enim distinguuntur secundum rationem et formam, quia omnium individuorum est communis ratio, utpote quae est hominis... Sed primum principium cum sit quodquid erat esse, idest sua essentia et ratio, non habet materiam, quia eius substantia est "entelechia" idest actus, materia autem est in potentia ».

CAPITULUM X.

QUOD NECESSE-ESSE EST UNUM SUB DIVERSIS MODIS ET COMPLETUM (1).

1. Dicimus etiam, necesse-esse habere suum esse completum, quia eius species ei solum tantum competit: et nihil de sua specie extra ipsum est. Sed unus de modis unius est ut sit completum: etenim multum et superadditum non sunt unum. Ergo necesse-esse est unum ex parte plenitudinis sui esse.

2. Et est unum ex eo quod eius definitio ei est. Et unum ex eo quod non dividitur per quantum, nec per principia ipsum constituentia, nec per partes definitionis.

3. Et est unum inquantum quaecumque res habet suam unitatem sibi propriam, qua perficitur sua veritas (ratio essentialis).

4. Et est etiam unum ex alia parte: nimirum ex eo quod gradus eius in essendo (modus sui esse) qui est necessitas essendi, non convenit nisi ei soli (2).

(1) In inscriptione M additur vox $\tilde{\text{U}}$ « completum » quod non legitur in MK. — Quoad doctrinam cfr. ARISTOT., *Metaph.*, lib. V, c. 6 (in edit. MAURI), text. Comm., 8-12; edit. DIDOT, lib. IV, c. 6. — Lect. S. THOMAE, 7, 8 in lib. 5°; I p., q. 11, a. 3, 4; *Contra Gent.*, I, c. 42. — Nota heic agi de uno non unitate *praedicamentali*, quia Deus caret omni quantitate, nec proprie unitate *transcendentali* quae cum significet ipsum ens prout intelligitur ut indivisum, convenit omni enti et convertitur cum ipso; sed de uno unitate speciali et exclusiva, quae dicitur *unicitas*; quatenus necesse-esse habet in se individuationem maximam, per quam non solum non patitur habere simile sui secundum speciem, quod convenit etiam formis subsistentibus, sed neque secundum genus; quia habet suum esse completum per necessitatem essendi: quod uni et soli tantum competere potest. Ideoque est consequens necessario descendens ex capite praecedente et enucleatius probatur cap. sequente.

(2) « Et omnino quoruncumque intellectio quae quodquid erat esse intelligit, indivisibilis est, neque separari potest, nec tempore,

CAPITULUM XI.

DE ARGUMENTO QUO PROBATUR IMPOSSIBILE ESSE DUO
NECESSE-ESSE; SCILICET ESSE QUOD DE NECESSE-ESSE
PRAEDICATUR, NON ALTERI QUAM IPSI CONVENIRE, QUAM-
VIS ALTERUM DE EIUS GENERE ET SPECIE NON ESSET (1).

1. Neque admitti potest, necessitatem essendi quid
commune esse. Agedum probemus hoc, dicimus ergo:
Necessitas essendi aut est aliquid sequens quidditatem
illius quidditatis quae est illa cui est necessitas essendi (2);

nec loco, nec ratione: haec maxime unum sunt et horum quae-
cumque substantiae sunt». ARIST., *Metaph.*, loc. cit., n. 9.

(1) In M ita inscribitur caput: فِي أَنَّهُ لَا يَكُونُ اثْنَانِ وَاجِبِي
الوجود. «Non possunt esse duo necesse-esse». MK inscribit sicut
transtulimus; sed index materialium eiusdem MK aliter refert caput:
talis enim habetur inscriptio: «Esse non dicitur de necesse-esse
et de alio quod non est ipsum, nisi per analogiam tantum». — Totum
caput Avicenna impetit adversus eos qui aiebant: nihil impedire
dari duo necesse-esse natura, vel essentia, distincta, quorum tamen
necesse-esse subsistens sit unum quid commune. Hoc est: esse
unum communicatum alteri, licet illud alterum non sit eiusdem
generis et speciei, idest non eiusdem, sed diversae quidditatis. —
Refutationis fundamentum est demonstratio realis identitatis exsi-
stentiae sive subsistentiae suppositi τὸν necesse-esse cum essentia.
Quo principio innixus duas enucleat conclusiones; scilicet: Esse
subsistens necessarium et per se τὸν necesse-esse, impossibile est
communicari alteri et de altero praedicari; et consequenter illud
esse, non potest admittere aliud esse essentiae a se distinctum et
diversum per modum materiae vel accidentis ut esset, v. g. colo-
reitas. Caput, ut patet, bene sequitur ex capitibus immediate prae-
cedentibus. Probato namque speciem seu naturam τὸν necesse-esse
incommunicabilem esse alteri et ipsum esse unum in sua specie
completum, bene sequitur et esse subsistens eius, quia suae naturae
identicum, incommunicabile esse. «In primo essendi principio, quod
est essentialiter ens, ipsum esse et quidditas eius est unum et
idem». S. THOM., *Poster. Analytic.*, l. 2, text. Comm., 7, lect. 6;
S. THOM., I, q. 11, a. 1; *Contra Gent.*, l. I, c. 22, 42, ubi invenitur
haec argumentatio.

(2) In M sic legitur واجب الوجود إمّا أن يوجد شيئاً لازماً

sicut cum dicimus de quadam re: haec res, v. g., principium est, et tunc huic rei adsunt et essentia et quidditas; et dein intentio (1) principii illam comitatur essentiam; et sicut possibilitas essendi potest inveniri ut quid quamdam rem concomitans, quae in seipsa intentionem quamdam habeat, ut puta quod sit corpus vel albedo, aut calor, et dein ipsa est possibilis esse; et tamen ipsa (necessitas essendi) veritatem seu rationem rei non ingreditur. Aut necesse-esse est hoc ipsum (2), quod, nimirum, ipsum sit necesse-esse et quod ipsamet essendi necessitas ipsi sit natura totalis (3) essentialis.

2. Dicimus ergo: primo impossibile est necessitatem essendi esse de intentionibus quidditatem concomitantibus; quia ipsa haec quidditas tunc erit necessitatis essendi causa, et consequenter essendi necessitas a causa dependebit, et inde essendi necessitas non amplius erit existens per se. Notum (4) enim est quod si necessitas essendi non ingrediatur quidditatem rei cuiusdam, sed res fuerit sicut homo, v. g., vel arbor, aut coelum, aut aliquid simile, in quorum quidditate nec esse nec necessitas essendi includuntur; tunc, ut iam scivisti, necessitas essendi erit quid concomitans rem tanquam proprietas vel accidens commune; minime vero tanquam genus aut differentia (5). Cum autem sit concomitans,

ماهية تلك الماهية. «Necesse esse (debens necessario esse) vel invenitur esse aliquid concomitans quidditatem illius quidditatis».

(1) M omittit vocem معنى «intentio».

(2) In M legitur: وما أن يكون واجب الوجود بنفس كونه واجب الوجود هو واجب vel necesse est eo ipso quod est necesse-esse, est necesse-esse». Quae duo idem significare videntur; scilicet: in eo quod est necesse-esse, esse et necesse-esse identice dicuntur.

(3) M omisit vocem كلية «universalis, totalis».

(4) M fert ذلك مع. «Dein cum hoc, praeterea» et videtur indicare aliam rationem; quod non quadrat in textum.

(5) In M omittitur vox فصل «differentia». Hic Avicenna ostendit, in necesse-esse actualement existentiam ab eius essentia realiter non differre ita ut eius essentia exprimatur per hoc: actus

est ergo subsequens, non praecedens seu anterieus. Subsequens autem est causatum. Ergo necessitas essendi erit causata. Ergo non erit necessitas essendi per se; sed supposuimus eam esse per se. Ergo etc.

3. Sin autem necessitas essendi non ponatur ut quid concomitans, tunc aut erit ingrediens quidditatem, aut erit quidditas. Si quidem quidditas, tunc quaestio redibit ad hoc, quod scilicet species una est. Si autem necessitas essendi sit quid ingrediens quidditatem rei, tunc haec quidditas, aut ipsamet erit duorum, et tunc species necessitatis essendi erit communis: quod iam evertimus (1): aut unicuique duorum est alia et alia quidditas, et tunc vel conveniunt in aliquo vel non; si in nullo conveniunt ad invicem, minime oporteret utrumque duorum esse subsistens non in subiecto: quod tamen esset intentio substantialitatis de utroque aequo modo praedicata; non vero de uno prius, posterius de altero: et proinde (2) ipsa (substantialitas) duorum genus esset. Si autem non oportuerit utrumque esse subsistens non in subiecto, tunc unum in subiecto subsistens erit, et consequenter necesse-esse non erit. Si autem in quodam convenient et unicuique duorum, praeter hoc commune, fuerit quaedam intentio separatim, qua sua quidditas compleatur, quaeque in quidditate includatur, tunc utrumque duorum erit divisibile dictione. Sed iam dictum est necesse-esse non posse dividi per dictionem. Ergo nullum de duobus erit necesse-esse.

4. Si vero unum de duobus habeat id tantum in quo communicant, alteri vero sit (praeter illud commune)

essendi. Et revera, quod per se est necesse esse si non esset ipsamet eius essentia, tunc esse necesse vel esset quid copulatum essentiae ut eius proprietas, vel quid ingrediens eius essentiam per modum generis et differentiae. Primum autem falsum esse hoc numero probat; alterum, sequenti numero.

(1) C. VI 2^{ae} p., 1ⁱ tract. huius libri.

(2) Pronomen « ipsa » significare potest « necessitatem essendi » et « substantiam », sed vi constructionis potius hanc alteram.

alia intentio huic superaddita; primum autem a secundo differat tum per privationem huiusce intentionis, tum per existentiam in se intentionis communis, sed cum hac conditione, ut haec intentio spoliata sit illo superaddito quod in altero inest et ut ipsum eo privetur: tunc sequeretur, illud ex duobus in quo non sit talis spoliatio et abstractio (intellige secundum), esse divisibile per dictionem et consequenter non necesse-esse: necesse-esse autem alterum solum exstare. Sequeretur etiam, intentionem in qua communicant ambo, minime exigere necessitatem essendi, nisi sub hac conditione, ut scilicet, necessario implicet privationem cuiuscunque rei praeter se; quin tamen illae privationes sint res existentes vel quaedam essentiae. Non enim omnes privationes quae rebus insunt, essentiae vel intentiones superadditae sunt. Secus in una re sola, darentur infinitae res existentes: in quacunque enim re dantur rerum privationes (1) in infinitum.

5. Et nihilominus dicimus: Quicquid necesse est ut sit, illius esse non potest esse necessarium per illud quo communicat cum alio, per quod tamen solum non completur suae essentiae necessitas (2): sed suum esse non quidem perficitur nisi per omne illud, quo communicat cum altero, atque per id quo completur esse suae essentiae. Iamvero, illud per quod completur suum esse quodque superadditur illi, in quo communicat cum altero, illud, inquam, aut requiritur uti conditio necessaria ad ipsammet suam essendi necessitatem, vel non requiritur quatenus conditio. Si totum istud requiratur quatenus conditio ad ipsammet necessitatem essendi, tunc oporteret

(1) Hoc « privatio » videtur significare negationem in genere, quatenus in omni re creata dantur infinitae limitationes quae dici possunt privationes. « Privatio, inquit ARISTOTELES, dicitur uno modo, si non habeat aliquid eorum quae apta sunt haberi; etiam si ipsum non sit natura aptum habere, ut planta dicitur oculis privari ». *Metaph.*, l. V, c. 22, n. 1, in edit. MAURI.

(2) M: *وجود ذاته* esse suae essentiae. MK vero *وجوب ذاته* necessitas suae essentiae.

et hoc in omni necesse-esse inveniri; tunc ergo quidquid invenitur in una de duabus quidditatibus et alteri adesse deberet (1); et tunc nulla inter duas interesset differentia in ullo constitutivo omnino. Sed iam inter duas supposita fuit huius speciei diversitas (2): quod est inconveniens. Si autem totum istud non requiratur ut conditio ad necessitatem: quicquid autem non requiritur ut conditio in aliqua re, res profecto perficitur sine eo: tunc ergo necessitas essendi perficeretur absque eo in quo duae differunt. Ergo illa in quibus differunt, erunt accidentia necessitatis essendi. Duo autem conveniunt in quidditate necessitatis essendi et eius speciei, atque differunt accidentibus non autem specie: sed hoc est inconveniens (3).

6. Si autem ponatur conditionem requisitam ad necessitatem essendi unam esse de duabus differentiis, sed non in se determinatam, ita ut nec una per se determinata, neque alia per se determinata conditio sit; sequeretur duas coaequales esse in hoc: quod neutra duarum sit per se conditio requisita; quomodo tunc fieri potest ut una duarum non per se determinata conditio sit?

7. Si autem quis obiciens dixerit: Exemplum sit materia: non enim haec forma designata per se materiae conditio est, neque altera forma huic contraria: sed una de duabus non per se designata. Vel sicut color cuius esse non stabilitur (4) nisi ipse sit nigredo aut albedo, non autem determinate haec vel illa: sed una de duabus (5).

(1) M: «debet inveniri» فيجب ان يوجد in MK «invenitur» فيوجد M: hoc exigit constructio.

(2) MK «in hac specie» (huiusmodi diversitas) M habet: «diversitas in specie».

(3) Cfr. S. THOM., *Contra Gent.*, l. I, cc. 23, 24.

(4) MK: «non stabilitur suum esse» لا يتقرر وجوده M: «non individuatur suum esse, non fit singulare» لا يتفرد وجوده. Haec lectio clarior.

(5) Cfr. S. THOM., *Contra Gent.*, l. I, c. 25.

At obiiicientem certo aufugisse patet disparitatem inter duo. Isti enim dicitur: quoad spectat materiam, una quidem de duabus formis, quodam tempore, in se determinata est ei conditio, dum altera non est ei conditio in eodem tempore. Alio vero tempore, altera quidem in se determinata erit ei conditio, non autem prior. Utraque autem in se possibilis est inesse materiae, si haec absolute et absque conditione sumatur.

Materia quoque possibilis est. Quod si illa (materia) per causam unius de duabus formis esse debeat, et haec ipsa forma per se determinata esse debebit (1). Et, quomodocumque sit haec dispositio, scilicet, sive una duarum formarum per se determinata, sive altera forma in se indeterminata conditio sit, ut materia necesse existat; semper materia in sua necessitate existendi, aliam conditionem haberet quam ipsiusmet suam naturam. Si autem ei quod est necesse-esse, daretur conditio a quadam re sibi extranea dependens, tunc ipsum nullo modo esset necesse-esse per se (2).

Quod vero spectat ad coloreitatem, ipsa coloreitas minime fit per nigredinem aut albedinem sed per aliquid ambabus commune. Ipsa autem minime singularis et individuata (3) existit, nisi cum una de duabus differentiis: nulla ergo de duabus formis est conditio ad ipsam coloreitatem, bene tamen est conditio requisita

(1) M وَوَجِبَتْ additur erronee particula (و) coniunctiva et debet esse وَجِبَتْ « debet tunc esse » (haec forma). MK fert أَوْجِبَتْ « necessitat, facit debere ». Et sensus tunc erit: materia debens esse per causam formarum unam, faciet debere esse illam formam per se determinatam.

(2) In M haec explicit caput et aliud incipit hoc titulo: « *Quod non fit coloritas per nigredinem aut per albedinem* ». Sed cum Avicenna solvat hanc secundam obiectionem, quae est capitis praecedentis, convenientius videtur non interrompere argumenti prosecutionem; ideoque iure dubitatur utrum interruptio haec Auctori vel editori Mediceo debeatur.

(3) M مَقْرَرَةٌ « stabilita » MK مَفْرَدَةٌ « singularis ».

ad meram existentiam (1). Dein (2) una de duabus formis, per se determinata, non autem altera, conditio est in omni tempore et in quacunque materia.

Hanc autem coloreitatem, quae est secundum hoc tempus, vel secundum hanc materiam, non facit existere nisi differentia nigredinis, et similiter altera producit ad esse per differentiam albedinis. Sed coloreitatis absolutae sumptae, vel neutra duarum est conditio requisita ad esse eius omnino, vel coniunctio duarum differentiarum simul, erit conditio requisita ad eius esse; et tunc duarum unaquaeque erit conditio in esse materiae, sed quatenus conditio partialis, non vero ut totalis et completa. Conditio enim totalis erit quidem duarum coniunctio.

8. Summatim dicimus: una eademque res, ex una sola parte, pro conditione, unam rem tantum habere potest, non autem quamlibet de duabus, qualiscumque haec sit. (Quod autem una res pro conditione duas habeat res), hoc quidem ei contingeret, si duas habeat partes quarum unaquaeque habeat suam determinatam conditionem; tunc utique non duabus carebit. Et tunc res, non propter suam essentiam ab una determinata, ex duabus conditionibus, pendebit, sed propterea quod ex sua parte quaedam causa contigerit. Eius autem essentia per se considerata, nonnisi unam conditionem habet. Sicut coloreitatis in se spectatae conditio est una res sola; quantum autem ad modos sui esse, ei requiruntur ut conditio plures res pro quocumque determinato tempore (3).

Et quemadmodum coloreitati, prout est coloreitas, neutra de duabus (nigredo et albedo) nec determinate per se, nec indeterminate est conditio in quidditate suae

(1) M في الوجود المخصوص « esse individuaturn, designatum » MK
في الوجود المكض « merum esse ».

(2) Haec ampla explicatio « Dein in omni tempore » usque ad:
« Et quemadmodum coloreitati » non invenitur in M, sed in MK
tantum.

(3) Hucusque ex edit. MK.

coloreitatis, sed quidem in esse suppositali (1) suae coloreitatis et in sua eductione in actum; similiter oporteret ut neutra duarum differentiarum esset conditio in necessitate essendi (2) ex parte quidditatis, scilicet ex hoc quod est necessitas essendi, sed ex parte sui esse suppositalis: sequeretur ergo, esse suppositale necessitatis essendi, esse aliud quam eius quidditatem. Hoc autem est inconveniens: et ratio est quia tunc oporteret illi quod est necesse esse, supervenire esse quod ei non sit in seipso (et secundum definitionem sui) (3), sicut esse quod supervenit humanitati et equinitati, et sicut advenit coloreitati. Sed sicut dici potest de coloreitate, unum de duobus coloribus, non in se designatum, esse conditionem requisitam in coloreitate, non quidem propter ipsammet coloreitatem, sed propter diversitatem modorum essendi coloreitatis; similiter si illi quod est necesse-esse, una de duabus differentiis in se indeterminata conditio esse ponatur, tunc oporteret talem conditionem sibi requiri non propterea quod est necessitas essendi; et ideo necessitatem essendi stabiliri absque illa differentia, nullo modo ea indigentem: sed illa differentia requiri quidem ad individuationem [designationem] eius esse. Si ergo designatio sui esse talis sit, ut ea sublata, necessitas essendi destruat, sequitur ipsum non esse necesse-esse. Sin vero, ea sublata, ipsum non destruat, tunc necesse-esse remanebit unum aut multiplex, nullam inter unitates suas diversitatem habens omnino. Sed utrumque iuxta datam hypothesim absurdum est.

(1) Legitur in M et in MK *أَنَّيَّة لَوْنِيَّتْهَا*. Vox *أَنَّيَّة* apud philosophos vult « verificationem », seu realizationem, actionem τοῦ esse concreti, iuxta suum ordinem essentialem (sic in definitionibus Georgeani).

(2) In M legitur: *في وجود الوجود* « in (esse) existentia essendi ». In MK vero *في وجوب الوجود* « in necessitate τοῦ esse ». Haec ultima lectio verior et congruentior, uti patet.

(3) In M habetur: *يَطْرَأُ عَلَيْهِ وجود ليس في نفسه* « supervenit ei esse quod non est in ipso ».

Ergo manifeste patuit nullam de duabus proprietatibus duarum praedictarum quidditatum, conditionem in necessitate essendi ullo modo esse posse; nec quatenus conditio est determinata per se, neve quatenus indeterminata. Ergo falsum est necessitatem essendi esse quid commune pluribus, sive quatenus sit sequens et concomitans, sive ut genus sit (1).

9. Immo dicimus necessitatem essendi ne quidem aliquod constitutivum quidditatis esse posse; et hoc magis evidenter patet (2). Etenim (3) si essendi necessitas fuerit natura in se et ponamus eam esse A, et deinde fuisse divisam in plures, tunc sane divideretur in plures diversos numero tantum: sed hoc iam prohibuimus. Diversificaretur ergo in pluribus distinctis secundum speciem (4), ergo divideretur per differentias.

Sint modo hae differentiae B et G, quae huic naturae non erunt conditiones (quod autem ipsamet haec natura sit unica, hoc evidentiuss est). Tunc, si natura necessitatis essendi his differentiis B et G indigeat, ad hoc ut ei necessitas essendi sit, tunc natura necessitatis essendi, minime erit natura necessitatis essendi: sed hoc est contradictorium (5).

10. Brevi, scias oportet, veritatem necessitatis essendi non esse sicut sunt genericae coloris et animalis naturae,

(1) Auctor hucusque probavit: illud quo differunt duo quae in essendi necessitate conveniunt, non posse esse neque supponi ut essendi necessitati superadditum ut quod copulatum, ut proprietas, ut accidens, nec ut genus duobus commune. Modo autem probat, hoc ipsum quo ista duo differunt esse non posse ad modum differentiae specificae quidditatis, ut inde concludat esse necesse, suamet essentiam esse (cfr. S. THOM., I p., q. 3, a. 4-5. *Contra Gentiles*, l. I, c. 17, 22, 25).

(2) Cfr. S. THOM., *Contra Gentiles*, l. I, c. 24.

(3) Haec oratio explicativa: « Etenim » usque ad « Brevi, scias oportet » non invenitur in M, sed in MK.

(4) Legitur in MK *فتختلف في منقسمين بالنوع* quod translulimus. Nobis tamen videtur ibi esse inversionem ut phrasis ita legi debeat *ادن فتقسم الى مختلفين بالنوع* « ergo esset divisa in (multos) specie diversos ». Hoc enim ex contextu exigi videtur.

(5) Haec denuo incipit textus M.

quae ad hoc ut eorum esse stabiliatur, indigent quidem alia et alia differentia, eo quod istae naturae sunt causatae. At hae duae naturae alia et alia indigent differentia non quidem ad ipsammet coloreitatem et animalitatem, quae in eis communes sunt, sed utique eis indigent quantum ad esse.

Haec autem necessitas essendi vices gerit coloreitatis et animalitatis (1). Et quemadmodum hae duo non indigent differentiis ad hoc ut sint color et animal; sic etiam necessitas essendi non indiget differentiis ad hoc ut sit necessitas essendi.

11. Praeterea, necessitati essendi non datur esse secundum, quo ulterius indigeat. Color autem ibi praeter coloreitatem indiget et esse et eius causis et tunc acquiritur coloreitati quicquid ei requiritur. Ergo manifeste iam patuit impossibile esse necessitatem essendi esse quid pluribus commune, nec quatenus sit concomitans naturam neve quatenus natura in se.

Igitur necesse-esse est quidem unum non specie tantum aut numero, aut indivisibilitate aut perfectione tantum; sed unum est in hoc, quod suum esse sibi est, non alteri, etsi alter ille non esset de eius genere.

12. Nec potest dici illa duo necesse-esse in nulla re communicare inter se. Quomodo enim hoc posset dici, dum duo conveniunt, tum in essendi necessitate, tum in exemptione a subiecto?

13. Quodsi necessitas essendi praedicetur aequivoce de duobus, sermo noster non debet hoc sensu intelligi, scilicet quod prohibeamus multitudinem eorum de quibus praedicatur nomen: necesse-esse, idest, aequivoce (2): sed de quibus praedicatur secundum unam eandemque intentionem, de intentionibus nominis (3).

(1) Cfr. S. THOM., *Contra Gent.*, l. I, c. 24 cum Fr. FERRARIENSI, *ibid.*

(2) Cfr. *Contra Gent.*, l. I, c. 42, prob. 9.

(3) Ita in MK. In M vero, oratio trunca evadit: ita enim legitur: فان كان واجب الوجود بالاسم بل معنى واحد من معاني ذلك. Intelligenti patet, huiusmodi sermo intelligentiam fugere.

Sin vero illa praedicatio sit per univocationem, iam ergo habetur intentio communis, communitate concomitantiae, vel communitate generis. Sed iam clare ostendimus huius repugnantiam. Quomodo enim communitas necessitatis essendi potest convenire duabus rebus per hoc quod eas comitantur quae eis accidunt ab extra? Concomitantia autem sunt causata, et necesse-esse purum est, simplex, non causatum.

TRACTATUS II

CAPITULUM I.

DEMONSTRATUR (EXSISTENTIA) τοῦ NECESSE-ESSE (1).

1. Heic [in natura] (2) esse quoddam esse, haud dubium est. Iamvero omne esse, vel necesse est, vel possibile. Si necesse, ergo iam constat esse necesse-esse, quod erat postulatum. Si autem ponatur possibile, modo nos ostendemus esse cuiuscumque possibilis ad necesse esse ultimo reduci. Sed prius quaedam praemittenda sunt.

(1) Determinata in superioribus ratione obiectiva τοῦ necesse-esse seu entis a se, ex qua enucleata sunt eius attributa et potissime eius esse identificari debere cum subsistentia seu supposito et vicissim cum sua quidditate enituit; auctor procedit ad demonstrandum hoc ens a se, de facto, in rerum natura existere, quod non probat ex ipsa eius ratione data, et a priori, sed ex inspectione existentiae possibilium seu contingentium in natura; ex qua necessario deveniendum est ad existentiam necessarij, ad causam primam improductam quae sit necesse-esse. Ad cuius demonstrationem duo principia praemittit. *Primum* est contra seriem causarum infinitarum, videlicet: impossibile est uniuscuiusque possibilis dari causas posibles infinitas. *Alterum* est contra seriem circularem causantem ad invicem; scilicet: impossibile est causas posibles subordinatas se invicem causare per modum circuli, quia tunc unaquaeque erit causata et simul suiipsius causa, quod aperte

---

(2) Vid. not. (2) pag. 92.

2. Primum praemittendum est hoc: Impossibile est totius possibilis uno eodemque tempore dari causas posibles in se, in infinitum. Etenim illarum causarum possibilium collectio, vel esset simul coexistens, vel non simul coexistens. Si non est simul coexistens, tunc infinitum non erit simul coexistens (1) eodem tempore, sed una pars alteri succederet; at de hoc postea agemus. Si vero totalitas possibilium causarum simul coexistat, earum autem nulla sit necesse-esse; tunc fieri nequit quominus haec collectio, prout collectio, sive finita ponatur sive infinita, vel sit necessaria esse per se, vel possibilis per se; si ponatur esse per se necesse-esse, unaquaeque autem causarum possibilis sit in se, tunc sequitur necesse esse ex possibilibus constitui: hoc autem est contradictorium. Si vero haec totalitas tota sit in se possibilis esse, tunc ipsa ad hoc ut sit, indigebit quodam dante sibi esse. Hoc autem dans esse vel erit extra totalitatem, vel intra: si est ingrediens eam, tunc de rei totalitate vel quoddam unum erit necesse-esse; unumquodque autem totalitatis iam positum fuit possibile esse: et hoc est inconveniens.

Vel illud (dans esse) erit possibile esse in se, tunc ergo ipsum erit causa essendi totalitatis. Causa autem

repugnat. Hoc principium Auctor enucleatius aperit cap. seq. Argumentationem Avicennae hac in re potissime sequutus est MAÏMONIDES in opere *Doctor perplerorum*, pars II. c. 1 et ex Avicenna et Maïmonide lucidissime principia complexus est et ordinavit THOMAS noster ad suam tertiam viam conficiendam pro existentia Dei, I p., q. 2, a. 3, simul ambo longe superans. — Cfr. CARRA DE VAUX, *Avicenna*, p. 266 et seq. [Paris, 1900]. MAÏMONIDES, *Guide des égares*, trad. MUNK, II, c. 1, p. 39 et seqq. — Cfr. etiam S. THOM., *Contra Gentiles*, l. I, c. 13 ubi vestigia Aristotelis prosecutus universam Aristotelicam doctrinam de actu et potentia, de primo motore immobili, exponit; quibus principiis etiam innituntur AVICENNA et MAÏMONIDES.

(2) Vox «hoic» in principio cap. non legitur in M, legi tamen debet, quia Auctor iam supponit experientia in natura rerum esse entia cognosci.

(1) In MK non legitur: «non erit infinitum simul coexistens», attamen oratio ita est manifeste incompleta.

totius totalitatis est quidem in primis causa essendi eius partium: sed ipsum est ex partibus: ergo ipsum erit suipsius causa. Hoc autem quamvis absurdum, si verificari posset, esset aliquo modo ipsum postulatum nostrum. Quicquid enim sufficiens est ut semetipsum exsistere faciat, est necesse-esse. Sed ipsum iam positum erat non necesse-esse, quod est inconueniens; remanet ergo, dans esse, extrinsecum esse totalitati et non posse esse causam possibilem; quoniam omnes causas posibles in totalitate hac iam inclusimus. Igitur causa dans esse est extrinseca totalitati et est necesse-esse per se. Iam ergo omnia possibilea reducta sunt ultimam ad causam quae est necesse-esse. Ergo non omni possibili dari potest causa possibilis in infinitum (1).

CAPITULUM II.

QUOD IMPOSSIBILE EST POSSIBILIUM ESSE IN SE, QUASDAM ALIORUM CAUSAS ESSE PER MODUM CIRCULI, EODEM TEMPORE, QUAMVIS HAEC POSSIBILIA SINT NUMERO FINITA.

1. Dicimus iterum admitti non posse causarum numerum esse finitum, quarum autem unaquaeque sit possibilis in se, sed necessaria per aliam, ita ut ultimo ad ipsam per circulum perveniatur.

Sed prius aliam praemissam praeponamus et dicimus:

Ponere possibilea numero finita, quorum unum alterius causa sit, ad invicem, per viam circuli, hoc etiam repugnat. Quod eodem modo ostendemus quo primam quaestionem ostendimus.

Ad hanc autem prae prima proprie et particulariter spectat, in ea unumquodque possibilem suipsius causam esse simulque suipsius esse causatum haberi et consequenter esse resultans et acquisitum ab alio non

(1) In M loco «in infinitum» legitur: «cum eo (possibili)». Insuper nota, in M caput continuari, non autem in edit. MK, quam sequuti sumus. Forsitan melius fuisset caput non interrumpere, quum eandem argumentationem proseguatur.

haberi, nisi post eius resultantiam et actuationem per se (1). Quicquid autem cuius esse dependeret ab esse illius, quod non est nisi post esse ipsius, posterioritate naturae, illud profecto repugnat ut sit.

2. Non autem sic est correlativorum dispositio. Correlativa enim utique simul coexistunt, sed unius esse non suspenditur ut post alterius esse veniat. Sed utrumque illico et simul faciunt esse et causa quae utrique dat esse, et intentio quae utrumque necessitat simul. Quod si eorum uni sit prioritas, alteri vero posterioritas ut pater et filius; sane patris prioritas ex alia parte quam ex parte relationis provenit. Eius enim prioritas est revera ex parte esse eius essentiae: duo autem simul coexistunt ex parte relationis supervenientis post essentiae actuationem. Quod si esse filii penderet ab esse patris, et patris esse penderet ab esse filii et duo non simul fuissent, sed unus eorum posterior esset quoad essentiam: tunc certo nemo duorum haberet esse. Repugnantia enim non est in hoc, quod esse illius quod est cum quadam re sit conditio rei, sed sane in hoc, idest in esse eius quod ab ipsa re et post eam habet esse.

CAPITULUM III.

OSTENDITUR OMNIA QUAE CONTINGUNT, CONTINGERE QUIDEM PER MOTUM, SED INDIGERE CAUSIS PERMANENTIBUS; OSTENDITUR ETIAM CAUSAS PROXIME MOTRICES OMNES ESSE VARIABLES (2).

1. Positis his duabus praemissis, demonstremus adhuc esse aliquid necesse-esse, de necessitate esse. Etenim, si omne ens fuisset possibile, tunc vel esset cum hac

(1) Sensus est: tunc fieri ab alio, esset post esse a se. Fieri autem non potest sequi post esse, quia fieri est via ad esse (ARIST., *Met.*, 2, c. 2). Dein haec locutio: « Quicquid » usque ad: « Non autem sic est » non invenitur in M.

(2) In MK inscriptio capitis sic incipit: « Satagemus nunc sedulo probationi Entis necesse » et cetera sicut transtulimus. In M

sua possibilitate incipiens de novo, vel minus. Si cum sua possibilitate non sit incipiens de novo esse; tunc ipsius esse stabilitas aut a causa quadam, aut ab ipsius essentia pendeat. Si a sua essentia, tunc ipsum erit non possibile, sed necesse-esse. Sin autem a causa, tunc sua causa secum erit, et de ipso redibit idem sermo quam prius (1). Sin vero sit incipiens esse (2), omne autem incipiens, sui incipere causam habere debet; tunc necesse est, ut vel sit incipiens desinens esse simul ac incipit nihil temporis perdurans; vel sit non desinens esse, nisi post incipere suum; sed absque (3) intermedio temporis; vel tandem sit permanens post suum incipere. Primae autem partis repugnantia per se patet. Secunda

habetur: «sed non indigent causis» cum particula negativa quae in MK non invenitur et merito. — Notandum tamen tum inscriptionem tum prolixam orationis seriem, satis obscuras esse et prudens lectori dubium inicere, num de facto auctor demonstrationem de existentia τὸ necesse-esse conficere velit, vel potius demonstrare contingentia nonnisi motu contingere posse proximasque motus causas variabiles esse: sed dubium satis solutum apparebit si animadvertatur per haec evidenter deveniendum esse ad ens necessarium et immobile quod est τὸ necesse-esse. Quae argumentandi ratio est Aristotelica et valorem habet ab axioma «*omne quod movetur ab alio movetur*» adiuncto principio: processum in infinitum absurdum esse; alteroque de causis subordinatis *per se* et *per accidens*, posito quod in processu rerum in esse sit subordinatio per se, quatenus unaquaeque causa ab altiori dependet in ipso intrinseco exercitio suae causalitatis usque dum ad primam fiet status. Quae omnia simul reperiuntur penes thomisticum intellectum, praesertim *Contra Gent.*, lib. I, c. 13 et I p., q. 2, a. 3. Cfr. et ARIST., *Physic.*, VII, c. 1-2, text. Comm., 1-9; in edit. MAURI; in edit. DIDOT, ibid.: lectio S. THOMAE, 1, 2; VIII, c. 5-6, text. Comm., 27-35 in edit. MAURI; in edit. DIDOT, c. 4-5, lectio S. THOMAE, 7, 8, 9; *Metaph.*, XII, c. 9; text. Comm., 51, in edit. MAURI; in edit. DIDOT, XI, 9, lect. S. TH., 11.

(1) A capitis initio hucusque non invenitur textus in M.

(2) In M legitur tantum ان كان حادثاً فله علة مع حدوثه «si est incipiens et id eo habet causam cum sua inceptione». In MK vero legitur: ان كان حادثاً وكل حادث فله علة في حدوثه, quod transtulimus.

(3) In M legitur erronee بل «sed», loco بلا «absque».

etiam pars repugnat. Instantia enim non sibi subsequuntur (1). Sed incipere supposita numero diversa unum succedendo immediate alteri, non ad modum continuitatis, sicut in motu fit, hoc quidem necessario importat instantium successionem: et huius falsitas iam in naturalibus demonstrata fuit. Non tamen omne quod est, tale esse dici potest. Quamplura enim entia individualiter existentia remanent in rerum natura. Ponamus ergo de his sermonem fieri et dicimus:

2. Omne incipiens et sui esse et suae stabilitatis causam habere debet. Haec autem causa una sola essentia esse potest, sicut ex. gr. vas quod aquae dat figuram (et ipsum eam conservat); et potest esse duplex, ut figura statuaria, quam statuarius efficit; quod autem eam stabilem reddit, est quidem elementi durities ex quo illa educitur. At non admittitur ullum incipiens, post suum incipere, stabile per se in suo esse remanere, hoc pacto, quod semel incipiens esse oporteat et ipsum esse et stabile in esse permanere; non vero vi causae essendi et stabilitatis (2).

3. Agedum, ostendamus omne incipiens suam stabilitatem a quadam causa profecto tenere, ut hoc sit quatenus praemissa adiuvans ad praedictum propositum stabiliendum. Scimus enim tum incipientis stabilitatem, tum esse eius, non quidem per se necessaria esse: ergo repugnat ut ambo efficiantur necessaria per ipsam inceptionem suam, quae et ipsa non potest esse per se necessaria, nec per se stabilis. Incipientis quidem stabilitas per causam inceptions, utique admitteretur, posito quod causa cum eo remaneret; sublata autem illa causa tollitur et eius effectus. Alioquin, quod haec causa sit vel non sit, perinde idem erit per respectum ad esse sui effectus, et exinde non amplius causa erit.

(1) Cfr. ARIST., *Physic.*, l. VI, c. 4, text. Comm., 24, in edit. MAURI; lect. S. THOMAE, 5: in edit. DIDOT, c. 3.

(2) Quae sequuntur usque ad illa verba «Tu enim scis» non leguntur in M.

4. Agedum, amplius hoc explanemus et dicimus: Ista essentia ante inceptionem certo erat non impossibilis neque necessaria: sed erat quidem possibilis esse. Et tunc non potest fieri quominus huius naturae possibilitas vel sit absque ulla conditione; aut sit cum hac conditione, ut essentia sit non existens; vel tandem sua possibilitas sibi inest in hac sua dispositione, ut scilicet ipsa sit existens. Sed repugnat ut eius possibilitas ideo ei insit cum conditione ut ipsa sit non-existens, nam quamdiu est non-existens et cum conditione ut non sit, ipsa est impossibilis ut sit: sicut quamdiu ipsa est, et cum conditione ut sit, ipsa est necesse ut sit. Ergo remanet unum de duobus, videlicet: aut possibilitas connaturalis ei est et in sua natura et in ipsamet sua substantia inhaerens, et tunc in nulla dispositione haec ratio ab ea discedet. Aut possibilitas ei inest in dispositione existentiae sub conditione existentiae: sed haec suppositio, licet absurda, quia posita existentia prout conditio, tunc res necessaria est; haec suppositio, inquam, non officit nostro proposito (1). Tu enim scis, quia omne incipiens (contingens) immo omne causatum, in seipso consideratum, est quidem possibile esse. Sed verius dicitur, ipsius essentiam possibilem esse in seipsa; quamvis cum conditione non esse sui, ipsa sit impossibilis, et cum conditione sui esse, ipsa sit necessaria esse. Nam inter dicere: esse Zeidi existentis est necessarium; et dicere: esse Zeidi quamdiu ipse est existens, est necessarium, magnum interest discrimen. Et hoc iam in *Logica* ostensum fuit. Similiter inter dicere: stabilitas incipientis esse est necessaria per se; et dicere; stabilitas incipientis est necessaria, posita hac conditione: quamdiu ipsum est habens esse; magna intercedit differentia. Primum enim est falsum; secundum autem verum est, sicut iam ostendimus. Si enim non intendamus ad hanc conditionem, tunc stabilitas essendi non erit necessaria.

(1) Hucusque dicta ab « Agedum » sub n. 4 non habentur in M.

5. Scias autem quia illi, cui esse acquisivit necessitatem, et non-esse dat impossibilitatem (1). Repugnat enim dispositionem non-essendi rei esse possibilem et dein dispositionem essendi esse necessariam. Sed res in seipsa est possibilis et relinquatur in nihilo, et producit ad esse; posita autem ut permanente qualibet de duabus conditionibus, iudicium de ipsa re necessarium fit, non vero possibile si ponatur ut conditio quamdiu est, vel quamdiu non est. Et nulla in hoc invenitur contradictio. Nam possibilis possibilitas est quidem secundum considerationem suae essentiae: necessitas autem et impossibilitas secundum quod consideratur conditio ei addita.

6. Cum sic se res habeat, illi quod est possibile in se, non competit esse necessarium absolute et absque conditione omnino. Sed quamdiu eius essentia remanebit talis essentia; tamdiu ipsa non erit necessaria esse per se, sed per aliud et ob conditionem: et ideo suum esse non desinit esse dependens ab alio. Iamvero quicquid in quo datur indigentia ad aliud et ad conditionem, in ipso quidem datur indigentia ad causam. Ergo iam manifeste patuit incipientis stabilitatem in esse, tum suum esse post suum incipere, ei inesse per causam, quae provehat et producat eius esse, dum ipsum in se non est necessarium.

7. Nemo autem dialecticorum nobis oblicere potest dicendo: Sed vera et proprie dicta possibilitas est illa quae invenitur in statu non-esse rei: quicquid autem est, suum esse necessarium est; quod si de eo, quod est praedicetur « possibile » hoc quidem est per aequivocationem vocis. Oblicenti respondemus (2): Iam in

(1) In M sic legitur: ان ما اكتسبه الوجود وجوباً اكتسبه العدم امتناعاً. Quod esse acquirit de necessitate (h. e. de ratione necessitatis), idipsum acquirit non-esse quoad impossibilitatem. Sensus est: sicut esse cum hac conditione ut sit, fit necesse-esse; sic non-esse sub conditione ut non sit, fit impossibile-esse.

(2) Quae hic dicuntur usque ad verba: « Si enim actuatio possibilis » non inveniuntur in M.

nostris libris logicis demonstravimus, requirere non-esse prout conditionem sine qua non, ad hoc ut possibile sit vere et proprie dictum possibile, errorem et fallaciam esse; in hoc sensu, quod nempe ponatur non-esse ut pars definitionis possibilis esse. Sed non-esse est quidem aliquid, quod casu possibili accidit, illudque comitatur in quibusdam dispositionibus. Ostendimus etiam, illud quod est, non ideo esse necessarium quia existit, sed quia ei supponitur aliqua conditio, quae esset vel positio subiecti vel praedicati, vel positio causae et occasionis, non autem ipsum esse. Tibi ergo attente considerandum est ea quae diximus in libris logicis (1); scies enim tunc, hanc obiectionem (2) non tenere. Nostra enim consideratio fertur, hic, circa necesse esse per se et possibile esse in se (3). Si enim actuatio possibilis illud adscribat (ad genus) necessarii esse; sic etiam eius privatio illud adscribere deberet (ad genus) non-esse necessarii, et non ei conservatur possibilitas, sed ei deerit. Etenim, quemadmodum quando est existens, necesse est ut sit, quamdiu existit; sic etiam quando non est, necesse est ut non sit, quamdiu non est. Haec enim consideramus necesse esse per se, et possibile esse in se; dum in logica non sic illud consideravimus.

8. Ex hoc igitur plane innotescit, omnia causata ut permaneant in esse, indigere profecto causa. Ecquid, nonne iam ostendimus (4) causam nullum exercere influxum, efficaciamque habere nullam in non-esse praecedens, cuius causa est quidem privatio causae; neque in hoc quod istud esse, sit post non-esse? Repugnat enim ut hoc taliter non (5) sit. Incipientia enim non

(1) CC. 20-21 (*Nadjah*, ed. MK).

(2) Dicitur erronee in MK الاعتراف « confessio » loco الاعتراض « obiectionis ».

(3) Hic continuat textus M.

(4) Huius I lib., I p., Tr. 4, c. 2. Averroës tamen invenit hanc divisionem defectuosam. Vide notam ibid. pag. 40, n. 6.

(5) In MK particula haec negativa non invenitur; sed dicitur « nam repugnat ut hoc taliter sit ». Videtur contradictorium; sed

possunt habere esse per naturam nisi post non-esse. Ergo illud quod a causa dependet, est quidem esse possibile in se, non quiddam aliud; ut puta, quod istud esse sit post non-esse, aut quiddam aliud (1). Ergo oportet hanc dependentiam permanere. Ergo oportet ut causae quae sunt causae essendi eius, quod est possibile in se, inquantum istud esse est suum esse qualificatum, sint cum causato (2).

9. Istis praemissis evidenter stabilitis, necessario sequitur esse necesse-esse. Et ratio est, quia siabilia habeant esse, atque suum esse permaneat, tunc ipsa causas permanendi sui esse habere debebunt. Potest autem fieri, ut istae causae sint ipsaemet causae inceptionis, si remaneant cum incipiente; et possunt esse aliae causae, sed permanentes cum incipientibus; et omnes hae causae, procul omni dubio, perducunt ultimatin ad necesse-esse. Iam enim ostendimus causas non procedere in infinitum, nec causare per modum circuli. Et hoc potius et evidentius est in possibilibus esse, quae incipientia esse supponuntur (3).

intelligenti, facile patebit conciliatio apparentis contradictionis. Etenim si « hoc » in propositione negativa Mediceae, designat totam propositionem compositam praecedentem, verus est sensus; quia affirmat causam non agere in non-esse praecedens, nec in esse inquantum venit post non-esse, et adiungit: « hoc repugnat ut taliter non sit ». Si autem « hoc » refertur ad alterum membrum, idest: « causa non agit in esse, inquantum est post non-esse » affirmatio repugnantiae vera evadit: et huius repugnantiae rationem dat dicendo: « quia impossibile est ut incipientia habeant esse nisi post non-esse; hoc enim eis convenit exigente ipsamet eorum natura, non tamen per efficientiam causae extrinsecae ». Sic videtur tolli apparens contradictio in duabus lectionibus.

(1) Legitur in M لاشيء آخر « non quiddam aliud ». In MK لا في شيء آخر « non in quodam alio ». Prima lectio verior est ut patet, secunda autem erronea.

(2) In MK sequitur caput. In M vero incipit aliud, hoc titulo في ان لا بد من واجب الوجود « necessario oportet, ut sit necesse-esse ». Sed valde congruit cum praecedentibus ut non dividatur caput: quia quod postea venit est conclusio praecedentium, ut patet.

(3) In MK legitur: لا تفرض « non supponuntur ». M autem

10. Si autem quis de hoc dubitans, quaesierit dicens: cum possibile incipiens, non subsistat stabile, nisi per causam; causa autem haec necesse est, ut vel sit sempiterna eius stabilitatis causa, vel ei accadat ut sit eius stabilitatis causa: tunc si ponatur esse sempiterna causa eius stabilitatis, oporteret ut possibile illud non sit incipiens de novo; illud autem iam posuimus incipiens. Sin vero illi causae accadat, ut sit eius permanentiae causa; tunc sequeretur, tum ipsam esse eius permanentiae causam, tum habitudinem et ordinem quem ipsa ad illud habet, haec duo, indigere alia causa eius stabilitatis, post causam quae hanc habitudinem produxit. Habitudo enim quae inter duo consurgit, iam quidem fuit, propter quamdam causam, oportet ergo ut remaneat et perduret propter causam: et tunc sermo de hac secunda, redit sicut de prima. Hoc autem ipsum importat necessario positionem causarum possibilium simul incipientium in infinitum.

In responsione ad obiectionem dicimus: Si non constaret de quadam re (1), de cuius natura est incipere absque stabilitate vel permanere stabile ad modum inceptionis continuæ et continuo renovatae, adeo ut inde hoc sequatur: quod scilicet causae inceptionem et stabilitatem dantes, ad alias perducantur causas, alio tempore quod illis opponitur (2), vel eis maiorem influxum

omittit negationem $\neg$, et dicit: « quare supponuntur incipientia »; haec lectio verior est.

(1) In M legitur: **لولا تسبّب شيء الخ** infinitivum verbi **تسبّب** et duos habet sensus diversos secundum praepositionis diversitatem: dicitur **تسبّب بشيء الى شيء** « uti ab aliquo ut medio quo ad aliquid prope accedatur ». Et dicitur **تسبّب بالامر** « esse causam alicuius rei ». In MK legitur **لولا ثبوت شيء** quod transtulimus. Secundum Mediceae textum, sensus erit: Si non fuisset causalitas cuiusdam rei, cuius natura est, etc.: qui sensus convenit etiam proposito.

(2) In M legitur **يناقص** e verbo **نقص** « imminuta est res », « decrevit »; sed haec forma non est usitata, sed deberet legi **ينقص**

incipientem superaddat, quin tamen instantia sibi succedant (1); sed hoc pacto ut omnis causa omneque causatum permaneant, usquequo cum aliis coniungantur; tunc, inquam, obiectio sane valeret (2). Quatenam autem sit haec res, dicimus: Est quidem motus et praesertim localis: immo et praecipue, motus circularis, cuius esse, inquantum est distantiae transitus, non consistit nisi in hoc, quod scilicet, aliquid eius iam fuit, aliud eius erit, nihil autem eius sit in instantibus, sed tantum eius extremitas. Eius autem continuitas non fit nisi per continuitatem distantiae.

CAPITULUM IV.

DEMONSTRATUR PRINCIPIA RERUM GENERATARUM
TERMINARI AD CAUSAS MOVENTES MOTU CIRCULARI (3).

1. Motus autem causae sunt tres: natura, voluntas et violentia. Incipiamus ab explicatione naturae, et dicimus: Naturam abstractam nullius motus dici potest esse per se causam. Et ratio est, quia omnis motus est qui-

«diminuit». MK vero fert *يناقض*, «opponitur», sed videtur lectio Medicea magis congruere cum verbo membri sequentis: «superaddere».

(1) Erronee in M *تسامع*, quod nihil significat, loco *تشافع* «sibi succedere, reduplicari». Vox *تسامع* hic nullum sensum habet.

(2) Quae sequuntur usque ad finem textus huius capituli, secundum M terminant caput praecedens: in MK vero integrant initium capitis sequentis. Nos editionem Mediceam secuti sumus.

(3) M ita caput inscribit *فصل في الاسباب*, «caput de causis (motus)». MK vero inscriptionem habet sicut in textu a nobis recepto. Praesens caput est continuatio praecedentis et latius prosequitur Avicenna obiectionem ibi propositam explanare et quoad substantiam probat existentiam *تو* necesse-esse per motum continuum et sempiternum iuxta Aristotelicam doctrinam (*Metaph.*, l. XII, c. 6 in edit. MAURI) quatenus movet ut intelligibile et appetibile primum.

dam discessus a quali, vel a quanto, vel ab ubi, vel a situ. Dispositiones autem corporum, immo et substantiarum omnium, vel sunt dispositiones disconvenientes, vel convenientes. Sed a dispositionibus convenientibus non discedit natura; secus essent naturaliter evitabiles, non vero a natura appetibiles. Ergo motus naturalis (1) est quidem a dispositione non convenienti ad dispositionem convenientem. Ergo ipsamet natura in se nequit esse causa motus, nisi sibi aliquid actu coniungatur, quod est dispositio inconveniens. Iamvero in omni dispositione inconvenienti, sunt varii gradus propinquitatis et longinquitatis a dispositione convenienti; et quando natura motu pervenit ad quemlibet gradum imaginatum longinquitatis vel propinquitatis, sibi tunc motus sequens remanet proseguendus (2). Inde fit, ut motus, qui est in termino illo, habet pro naturali causa dispositionem inconvenientem, quae est in gradu iam consecuto (3). Et sicut haec causa (4) semper renovatur, et id quod remanet proseguendum, habet pro causa quod praecedenter accidit per inceptionem modo continuo, similiter est motus. Ergo causa motus talis erit, ut aliquid quoddam ab aliquo eius proveniat modo continuo (nihil autem de motu remanet quod ipsi requirat cuiusdam divisi causam, quodque obiectioni de motu ansam praebuit) (5). Motus autem qui iam praecessit erit quodammodo causa, vel conditio causae ulterioris motus remanen-

(1) In M legitur *الطبيعية* loco *الطبيعية*.

(2) In MK habetur *تعيّن عليها الحركة بعدها* « motum sequentem prosegui debet ». In M legitur: *تعيّن عندها الحركة بعدها* « penes illum terminum proseguendus est motus sequens ».

(3) In MK legitur: *في ذلك الجزء* « in illa parte », sensus est idem.

(4) Haec oratio « sicut haec causa » etc. usque ad « et quod discurrit ex motu » non legitur in M.

(5) In MK additur infra parenthesim sequens periodus: *ولا يبقى منها شيء فيطلب علّة منقسم لها ويكون ما أوجبه هذا* « et nihil eius remanet quod petat causam cuius-

tis, qui renovatur ab illo termino ad quem perventum est per motum. Natura itaque erit causa regressus ad dispositionem naturalem. Ergo disconvenientia (1) (illius dispositionis) est conditio ob quam natura fit causa illius motus determinati, eo quod in ipsamet natura inest aliquid ei extraneum. Ista autem causa et eius causatum semper simul sunt, et in quocumque tempore advenit aliud meritum.

2. Motus autem voluntarii causae sunt et res voluntariae (2) et voluntas stabilis atque una et quasi universalis quae tendit versus finem, qui primo praeahetur in imaginatione. Iste autem finis conservatur unus (3) tum per causam unam (4) stabilem; tum per volitionem post volitionem, secundum quod concipitur longinquitas post longinquitatem (5), et ubi post ubi, imaginatione tali, ut eam consequatur (6) motus post

dam divisi et sit motivum requirens obiectionem (factam) de motu ». Innuat obiectionem factam praec. capite quae evanescit constituto motum requirere unitatem subiecti; seu illius quod movetur, in quo movetur et continuitatem temporis.

(1) In MK legitur: فتكون المسافة شرطاً «et distantia erit conditio». In M autem فتكون منافاته شرطاً «et disconvenientia eius dispositionis erit conditio». Haec lectio verior: quia non distantia est ratio cur natura sit motus illius causa; sed causa revera est disconvenientia dispositionis, ut ostendunt ea quae sequuntur: «eo quod in natura» etc. Distantia autem est conditio continuitatis motus.

(2) In M legitur: امورا رادية ثابتة واحدة كأنها كلية «Res voluntariae unae permanentes quae sunt quasi universales». MK autem refert sicut habes translatum, et haec lectio clarior veriorque.

(3) Vox «unus» non invenitur in MK, sed in M et haec lectio ultima congruentior est textui et argumento.

(4) Vox «unam» non legitur in M, eam tamen refert MK. Huius vocis additio plurimum argumento favet.

(5) In M legitur: بحسب تصوّر بعد تصوّر وأين بعد أين. يتبعه تغير حركة بعد حركة «Secundum quod habetur imaginatio post imaginationem et ubi post ubi ad quod sequitur diversitas motus post motum».

(6) In M habetur: «sequitur mutatio motus post motum».

motum. Totum autem hoc peragitur per viam renovationis, non vero per viam stabilitatis. Ibi tamen invenitur aliquod unum, semper stabile, quod est voluntas stabilis, universalis, sicut ibi natura erat. Heic etiam inveniuntur res sese renovantes, quae sunt imaginationes particulares et voluntates (1) diversae, sicut ibi erant diversae mensurae propinquitatis et longinquitatis. Omnia autem haec fiunt per modum inceptionis. Etenim, si cuidam causae uni et stabili non advenirent quaedam dispositiones quarum quaedam sint aliarum causae, modo continuo, dari motum non esset possibile. Non enim potest admitti ab una causa stabili, aliquid non stabile permanenter provenire.

3. Ex hoc autem tu scies intelligentiam separatam proximum alicuius motus principium esse non posse: sed ad hoc alia indigere virtute, quae eiusmodi sit, ut in ipsa renovetur voluntas (2), ipsaque imaginetur particulares ubiquitates. Haec autem virtus anima vocatur. Quod si intelligentia separata ponatur principium cuiusdam motus, oporteret tunc ipsam aut esse principium praecipiens, aut principium imitandum tanquam exemplar (3), aut desideratum, aut aliquid simile. Quod autem sit immediate motum ciens, hoc minime ei convenit. Quod enim motum voluntate directe cieat, necesse est sit aliquid de cuius natura est quodammodo variari, eique voluntas post voluntatem advenire continuo modo.

4. Primus Magister in suo sermone *De Anima* principium quoddam innuit ad hoc intelligendum multum adiuvens, quando dicit: « Illius (idest intellectus speculativi) est iudicium universale ferre; ad hunc autem (idest intellectum practicum) pertinent actiones parti-

(1) In M legitur « voluntas » singulari numero: prima lectio verior.

(2) In M habetur: **يَتَجَدَّدُ** cum pronomine masculino loco **تَتَجَدَّدُ** cum pronom. femin.

(3) In MK legitur **مثلاً** « v. g. » et debet legi **مثالاً** « exemplar imitandum ».

culares et intellectiones particulares » (1). Hoc autem non tantum in nostra voluntate verificatur: sed etiam in illa voluntate a qua provenit motus coeli (2). Hucusque de motu voluntario, quid autem sentiendum de motu violento, modo dicimus.

5. Si motum violentum suum movens comitetur, tunc pro causa habet moventis motionem eiusque actionem (3); atque eius causae causa ultimo est quidem natura vel voluntas; omnis enim violentia terminatur ad voluntatem aut ad naturam. Quando autem movens motum non comitatur (4), sed motio fit per viam attractionis, seu raptus, vel repulsionis, vel alterius similis actionis; tunc vera et iusta opinio haec est: movens, nimirum, moto quidem aliquam vim infert, quae illud ciet versus suae motionis plagam, naturalem vincendo vim. Mobile autem motum, secundum vim motricem sibi interne illatam, ad locum quem petit (5) certo perveniret (6), si naturalis non obsisteret vis (7) cui aëris impulsio, vel aquae, vel aliquid aliud in quo movetur, auxilium praestet, quod vim alienam enervet et frangat (8). Tunc autem vis naturalis praevallet et dominatur,

(1) ARIST., *De Anima*, l. III, c. 9, n. 2, text. Comm. 49 in edit. MAURI. In edit. DIDOT, l. III, c. 10.

(2) In M heic incipit novum caput « De motu violento ». Congruentius autem est ut argumentum non interrumpatur, sicut habetur in MK.

(3) In M legitur: « motus moventis et eius actio ».

(4) Cfr. et S. THOMAS, *Contra Gentiles*, l. I, c. 20 cum FERRARIENSI.

(5) In MK legitur: *يبلغ مكاناً ينتجيه* « locum versus quem se dirigit ». M fert: *ينتجيه...*, vox haec nullum habet hic sensum.

(6) Vox *يبلغ* « pervenit » omittitur erronee in Medicea.

(7) In M legitur: *لولا معاونة* « sine adiumento », si non fuisset adiumentum, auxilium. In MK vero legitur *معاوقة* a nobis translatum. Prima lectio non facit ad rem, sed erronea videtur.

(8) In M legitur erronee *وهي* « et ipsa est » loco *يُوهن* « debilitat, enervat » sicut est in MK. Secunda lectio sensum complet et ideo verior.

et ex duarum virium attractione in sensu contrario, erumpit motus proclivis ad vis naturalis partem (1). Si enim non fuisset medii incursus qui vim alienam infregisset, certo in hac naturalis vis non dominaretur omnino; nisi postquam haec (vis aliena) terminum, quem expletio omnis corporalis virtutis, omnisque vis, linea rectâ moventis necessario requirit, attigisset, suamque (2) quietem in termino illo adepta fuisset; iste enim motus talem inquit quietem (3). Evanescente autem inclinatione, impulsioneque ex vi extranea recepta cessante, eo quod haec terminum appetitum attigerit, vis naturalis statim suum resumit munus actionemque; quoniam vis externa, expleta sua actione, vel ob alias causas, iam evanuit. Nos autem hoc non tulimus iudicium, nisi quia, si vis aliena vim naturalem non superasset, numquam huius inclinationem comprimere potuisset.

6. Praeterea admitti nequit ut victus in victorem et e converso victor in victum convertatur nisi uni aut utrique aliqua causa superveniat. Repugnat quoque ut putemus vim accidentalem per se perire. Nequit enim admitti quamdam dari rem quae per se pereat aut per se existat, postquam ipsa essentiam habuerit, quae permanens et existens sit. Naturalis ergo vis non restituitur quidem victrix super vim accidentalem, nisi per quoddam auxilium (4), quod ei adiungatur, eique ad-

(1) In M legitur: *احدها (احدهما) الى جهة القوة الطبيعية* « quarum una trahit ad partem virtutis naturalis ».

(2) In M legitur *وسكونها* cum particula coniunctiva و « et eius quietem ». In MK habetur *فسكونها* cum particula coniunctiva ف, quae indicat non concomitantiam simultaneam, sed successivam et quandoque causam et finem.

(3) In M legitur *بطلت ذلك السكون* « facit cessare istam quietem ». In MK habetur *تطلب ذلك السكون* « petit, quaerit talem quietem ». Patet secundam lectionem veriore et clariorem esse.

(4) In MK legitur: *مُعَاوٍ* « per quoddam impediens ». Sic etiam loco « adiutum » legitur « impedimentum ». In M vero legitur ut a nobis translatus, quia magis congruit praecedentibus.

iunctum, iterum iterumque ei suppetit ut resistat illi (1) (medio) in quo ipsa se movet. Tunc itaque ex hoc, contra vim alienam, influxus post influxum emanat; et de hoc iam satius et abundantius locuti sumus ubi prolixum sermonem fecimus de omnibus dispositionibus (2). Virtutis enim violentae, cum motum necessario producit, novis eventibus ipsi supervenientibus, dispositio eadem quidem est ac naturae dispositio, et sic remanet usquequo et ipsa pereat..

7. Si autem quis dixerit: Videmus aquae calorem acquisitum per se evanescere, quoniam calor accidentalis est. Respondemus: Minime gentium. Immo, e contra, caloris virtus in aqua stabilis permanet, quia causa quae eius vim semper renovat, ei adstat. Quando autem haec eius causa perit, atque non amplius in aqua calorem sensim et pedetentim renovat; tunc utique aquae superadveniunt tum frigus aëris, tum vis refrigerans, quae in ipsa inest, et calorem evanescere faciunt. Hae autem duae virtutes incapaces quidem antea fuissent ad eum calorem destruendum, si tum causa calefaciens adstans et calefactionem post calefactionem communicans, tum calefactio (3) aëris ambientis aquam, cum aqua remansissent.

8. Manifeste ergo patuit, dari quamdam rem cuius stabilitas est per modum inceptionis, et est motus; atque hanc rem habere causam, quae quidem non est actu,

(1) In M legitur: « معاونة تكون لمقاومة ما يتحرك فيه » quod (adiutorium) iuvet ad resistendum medio in quo movetur ». Antea dixit: « resistentia aëris vel aquae, vel medii in quo fit motus, adiuvant ». Videtur ergo praepositionem ل « ad, propter » omittendam esse, ut sensus concordet. Eadem haec ratio valet, contra id quod legitur in MK ubi dicitur: « معاوقة تكون لمقاومة ما يتحرك فيها » impedio quae sit resistens ei (medio) in quo ipsa movetur ». Nostra igitur translatio convenientior videtur.

(2) In M comma explicit post verbum « fecimus » aliudque ita incipit: « Et in omnibus dispositionibus vis violenta », etc.

(3) In MK legitur: « وتسخن » calefieri ». In M « وتسخين » « calefactio »; haec lectio correctior videtur.

nisi propter renovationem post renovationem, quae in eius dispositione accidunt, modo continuo; eamque habere essentiam quamdam numero unam permanentem, sed dispositionibus variabilem. Nam si ipsa non fuisset dispositionibus variabilis, nulla ab ea proveniret variatio; et si non fuisset essentia permanens, nunquam ab ea procederet mutationis continuitas. Etenim, ad omnem mutationem, sive sit mutatio immittentis influxum, quando influxum infert (1), sive mutatio influxum patientis, necessario quidem requiritur aliquod subiectum permanens et mutationem sustinens (2).

8. Ergo iam evanuit dubium de quo quaerebatur; quoniam iam evidenter patuit, causas stabilitatis eventuum, ultimatim terminari ad suas primas causas quarum essentiae sunt stabiles, sed dispositiones variabiles tali variatione quae sit causa omnis eius (3) quod renovatur. Haec autem essentia stabilis cum dispositione quae ab ipsa causatur, est causa (4) cuiusdam alterius rei, quae perducatur ad secundam dispositionem, per quam essentia fit causa eius quod denuo renovatur. Nihil enim obstat, quominus una eademque res sibimet (5) causa

(1) In M legitur: حين يَؤثر « quando impressionem facit ». In MK legitur: حتى يَؤثر « ut imprimit influxum ».

(2) Posito quod inceptio omnis sit per motum, quatuor deducit conclusiones: 1^a Causae stabilitatis eorum quae incipiunt, reducuntur ad causas primas quae sunt stabiles quoad essentiam, mutabiles in suis dispositionibus; 2^a Causae proximae motrices sunt omnes variabiles; 3^a Haec stabilitas essentiae et variabilitas dispositionum, efficiunt motum continuum, quem requirit continuitas et ordo universi; 4^a Motus continuus est solus motus localis circularis, motumque circularem huiusmodi esse demonstravit, ubi etiam demonstravit motum circularem esse voluntarium seu procedere ab aliquo principio quod ipse animam caelestem vocat, cap. seq.

(3) In M habetur: كل يتجدد. In MK: كل ما يتجدد. In prima lectione omittitur erronee pronomen relativum ما.

(4) In M legitur: بسبب أمر « per causam, propter ». In MK: بتسبب أمر, quod transtulimus.

(5) In M legitur: بنفسه, « per se ». In MK لنفسه, « sibimet ipsi »; lectio haec verior.

sit et causatum sub diverso respectu; nec quominus in una eademque re, quaedam dispositio detur, quae alterius dispositionis causa sit. Ambae autem hae dispositiones, in ordine physico, sunt propinquitates post propinquitatem; et in voluntario (1) imaginatio post imaginationem, et diversitas habitudinis stabilis et habitudinis variabilis (2). Habitudo autem permanens est sicut existentia solis (3) super terram (4) ad hoc ut sit dies, vel ut transeat vespere. Quod enim sol sit super terram est quidem una eademque intentio, quae subsistit tota die, quamvis sit per modum mutationis et translationis ab uno loco ad alium. Exinde fit, ut cum illa una eademque habitudine remaneat aliquod quoddam. Habitudo autem quae se renovat et variat, adduceret tunc ad quandam causam permanentiae eius causae contrariam, atque ideo eius corruptionem necessitaret: hoc autem non invertitur. Non enim omnis renovatio eo pervenit ut passum perducatur ad causam suae permanentiae causae contrariam. Sed hoc advenit quidem quando inter has duas causas fit coniunctio (5) post earum separationem. Sed usquequo una duarum causarum ad alteram se corrumpentem (6) pervenerit, ipsa remanebit stabiliter existens. Et per hoc quidem generatorum transmutationumque atque similium ordo conservatur.

(1) In M habetur: *الان أوى* error typograph.; lege: *الارادي* «voluntario».

(2) In M legitur: *مبتدأية*, barbarismus; loco *متبدلة*, variabilis uti in MK.

(3) Hoc exemplum de sole affert etiam AVERROËS, *Physicorum*, text. 53, sed quatenus refertur ad causandam aestatem vel hiemem: et SYLVESTER MAURUS, VIII, *Physic.*, c. 9, n. 11 (53), eo quoque sensu quo affertur ab Avicenna.

(4) MK legitur: *فوق العرض* «super latitudinem», sed prima lectio verior, ut patebit ex consequentibus.

(5) In M habetur: *وُصل*. In MK: *أُوصل*. Duae lectiones aequivalent.

(6) In M legitur erronee *المفيدة إياها* «quae eam producit, acquirit». In MK *المفسدة إياها* «quae eam corrumpit». Haec altera lectio verior.

Ex hoc ergo clare notuit, etiam ad continuitatem universi motum continuum necessario requiri. Sed nonnisi motus localis et situialis continuus est, immo et ex locali nonnisi circularis continuus esse potest. Ergo si detur generatio quaedam, haud dubium est dari etiam motum continuum.

TRACTATUS III

De vita Necesse-esse (1).

CAPITULUM I.

QUOD NECESSE-ESSE EST PER SE INTELLIGENTIA ET INTELLIGENS ET INTELLECTUM.

Cum iam constiterit esse necesse-esse, adhuc dicimus:

1. Necesse-esse est, per se, intelligentia et intelligens atque intellectum. Quod autem habeat quidditatem intelligibilem hoc tibi constat ex hoc quod nempe scis: quoniam naturae τὸν esse, inquantum est natura τὸν esse, et naturae omnium partium τὸν esse, quatenus talis est, non repugnat ut intelligatur; et non quidem ei contingit ut non intelligatur nisi quando est in materia et involuta appenditiis et accidentibus materiae; nam in quantum est huiuscemodi, ipsa potius est sensibilis et phantasia imaginabilis.

(1) Avicenna Aristotelem prosequens, postquam existentiam probavit τὸν necesse-esse, nunc declarat ipsum esse ipsam vitam, quia primum intelligibile et appetibile; quia primus intellectus et primus intelligens, primus amor et primus amans (ARIST., *Metaph.*, l. XI, c. 7, edit. DIDOT. — Apud S. THOM., *Metaph.*, l. XII, lect. 7 et MAURUM, *ibid.*, c. 6 (*Summa*, II, c. 2). — Quae omnia complectitur in hoc, quod est primum in genere viventium et habet maximam vitam « quia intellectus semper in actu ». (Cfr. S. THOM., I, q. 18, a. 3, coll. *Contra Gentiles*, I, cc. 44 et 98).

2. Ex praedictis quoque innotuit, illud *esse* quum denudatur illo prohibente, tunc ipsum fieri *esse* et quidditatem intelligibilem : et omne quod per se spoliatum est materia et materiae accidentibus, per se intelligibile est (1). Primus autem, qui est per se necesse-esse, per se a materia eiusque appenditiis atque accidentibus liberum est. Ergo necesse-esse quatenus est entitas (2) expoliata, est intelligentia ; et quatenus in eo consideratur quod sua entitas spoliata est sibi ipsi, est suae essentiae intelligibile ; et quatenus consideratur quod suae essentiae est quaedam entitas expoliata, est intelligens seipsum. Intellectum enim est id cuius quidditas expoliata est alicui rei. Intelligens autem est qui habet cuiusdam rei quidditatem expoliatam (3). Et non requiritur ut haec res expoliata, sit ipse intelligens vel aliud a se, sed ut sit quaedam res absolute. Res vero absolute sumpta generalior est quam ipsum (intelli-

(1) Haec ponitur canon philosophiae Aristotelicae, quod nempe, *immaterialitatem necessario sequitur intellectualitas* idest rem aliquam esse intelligibilem et etiam intelligentem per hoc quod est abstracta a materia. Haec omnia enucleantur a S. THOMA praesertim in *Contra Gentiles*, l. I, c. 44, coll. Comment. Fr. FERRARIENSIS, ibid., *Quodlibeto*, VII, a. 10 et I P., q. 14, a. 1).

(2) In M legitur وهو ما هو مجرد عقل quatenus est spoliatum est intelligentia. MK vero fert: ما هو هويّة cum additione vocis هويّة, quae est attributivum vocis هو. pronomem personale « ille », « ipse » et definitur a philosophis arabis « res mente concepta inquantum extra mentem existit et ab omnibus aliis distinguitur ».

(3) Omnes istae locutiones: « entitas spoliata sibi ipsi » « quidditas spoliata alicui rei » bene stant ad significandam rationem obiecti intelligibilis, quod uti terminus intellectionis fit praesens *intelligenti*. Et revera, Avicenna haec declarat doctrinam Aristotelem (*Metaph.*, XI, 7) de actu puro qui intellectus, intelligens et intelligibile sibi est, scilicet subiectum-obiectum, ex hoc quod intelligit per assumptionem intelligibilis, quod est ipsum, sibimetipsi factam: h. e. Actus purus, Eus necessarium, Deus, est intellectus et sibimetipsi obiectum intellectionis, quia entitas purissima ab omni potentialitate secreta. Hinc, Deus ab Aristotele ipso, nobilissima phrasi appellatur: ἡ νόησις, νοήσεως νόησις *Metaph.*, XI [al. XII], c. 9, 3).

gens) vel aliud, sicut modo demonstrabimus. Primus ergo, quoniam in ipso inest quidditas cuiusdam rei expoliatae est intelligens; quatenus autem sua quidditas expoliata inest cuidam rei est intellectum. Sed haec res est suamet essentia: ergo ipse est intelligens eo quod in ipso inest quidditas expoliata cuiusdam rei quae res est ipsamet sua essentia; et est intellectum, eo quod eius quidditas expoliata inest cuidam rei, quae est suamet essentia. Quicumque enim paululum consideraverit, certo sciet intelligentem quamdam rem intellectam necessario requirere. Quod autem intelligens quoddam intellectum requirat, hoc non importat quod intellectum debeat esse aliud quam ipse intelligens. Praeterea omne movens requirit necessario aliquod motum; quod autem movens requirat aliquod motum, hoc ipsum non necessario exigit rem motam debere esse quid distinctum a movente, sed alia species investigationis hoc exigeret. Et ideo non repugnat nos concipere quamdam rem sese movere, donec argumento constet hoc repugnare. Ipse enim moventis et moti conceptus, non implicat istam repugnantiam; cum illud quod movetur necessario exposcat ut ipsi sit quaedam res a qua ipsum moveatur, quin requiratur uti conditio illam rem esse ipsum aut aliud. Item, quod movet exposcit necessario ut sit res quae ab ipso moveatur, quin requiratur, ut conditio, illam rem esse aliud aut ipsum movens. Et similiter sunt correlativa: eorum enim entitas actuata (1), ex aliquo quidem, non autem ex ipsamet habitudine et relatione, quae in mente supponitur, cognoscitur (2).

(1) Vox arabica: **اَتِيَّة** attributivum particulae affirmativae **اِنَّ** et ab ipsis philosophis arabis definitur: **تَحَقُّقُ الوجودِ العينيِّ من حيث رتبته الذاتية**; est actuatio **تَوْ** esse concreti secundum eius ordinem essentialem. Haec vox praedicatur proprie et exclusive de Deo, propterea quod ipse est omnium omnino entium perfectissimus, in suo esse actuato, et in sua virtute essendi i. e. maxime ens.

(2) In MK legitur: « cognoscitur ratio propter aliud, non propter comparisonem et relationem in mente suppositam ».

Certo enim scimus nos habere facultatem qua res intelligimus. Facultas autem quae illam intentionem intelligit, aut est ipsamet illa facultas, et tunc ergo haec ipsa facultas sese intelligit; vel illa intentio ab alia facultate intelligitur; et tunc in nobis erunt facultates duae, quarum una res intelligimus, altera vero hanc facultatem intelligimus; et ita porro sermo in infinitum procederet. Et tunc ergo nobis inessent facultates actu infinitae quae res intelligerent. Iam igitur perspicuum fit, intellectum haud necessario implicare ut sit intellectum alterius rei. Et per hoc apparet quod intelligens non necessario importat ut sit intelligens aliam rem quam seipsum; sed quicquid cui inest quidditas spoliata, est intelligens, et quicquid cuius quidditas, quatenus spoliata, cuidam rei invenitur, est intellectum (1). Et si haec quidditas intelligitur propter seipsam, et propter seipsam etiam intelligit omnem quidditatem spoliatam quae sibi coniungitur et non separatur ab ipsa, tunc ipsa per se est intelligens et est intellecta.

3. Iam ergo intellexisti esse necesse-esse intellectum et intelligens, hoc quidem non importat necessario dualitatem in eius essentia nec etiam secundum considerationem. Ex duabus enim his rebus, non aliud resultat nisi haec consideratio (2), scilicet: necesse-esse habere quidditatem spoliatam, quae est ipsamet sua essentia et ei inesse quidditatem spoliatam, quae est eius essentia. Haec autem est quaedam inversio antepositionis et postpositionis in intentionibus. Sed propositum inde resultans unum est, absque ulla divisione.

Ergo clare notuit, necesse-esse intellectum et intelligentem esse, non necessario in ipso inducere pluralitatem (3) omnino (4).

(1) In M legitur: « quicquid cuius quidditas spoliata invenitur alteri rei, est intellectum ». Duae lectiones idem dicunt.

(2) Verba: « haec consideratio » non inveniuntur in M.

(3) Cfr. S. THOM., I, q. 14, a. 4, fin.

(4) In M capitulum prosequitur, sed rectius videtur illud dividere, et ex iis quae sequuntur, alterum conficere.

CAPITULUM II.

QUOD IPSUM NECESSE-ESSE EST PER SE SUPERAMABILE ET
SUPERAMANS, DELECTABILE ET DELECTANS; ET QUOD
DELECTATIO EST ADEPTIO BONI CONVENIENTIS (1).

1. Dari nequit pulcritudo vel claritas superior vel excellentior quam quod quidditas sit pure intellectua-
lis, pura bonitas (2) et omnino expers omnis imperfe-
ctionis et sub omni respectu una (3). Necesse-esse au-
tem pulcritudinem puram puramque claritatem habet
et est principium cuiuscumque debitae proportionis (4).
Omnis namque debita proportio quae est in multitu-
dine compositionis, vel in complexu organismi, efficit
unitatem in multitudine: et cuiuscumque rei pulcri-

(1) Ostenso, Deum, scilicet necesse-esse, in seipso intellectum
et intelligibile primum esse, ideoque primum appetibile, sequitur
Ipsum esse maxime pulcrum et delectabile, hinc delectationem,
quae consequitur ex coniunctione cum maximo et perfectissimo
obiecto, esse ipsum actum perfectissimum eius, ideoque ipsam per-
fectissimam vitam intellectionis et amoris. Haec est ARISTOTELIS
doctrina *Metaph.*, l. XI [al. XII], c. 7, ut in edit. DIDOT, coll. *Ethic.*,
X, c. 4 et 8. S. THOM., *Metaph.*, l. XII, lect. 7 et 8, cum MAURO,
ibid., cc. 6, 7, 9; *Contra Gentiles*, cc. 90-91.

(2) « Pure bona » non legitur in M.

(3) Pulcri rationem delineat ex parte *obiecti* potentiae vel fa-
cultatis, quatenus absolute intelligibile et verum in quo cognosci-
tiva potentia quiescit: ex parte sui *fundamenti* per hoc quod est
omnino imperfectionis expers, et ex parte *rationis formalis* eius
quae est « unitas ex omni parte, una sub omni respectu ».

(4) « Ad rationem pulcri, sive decori concurrit et claritas et
debita proportio; Deus dicitur pulcher, sicut universorum *conso-*
nantiae et claritatis causa ». Ita S. THOM., 2^a 2^{ae}, q. 145, a. 2, ex
DIONYSIO AREOPAGITA, cap. 4, *De Divinis Nominibus*, § 7, n. 356
(edit. MIGNE). Et PLATO in *Convivio*, c. 29 (211), pulcrum dicit:
« idipsum per seipsum cum semetipso *uniforme* semper existens ».
Coll. quae disputat de pulcro MARSILIUS FICINUS in Platonis *Con-*
viv. Commentario, orat. 2, cc. 1, 2, 3, pag. 376, edit. BASILEAE, 1551.
Ex quibus omnibus eruitur neo-platonici influxus in Avicennam.

tudo et claritas est ut res se habeat, sicut debet esse. Quanta igitur erit pulcritudo eius qui se habet sicut in esse necessario debet esse? Atqui omnis pulcritudo omneque conveniens (1) et bonum apprehensum, est amabile et superdelectabile. Principium autem apprehendendi illud vel est sensus, vel imaginatio, vel virtus aestimativa, vel putativa, vel intellectus: et quanto intimior magisque comprehensiva est apprehensio et quanto certior est comprehensio, et quanto pulcrius et nobilius est apprehensum in seipso, tanto maiori et intentiori amore ad illud se fert apprehensiva facultas, tantoque magis in eo delectatur et quiescit (2). Ergo necesse-esse, quod est in supremo gradu pulcritudinis et perfectionis et splendoris, et quod seipsum esse in tali supremo gradu pulcritudinis et splendoris intelligit, quam perfectissimo intelligendi modo, atque intelligit intelligens et intellectum esse realiter et vere unum; ipsum quidem erit semetipsum quam maxime peramans et sibi peramatum, et sibi quam maxime delectabile et in se delectans. Delectatio enim non est nisi apprehensio convenientis inquantum conveniens. Delectatio vero sensibilis est sensatio convenientis et intellectualis apprehensio convenientis. Atqui Primum (ens) est excellentissimum apprehendens, excellentissimum apprehensum, excellentissimo apprehendendi modo. Ergo est quam excellentissimum delectabile et delectatum et quam maxime delectans: et hoc quidem pacto ut nihil ei comparari omnino possit. Ad has vero intentiones designandas, non alia quam haec

(1) Sic in M; in MK vero habetur: «omnis pulcritudo conveniens».

(2) «Expetibile id est quod pulcrum apparet; quod autem voluntate expetibile primum, id est quod omnino pulchrum: Ἐπιθυμητόν μὲν γὰρ τὸ φαινόμενον καλόν, βουλευτόν δὲ πρῶτον τὸ ὄν καλόν: expetimus autem magis quia pulcrum videtur, quam pulcrum videtur quia expetimus. Principium enim intellectio; intellectum autem ab intelligibili cietur». Ita ARISTOTELES, *Metaph.*, XI, cap. 7, edit. DIDOT; XII, c. 6, ed. MAURI.

nomina nobis adsunt. Quicumque autem haec verba indigna (1) existimaverit, aliis utatur.

2. Et scias oportet, quoniam apprehensio qua intellectus apprehendit intelligibile, fortior est quam apprehensio qua sensus sensibile apprehendit: quoniam ille, idest intellectus, intelligit et apprehendit id quod est permanens et universale, et unitur cum eo et fit quasi idem cum ipso, illudque comprehendit non secundum quod apparet, sed in eius intima ratione et natura. Sensus autem non ita ad sensatum se habet. Itaque delectatio quae nobis debetur ex eo quod intelligimus conveniens, superior est ea quam experimur, quum aliquid sensu conveniens percipimus, neque inter has duas ulla dari potest proportio (2).

3. Sed contingit quandoque, ut propter quaedam accidentia, apprehensiva virtus non delectetur in eo in quo oportet ut delectetur. Sicut infirmus non delecta-

(1) Avicenna dicit: « quicumque has voces turpes vel indignas existimaret », quia verba عاشق ومعشوق quibus utitur, leguntur penes auctores ad significandum amorem sensibilem et extremam voluptatem sensitivam. De analogia quadam inter amorem sensitivum et intellectivum eorumque differentiis conferre praestat MARSILIUM FICINUM in *Commentario super Convivium Platonis*, praesertim orat. 2, cc. 6-9, pp. 378-380 edit. cit.

(2) Consequenter ad Aristotelis doctrinam, de praestantia hic agit intellectivae delectationis et rationalis amoris prae sensitivis: quae enucleantur ab ARISTOTELE in X *Ethicorum*, ad *Nicomacum*, cap. 7, ubi rationem verae beatitudinis assignat dicens: « Si beatitudo est actio virtutis, consentaneum est eius quae optima est virtutis eam esse...; omnium virtutis actionum iucundissimam esse sapientiae energiam....., profecto perfecta hominis beatitudo hac actione continetur (scilicet *actione mentis, contemplatione*).... Non enim qua homo est, ita vivet, sed qua divinum quiddam ei inest»: οὐ γὰρ ἡ ἀνθρωπὸς ἐστὶν οὕτω βιώσεται, ἀλλ' ἡ θεϊόν τι ἐν αὐτῇ ὑπάρχει. Et XI *Metaph.*, c. 7: « intellectio, maxime delectabile est »: « et speculatio optimum et maxime delectabile est » ἡ θεωρία τὸ ἡδίστον καὶ ἄριστον. Cfr. S. THOMAE, lect. 7 et 8 in hunc locum, lib. XII *Metaph.* et MAURI paraphrasim, ibid., c. 7. — Quibus positis, evidenter probatur assumptum, scilicet, ipsum necesse-esse inquantum in eo identificantur intellectus et intelligibile, esse purum actum perfectissimae et beatissimae vitae.

tur de dulces, immo illud respuit, ob aliquod accidens.

4. Scias oportet, talem esse dispositionem nostram quamdiu in corpore sumus. Nam, etsi virtus nostra intellectiva suam adquisierit perfectionem in actu (1), nos tamen non tantum delectationis capimus quantum ipsi rei per se convenit; et hoc ob impedimentum corporis. Corpore autem exuti, tunc attente considerantes et contemplantes essentiam nostram quae iamdudum facta est natura intellectualis, perscrutans entia vera, et pulcritudines verasque delectationes, veraque delectabilia cum quibus ipsa coniungitur, sicut intellectum cum intellectu, tunc, inquam, certo inveniremus delectationem et decorem infinitum. Sed nos ostendemus plenius has intentiones postea.

5. Adhuc tamen scias delectationem cuiuscumque facultatis, esse suae perfectionis acquisitionem. Et ideo sensui sensata sibi convenientia, irae vindicta, spei consecutio et unicuique rei id quod est sibi proprium: animae vero rationalis delectatio est ut fiat mundus intellectualis in actu. Igitur necesse-esse est intelligibile, sive intelligatur, sive non; superamabile, ametur vel non; delectabile, sive fruatur, sive non.

TRACTATUS IV

De scientia Dei.

CAPITULUM I.

QUOD NECESSE-ESSE PER SE QUOMODO INTELLIGAT SE ET RES (2).

1. Non potest esse quod necesse-esse intelligat res per ipsas res. Si enim sic esset, sequeretur quod sua essentia, vel esset constituta ex eo quod intelligit, et

(1) In MK legitur بالعقل « per intellectum » in M vero بالفعل « in effectu, suam perfectionem actu ».

(2) Cfr. ARIST., *Metaph.*, l. XI, c. 9, edit. DIDOT; S. THOM., *Metaph.*, l. XII, lect. 11 et I P., per totam nobilissimam quaest. 14

sic eius constitutio fieret ex rebus, vel ei accideret quod intelligat, et tunc non esset necesse-esse ex omnibus modis. Sed hoc est absurdum; eo quod eius essentia quadam careret dispositione, quae sibi non fuisset, si res quaedam externae non ei adfuerint (1), et quamdam haberet dispositionem quae non a sua essentia sed ex alio a se sibi proveniret. Tunc ergo ab

et *Contra Gentiles*, l. I, c. 46: MAURUM in *Metaph.*, l. XII, c. 9. — Expleta tractatione de perfectissima intellectuali vita in necesse-esse, aggreditur tractationem de scientia: quod duobus absolvit capitibus ostendens 1° Deum de facto intelligere *alia* a se in seipso; 2° hanc cognitionem ad *omnia alia* se porrigere; 3° Res *singulares* cognoscere inquantum universales, h. e. in quadam *ratione universali*. — Deum cognoscere *alia* a se in seipso et non per species a rebus acceptis, demonstrat duplici argumento indirecto; *primum* nempe quod, si illa cognitio de rebus per species ab ipsis desumptas esset *necessaria*, semper esset dependens se a rebus; si vero per *accidens*, non solum dependens foret, sed mutabilis: *alterum* vero, quod si res cognosceret per *abstractionem*, tunc non illas cognosceret ut sunt generabiles et corruptibiles. Si vero prouti sunt *in sua* realitate individuatae, tunc res materiales et sensibiles non essent intellectae sed potius sensatae. — Quod vero haec cognitio *ad omnia* se porrigat, probat ex eo quod intelligendo se perfectissime, intelligit se esse principium et causam omnium, ita ut necessarium sit omnia per ipsum esse, ideoque in factorum et fiendorum rationibus quae in ipso sunt, omnia videre. — Quod autem particularia cognoscat « in ratione seu specie quadam universali » quoniam de mente Avicennae hac in re satis fuit vexata quaestio, incipiendo ab ALGAZZALI, *De inconsultis philosophorum*, q. 14 (vel in eo libro qui dicitur: *Destructio destructionum philosophiae Algazzelis*, disp. 6, inter opp. Aristotelis cum Averröe, apud Iunctas, 1562, vol. IX) usque ad S. THOMAM, 2 disp., *De Verit.*, q. 2, a. 5 et alibi saepius; modo tantum dicimus mentem Avicennae videtur in eo fuisse, cognitionem istam verificari modo transcendentem supra tempus et supra spatium, ita ut per talem modum cognoscendi, non sit variatio et mutatio in intellectu cognoscente; cognitio scilicet immutabilis rei mutabilis. Argumentum sane ampliorem disquisitionem criticam exquireret.

(1) In MK legitur: *لا تكون بحالٍ لولا امور من خارج لم يكن هو*, quod transtulimus. In M vero: *لا يكون لولا امور من خارج لم يكن هو*. « Tunc fieret, ut si non essent res ab extra, nec ipsum esset ».

aliquo alio a se fieret impressio in ipsum et ab alio influxus in ipsum caderet. Iamvero, praemissa principia destruunt hoc et quicquid huius generis est.

2. Amplius, quoniam ipse, ut ostendemus, est principium omnis esse, ideo intelligit ex sua assentia id cuius ipse est principium. Ipse autem omnium entium perfectorum secundum eorum singularitatem, entium autem generabilium et corruptibilium, secundum eorum species primo et, hoc mediante, secundum eorum individua, principium quidem est. Aliis verbis, non potest esse ut ipse sit intelligens haec variabilia cum eorum variabilitate inquantum variabilia (1), modo intelligendi temporali et individuato, sed alio intelligendi modo, quem nos ostendimus. Non enim potest esse, ut ipse aliquando intelligat ipsa esse existentia et non habentia esse, interdum autem de eis intelligat ipsa esse non habentia, nec existentia; dum unicuique duarum intellectionum est sua species intelligibilis separata et per se distincta et neutra ex duabus speciebus remanet cum altera. Tunc ergo necesse-esse esset essentiae variabilis.

3. Praeterea, si corruptibilia intelligerentur per suam quidditatem spoliata, et per id quod hanc quidditatem (2) sequitur et non individuatur, tunc non intelligerentur quatenus corruptibilia. Si vero apprehenduntur secundum quod coniunguntur materiae et materiae accidentibus et tempori et individuationi, tum quidem non sunt intellecta, sed sensata vel imaginata (3). Nos vero in aliis libris (4) iam probavimus omnem speciem sensitivam omnemque formam imaginativam, inquantum est sensibilis, non aliter intelligi posse nisi per organum divisibile.

(1) Haec locutio reduplicativa non invenitur in M.

(2) In M legitur: لا يتبعها « non sequitur »; sensus respuit negationem, uti est in MK.

(3) Cfr. S. THOM., *Contra Gentiles*, l. I, c. 65 cum FERRARIENSI (octavo).

(4) Cap. 9, tract. VI « De naturalibus ».

4. Praeterea, sicut affirmare de eo qui est necesse-esse actiones multas, est ei defectum tribuere, sic ei tribuere multas intellectiones (1). Sed necesse-esse nihil intelligit nisi modo universali: eius tamen scientiam non latet quam minima atomus sive in caelis sive in terra (2). Et hoc quidem est de mirabilibus quorum intellectio, nimiam ingenii perspicuitatem requirit.

CAPITULUM II.

QUOD NECESSE-ESSE QUOMODO RES INTELLIGAT.

1. Quomodo autem necesse-esse res intelligat, ratio haec est: cum ipse suam essentiam intelligat, atque intelligat se omnium quae sunt principium esse; tunc utique intelligit primaria entia quae ab ipso sunt, et quidquid ab eis enascitur. Nihil autem exsistit quod non sit (3) in quantum est, necessarium esse propter ipsum, ut iam hoc ostendimus. Ista igitur causae ita concurrunt ad invicem, ut per mutuos suos conflictus perveniant ad hoc, ut ex eis res particulares proveniant.

2. Primus autem scit causas omnes et earum harmonias: ipse ergo necessario scit omne id ad quod perducuntur et tempora quae inter eas intercedunt et omnes earum regressus. Impossibile enim est ut sciat illa, et ignoret ista. Ergo ipse intelligit res singulares, inquantum sunt universales, idest, inquantum habent quasdam proprietates per quas si illae individualiter designentur, hoc quidem erit per relationem vel ad quoddam tempus designatum, vel ad quamdam designatam dispositionem; quae tamen

(1) In M legitur: *المتعقلات* «intellecta». — Solutio huius difficultatis habetur in S. THOM., *Contra Gentiles*, l. I, cc. 51, 55, cum FERRARIENSI.

(2) Textus ab Avicenna relatus, desumptus est ex *Corano*.

(3) In MK legitur: *الّا وقد صار من جهة ما واجباً بسببه* «quin sane fiat quodammodo necessarium». — In M vero «quin sane fiat, inquantum fit, necessarium».

dispositio, si cum suis qualitatibus sumatur (1), tunc ipsa quoque esset in earum ordine et gradu (2). Sed quoniam invenitur innixa principiis quorum uniuscujusque species subsistit in suo supposito; ideo ipsa attribuitur rebus individualibus. Sed jam diximus (3) ex huiusmodi attributione posse dari rebus individualibus quaedam definitio et descriptio, quae exclusive ad eas pertineat. Si hoc individuum est de illis quae sunt individua etiam penes intellectum, tunc intelligentiae patebit via ad istud descriptum. Hoc est autem individuum, quod est unum in sua specie et non habet simile, sicut est Sol vel Iupiter. Si autem commune sit individuis, tunc non amplius erit intelligentiae via ad describendam rem illam, quousque prius designetur signo sensibili, secundum quod novisti. Redeamus adhuc ad propositum.

3. Dicimus ergo: sicut cum tu scires omnes motus caelestes, scires et omnem eclypsim, et omnem coniunctionem et oppositionem particularem quae determinate eventura est; sed hoc scires modo quodam universaliter: ita diceres de aliqua eclypsi: ista eclipsis locum habebit post tempus transitus talis astri a tali loco et erit septemptrionalis, dimidialis, habens talem qualitatem et luna discedens ab illo veniet ad oppositionem talis astri: et inter istam eclypsim et talem aliam eclypsim similem praeteritam aut futuram erit tantum temporis. Et similiter diceres de duabus aliis eclipsis: ita quod non erit aliquid de his quae accidunt illis eclipsis, quod tu non scias. Id autem scies modo universaliter. Haec enim intentio potest praedicari de pluribus eclipsis quarum uniuscuiusque dispositio est haec dispositio. Sed ob quamdam rationem tu scies quia haec

(1) In M legitur *لواحدة* «uni» sed non habet sensum. In MK vero *لو اخذت* «si sumatur», quod transtulimus.

(2) Tota haec explanatio a: «sed quoniam» usque ad «redeamus adhuc» non legitur in M.

(3) Hic non dicit ubinam de hoc tractaverit, sed forte in operibus logicis ubi de definitionis fontibus.

eclypsis una est et in se determinata (1); hoc autem non impugnatur universalitatem si memor es eorum quae iam praediximus antea.

4. At cum omni hoc, forsitan non tibi licitum putabis iudicare modo de huiusce eclypsi sexsistentia, in hoc instante, vel non exsistentia, nisi scieris, visu sensibili, particularia motuum et quantum temporis intercedit inter hanc eclypsim sensu visam et illam. Sed te hoc scire non est idem ac te scire quod inter motus est quidam motus particularis, cuius proprietas est talis qualem tu vidisti sensu et quod inter hunc motum et talem eclypsim est aliquid tale. Hoc enim poteris scire, isto modo sciendi, non tamen scire ea hora in qua a te quaeritur, num talis motus sit (2): sed oportet ut tibi per visum iam acquisitum sit aliquid sensibiliter signatum ut scias istius eclypsis dispositionem.

(1) « Nonnisi una sola eclypsis esse potest eodem tempore, quia subiectum eclypsis unum est, quod est sol ». Ita in adnotationibus MK.

(2) Per hoc quod dicit « scire ea hora in qua a te quaeritur num talis motus sit », loquitur de cognitione eclypsis in particulari ut est res hic et nunc in seipsa existens prout substat sensibus; non de cognitione particularitatis tantum vel singularitatis eclypsis, quod est cognoscere singulare in sua ratione singularitatis, sed modo universali et communi. Et licet, ut bene notat FERRARIENSIS (I, *Contra Gentiles*, cap. 66 in fine) astronomus cognoscere possit argutive per suam scientiam de motu astrorum, nunc et in tali situ esse talem eclypsim, non illam cognoscit in seipsa ut singulari, nisi eam sensu experiatur. « Unde per illam cognitionem non cognoscitur res ut hic et nunc, sed universale quoddam secundum aliquam determinationem temporis et loci. Unde cognoscere rem ut hic et nunc, est cognoscere ipsam ut actualiter sub hoc tempore existentem et in hoc situ: quod rei non convenit quamdiu est in causâ, et propterea non cognoscitur ut singulare, quando cognoscitur ut virtualiter tantum existens in causis ». Deus autem cognoscit singularia non modo in ratione singularitatis sed in eorum propria singularitate prout actualiter sub hoc tempore existunt et in hoc situ, scilicet ut sunt hic et nunc licet absque imperfectione mutabilitatis et successionis temporis, quia intelligere Dei est eius essentia quae est sua aeternitas, ideoque eius scientia non mensuratur tempore, transcendit enim simulque complectitur omne tempus.

5. Si autem quid impedierit quominus modus iste vocari possit cognoscere particularia modo universali, cum ipso non contendam. Propositum enim nostrum, quod nunc intendimus, in alia re consistit, quod scilicet scire faciamus qualiter res particulares cognoscuntur et apprehendantur tali modo cognoscendi et apprehendendi per quem non varietur cognoscens et apprehendens, et qualiter, e contra, eas cognoscit et apprehendit apprehendens, modo quo ipse mutetur et varietur. Si enim tu scieris quaestionem eclypsium sicuti es existens, vel si esses sempiternae existens, et scientiam haberes non de eclypsi absoluta, sed de omni eclypsi quae fit, et tamen esse illius eclypsis, vel non esse, nullam in te variationem induceret; tunc tua scientia in istis duabus dispositionibus, esset profecto una eademque: scilicet, quod eclypsis quae est cum talibus proprietatibus, est post talem eclypsim, vel post esse solis in Zodiaco Arietis, tali tempore, et quod post eam erit talis, et post hanc talis, et haec tua intelligentia vera et certa esset, tum ante illam eclypsim, tum cum illa, tum post illam.

6. Sed si, in hoc, tempus interposueris, ut puta quod scieris, in quodam supposito instanti, hanc eclypsim non esse, et postea in alio instanti eam esse, tua autem cognitio non amplius remaneret quando eclypsis existit, sed alia cognitio primae succederet, tunc profecto adesset variatio quam praesignavimus: non enim potest esse ut tu in hora qua removetur eclypsis talem te habeas, qualis eras ante remotionem, et hoc quidem ideo est, quia temporaneus es et momentaneus. Primus autem, qui non subest tempori nec legibus temporis, longe abest ut iudicium ferat hoc tempore et in alio, quatenus ipse esset in tempore, et quatenus ipsius iudicium novum esset iudicium, vel nova scientia ipsius.

7. Scias iterum, quod non ideo perveneris ad apprehendendas eclipses particulares, nisi quia comprehensionem habuisti, de omnibus earum causis, et de quocumque est in motibus caeli. Quod si comprehensio

complecteretur omnes causas in rebus et esse earum, tunc certo apprehensio se extenderet discursive ad omnia causata: et nos ostendemus hoc pleniori explanatione quam fecimus antea. Et tunc scies (1) quomodo scitur absens absconditum, et inde scies (2) quomodo Primus ex sua essentia scit omnem rem; quia scilicet est principium alicuius rei quae est ipsa principium alterius rei, vel aliarum quarum dispositio et motus tales sunt, et a quibus enascitur aliquid tale, et ita porro quousque perveniatur ad explorationem distinctivam ultra quam non amplius progredi potest, secundum ordinem qui concomitatur istam explorationem per modum illationis, a priori, et inductionis (3), a posteriori. Et tunc hae res erunt claves ad absentia cognoscenda.

(1) In M legitur: «Tunc sciatur quomodo» etc.

(2) In MK legitur: «Et ex his duobus scies».

(3) In M et in MK legitur: ثم على الترتيب الذي يلزم ذلك, التفصيل لزوم التعدية والتأدية, quod a nobis translaturum est. Vox نقل الحكم, secundum suam acceptionem philosophicam, sic definitur in libro *De definitionibus* inscripto (Giorgiani): نقل الحكم من الأصل إلى الفرع بمعنى جالب الحكم (principio) ad derivata (conclusiones) per intentionem quamdam ferentem iudicium. Ergo التأدية esset translatio inversa, idest translatio iudicii a derivatis ad radicem (principium). Verbum enim أَدَّى etymologice significat: «adducere ad».

TRACTATUS V

(*Multiplicitas attributorum
non inducit in necesse-esse multiplicitatem*).

CAPITULUM I (1).

DE CERTIFICANDA UNITATE PRIMI IN EO QUOD EIUS
SCIENTIA NON DIFFERT, QUOAD REM SIGNIFICATAM, AB
EIUS POTENTIA ET VOLUNTATE ET VITA; SED OMNIA
HAEC UNUM SUNT, ET NON DIVIDITUR PROPTER QUAM-
LIBET EX HIS QUALITATIBUS, ESSENTIA UNIUS VERI (2).

1. Ergo Primus intelligit suam essentiam et ordinem
bonitatis qui est in universis, qualiter fiat. Ille autem
ordo (3) quoniam Primus eum intelligit, ideo est ef-
fluens, fiens, et existens. Sed omnium fieri et modus

(1) In M legitur: فصل « caput » absque titulo.

(2) Cfr. S. THOM., *Contra Gent.*, l. I, c. 31. — Tractatio haec
quasi epilogus praecedentis exstat; enucleatis enim quae ad divi-
nam perfectionem pertinent, praesertim ad Dei scientiam, mox
ponit consectoria quaedam: nempe, Deum sua scientia esse rerum
causam: ordinemque qui in illis existit esse a Deo volitum. De-
clarat insuper primam veluti qualitatem seu *metaphysicam essen-*
tiam Deo propriam esse « *Qui est* » et « *Ens* ». Comparatis autem
divinis perfectionibus cum creaturis, eas diversimode de Deo et de
creaturis praedicari, nullamque importare in eius essentiam mul-
tiplicitatem vel compositionem, nec tamen nomina eas significantia
esse *synonima*: dicit enim ea esse quidem una secundum rem si-
gnificatam, sed diversa secundum modum significandi; eorum
namque diversitas desumitur ex ratione relationis Dei ad creatur-
arum perfectiones, inquantum earum causa est, et creaturarum ad
Deum secundum quod divini effectus sunt, tum etiam ex ratione
negationis imperfectionis, et ex ratione remotionis et relationis
simul. — Cfr. etiam S. THOM., I P., q. 13, a. 4 et *Contra Gentiles*,
I, cc. 30, 31, 32.

(3) In M legitur: بذلك النظام « *per....* ». In MK فذلك النظام
« Et iste ordo ». Haec lectio congruentior, ut patet.

fiendi ab eorum principio, sunt nota apud (1) suum principium. Et ille ordo est bonum non contrarium sed sequens essentiam et perfectionem sui principii, quae (essentia et perfectio) sunt peramabiles propter seipsas: et haec res (ordo bonitatis fiens) est quidem volita a suo principio.

2. Sed volitum Primi (2) non est ad modum voliti nostri, sic ut in eo, quod ab ipso (3) fit, sibi sit quoddam emolumentum finis intentus; huius enim repugnantiam iam videris scivisse, at amplius mox sciturus es. Sed Primus est propter suam essentiam volens illud, isto modo volendi pure intellectuali.

3. Ipsius etiam vita, ipsamet istam dispositionem habet (4). Vita enim quae in nobis est, perficitur quidem per apprehensionem et operationem quae est motio, et haec duo a duabus virtutibus diversis emanant. Sed iam constitit quod ipsummet intellectum Primi (5) seu id quod intelligit de universis (6) est et causa omnium, et ipsummet est principium suae actionis, quae est dare

(1) In M erronee legitur: *غير مبدأئه* « aliud quam suum principium ». In MK: *عند مبدأئه*, uti vides in textu.

(2) In M legitur: *الاول* loco: *الاولي*, uti est in MK quod verius.

(3) « Ab Ipso » non legitur in M.

(4) In M legitur: *حالتها وحياته هذا ايضاً بعينه* « eius dispositio ».

(5) In M legitur erronee *نفس مدركة*, quod significat: « anima intelligens » loco *نفس مدركه*. Clare apparet error typographicus. Idem exstat error in versione latina, in qua legitur: « Certum est autem esse animas apprehendentes »: Avicenna vult probare intelligentiam et vitam in Deo unum esse, nullimode vero de animabus loquitur.

(6) In versione latina legitur: « quod vero ipse intelligit omnem causam, est omnis causa, et ipse est principium suae actionis ». Auctor vero intendit: « intellectum, seu id quod intelligit de rebus, esse causam rerum et simul principium suae actionis ». Scilicet: « scientia Dei causa rerum ». Cfr. S. THOM., I, q. 14, a. 8, et *Contra Gent.*, l. I, cc. 61-62.

esse universis. Intentio ergo vitae (1), in ipso est una eademque, et est apprehensio et via ad dandum esse (2). Vita ergo eius minime est indigens duabus virtutibus diversis (3), ut per duas virtutes perficiatur. Vita ergo eius non est aliquid aliud quam scientia. Et haec omnia per suam essentiam ipsi competunt.

4. Iterum, species intelligibilis quae in nobis concipitur, quaeque fit causa formae artificiatæ existentis, si ex hoc ipso quod sit, esset sufficiens ut ab ipsa fierent formae artificiales, quatenus nempe illae species intelligibiles essent formae quae in effectum essent principia eorum quorum ipsae formae sunt: tunc sane intellectum in nobis esset ipsum posse (4). Sed non est ita. Solum namque esse speciei intelligibilis minime sufficit ad efficienda artificiatæ, sed indiget nova voluntate emanante à virtute appetitiva, quibus duabus simul (5) movetur virtus motiva, quae tunc movet nervos et membra organica, et dein instrumenta extrinseca et deinceps movet materiam. Idcirco ipsum esse istius speciei intelligibilis, nec est ipsum posse, nec voluntas. Sed potest forsitan esse ut potentia in nobis veniat post (6) principium movens; et ista species est movens principium potentiae, et ideo ipsa erit motor moventis. Voluntas autem eius qui est necesse-esse, nec est quoad

(1) Vox «vitae» omittitur in M.

(2) In M legitur: *فمعنى واحد منه هو ادراك وسبيل الى الايجاد* «Et una de intentionibus illius (intellectus divini) est haec: apprehensio et via ad producendum. In MK legitur: *فمعنى الحياة* «واحد منه هو ادراك الحى». Et inter intentiones vitae est una, quae haec est: apprehensio et via ad dandum esse. Utraque lectio vera videtur.

(3) Vox «diversis» in M subauditur.

(4) Cfr. S. THOM., *Contra Gentiles*, l. II, cc. 8, 9.

(5) In M legitur: *منها معاً* «a qua simul» loco: «a quibus duabus simul». Sed «simul» numerum dualem exigit.

(6) In M legitur: *عندالمبدأ* «apud principium» loco: *بعد* «post». Et sic etiam apud Algazzali in suo libro *De praecipitatis Philosophorum*, q. 8, ubi hanc doctrinam allegat. — In MK vero, vox *بعد* «post» invenitur.

essentiam alia ab eius scientia nec alia ab eius scientia quoad rem significatam (1). Et iam ostensum quoque fuit, scientiam quae ipsi est, esse penitus idem ac eius voluntas. Et similiter iam notuit, posse quod est ei, esse hoc: esse nempe suam essentiam intelligentem omnia, tali intelligentia quae sit principium omnium, non autem ab omnibus desumpta, sed est principium per seipsam non dependens ab esse ullius rei.

Et haec voluntas secundum modum quem certificavimus, non dependet in diffundendo esse, a quodam fine (2) qui sit aliud ab ipso diffundere, et hoc est liberalitas (3). Iamvero, nos de liberalitate, quaedam ostendimus, quorum si memineris, certior fies quod ipsa haec voluntas, liberalitas est.

5. Si ergo veritatem investigabis, invenies primam de necesse-esse qualitatem (4) esse hanc: quodquid erat, et qui est (5). Ceterarum autem qualitatum, quaedam

(1) Cfr. S. THOM., I P., q. 19, a. 1. In M legitur ولا متغيرة والمفهوم لعله « nec mutans » etc. In MK ولا متغيرة « nec diversa »: haec lectio verior.

(2) In edit. M et MK: لا يتعلق بغرض « non dependet ab aliquo fine ». — In versione latina legitur: « non certificatur ». Sed in hoc non videtur apta translationis vocis arabicae.

(3) De liberalitate cfr. S. THOM., *Contra Gent.*, l. I, c. 93, cum Ferrarionis Comm., edit. Leon., ubi notandum, Angelicum Doctorem suae doctrinae auctoritatem Avicennae adiungere, qui de liberalitate lucidam tradit doctrinam in sua *Metaphysica*, tract. VI, c. 5 et tract. IX, c. 4, quam prae oculis habuit S. Thom. in latina versione Dom. Gundisalvi, seu Gundissalini, primum typis edita Venetiis a. 1495 curante Fr. Francisco a Macerata O. M. et postea ibid. a. 1508 cura Canonicorum Regularium.

(4) In M legitur: لو واجب الوجود loco الواجب at videtur hypothetarum error.

(5) In MK et in M legitur: انه ان وموجود. Vox ان est particula affirmans esse et confirmans: et ex hac particula desumpta est vox انية quae adhibetur uti iam notavimus ad significandum verificationem esse conereti, secundum suum ordinem essentialem. Apud philosophos indicat eus necesse-esse per se, eo quod est omnium entium perfectissimum in certitudine et virtute essendi. — Quoad doctrinam cfr. et S. THOM., I P., q. 13, a. 11.

sunt quibus determinate significatur (1) hoc esse cum quadam relatione; quaedam autem denominant esse cum negatione (2). Nulla autem ex his in eius essentiam, ullam multitudinem importat omnino vel varietatem.

Quantum enim ad illas proprietates quae negationi commixtae sunt, sunt hae: ut cum quis dixerit de Primo eum esse « substantiam » non significaret aliud quam ipsummet istud esse et quod ab eo excluditur esse in subiecto (3) et si dixerit de eo « unus » non aliud designatur, nisi ipsum esse, exclusâ ab eo divisione per quantum, vel per dictionem et excluso ab eo comite. Cum vero dicitur eum esse « intelligentiam, et intellectum et intelligentem », non aliud in veritate significatur, nisi hoc esse (4) negata ab ipso possibilitate commixtionis cum materia et eius appendiciis (5), cum consideratione alicuius relationis. Et si de eo dicitur « Primus » non designatur nisi relatio huius esse ad universa. Et si dicitur « potens » non intelligitur per hoc nisi quod est necesse-esse relatum ad hoc: quod nimirum esse (6) alterius non potest provenire ab ipso nisi per modum quem praediximus. Et cum dicitur « vivens » non intelligitur nisi hoc ipsum esse intellectuale consideratum cum relatione ad omnia, quae relatio et ipsa etiam intellecta est intentione se-

(1) In MK legitur: المتعين فيه هذا الوجود « in quo determinatur ». In M vero المعنى فيه هذا الوجود « in quo significatur ».

(2) Cfr. S. THOM., *Contra Gent.*, I, I, c. 30, ubi S. D. notat modum supereminentiae, quo in Deo perfectiones inveniuntur, a nobis non posse significari nisi per *negationem*, ut quum illum dicimus infinitum, vel per *relationem* ad alia, ut quum dicitur prima causa vel summum bonum.

(3) Antiqua latina versio ita fert: « Non intelligit nisi hoc esse, nolens esse substantiam a qua negatur esse in subiecto ».

(4) In M loco: الوجود « esse » legitur: المجرد « abstractum, spoliatum ».

(5) In M loco: علائقها « appendicia » legitur erronee علائقها qui nullum in textu sensum praesefert.

(6) In M legitur erronee وجوب غيره « necessitas alterius » loco: وجود غيره « esse alterius ».

cunda (1); vivens enim est qui valde intelligens et valde agens est (2).

Et si dicitur « volens » non aliud significatur nisi quod necesse-esse in sua intellectualitate, idest cum negatione materiae ab ipso, est quidem principium ordinis totius boni, et quod ipse hoc intelligit. Idcirco ista denominatio, composita est ex relatione et negatione. Et cum dicitur « liberalis » intelligitur hoc ipsum esse, quantum ad hanc relationem, simul cum negatione, superaddita alia negatione; quod scilicet nullum finem sibimetipsi intendit. Et quum dicitur « bonus » non intelligitur nisi illud esse liberum ab omni commixtione cum quolibet quod sit in potentia et ab omni imperfectione, et haec est negatio; vel significatur ipsum esse cuiuscumque perfectionis et ordinis principium, et haec est relatio. Si igitur proprietates primi veri secundum hunc modum intelligantur, nihil earum invenies quod partes aut multitudinem necessario inducat in eius essentia ullo modo (3).

(1) Cfr. S. THOM., I P., q. 18, et *Contra Gentiles*, l. I, c. 98.

(2) Vide notas: Tract. 3, cap. 1, pag. 111, not. 1 et cap. 2, pag. 115, not. 1 et pag. 117, not. 2.

(3) Cfr. S. THOM., *Contra Gentiles*, l. I, c. 31.

LIBRI PRIMI TERTIA PARS

TRACTATUS I

De causalitate τὸ Necesse-esse.

CAPITULUM I.

EPILOGUS PRAECEDENTIUM (1).

DE PROCESSIONE RERUM A PRIMO ADMINISTRATORE (2).

Iam nobis manifestum fuit, rerum omnium dari principium, quod est necesse esse, ipsumque nec in genere contineri (3), nec sub definitione aut demonstratione cadere (4) atque experts esse quanti, qualis, quidditatis, ubi, quando, nullumque habere parem aut consocium, neminemque contrarium; ipsumque unum esse ex pluribus modis; quoniam non est divisibile neque in partes actuales, neque in partes secundum suppositionem et estimationem sicut est continuum; nec divisibile secundum

(1) Synoptica haec partitio quae in nostra versione inducitur, in editionibus originalibus, arabico idiomate, non habetur. Eam vero tum ex logico rerum quae pertractantur ordine, tum ex Auctoris epistula « De divisione scientiarum » deprompsimus.

(2) In M caput aliter inscriptum exstat et dicitur: *في ما عليه* « De qualiter se habet principium primum ». Nota tamen, hanc vocem *ما عليه* ob typothetarum errorem irrepsisse et videtur melius legi *فاعلية* « de causalitate, de efficientia ». Nam praesens caput nonnisi praecedentium epilogus et subsequentium prologus apparet, quum quae sequuntur de causalitate τὸ necesse-esse relate ad ens immateriale et mundum pertractent: et hac ratione synoptice textum inscribendum esse curavimus.

(3) Cfr. S. THOM., I P., q. 3, a. 5.

(4) Per « demonstrationem » heic intelligitur demonstratio per *quid*, seu per causam, quae de Deo evidenter haberi non potest; non vero demonstratio *quia*, seu per effectus. Auctor enim, in praecedentibus, τὸ necesse-esse existentiam per effectus demonstravit. Cfr. S. THOM., *Contra Gent.*, l. I, cc. 12-13.

dum intellectum, quasi essentia eius sit composita ex intentionibus intelligibilibus ad invicem diversis, cum quibus simul coniunctis ipsum identificetur (1). Et quod est unum inquantum suum esse quod ei competit, alicui nullo modo participatur: secundum quos respectus ipsum unicum est, par non habens. Et est unum quia habet suum esse perfectum, adeo ut nihil sibi expectandum remaneat, ut compleatur; et hic iam erat unus de modis « unius ». Unum autem non dicitur de eo nisi per modum negationis, non autem sicut unum quod de corporibus praedicatur ratione continuitatis vel aggregationis vel per aliquid aliud, in quo unum est ea unitate quae sit intentio positiva consequens essentiam vel essentias (2).

(1) Cfr. S. THOM. per totam quaest. 3^m, I Partis « De Dei simplicitate ».

(2) Haec quam assignat ratio de unitate τὸν necesse-esse: « quia habet suum esse perfectum ita ut nihil sibi expectandum remaneat ut compleatur »: profecto significat, Deum esse unum, quia perfectissimus est, ideoque sibi pares habere non potest, seu est unicus, idest « nullo modo est multis communicabilis » uti habet S. THOM., I P., q. 11, a. 3; attenta tamen vi verborum de negatione expectationis ut compleatur, alludere certo videtur Avicenna suae opinioni de ratione unitatis (Tract. 3, c. 1); in qua confundit *unum* quod convertitur cum ente, idest unitatem *transcendentalem* cum uno quod est principium numeri, h. e. unitate *praedicamentali*, quae profecto addit supra ens et est accidens ad genus quantitatis pertinens, de qua unitate valet conceptus expectationis ut ens compleatur. Haec Avicennae sententia merito reprehenditur a S. THOMA, *Metaph.*, l. IV, lect. 2. Hoc tamen principium adhibitum pro unitate τὸν necesse-esse, aequae valet, licet per accidens, quatenus in Deo nihil additionis potest concipi et nihil in eo potest esse quod non sit ipse.

CAPITULUM II.

DE PROBANDA PERPETUITATE MOTUS: PRIMO GENERATIM, DEINDE PARTICULATIM (1).

1. Ex his quae praedicta fuerunt in scientiis naturalibus tibi evidenter manifestum fuit, dari quamdam virtutem infinitam, incorporatam, quae est principium primarii motus; tibi quoque clare patuit motum circularem non fieri per generationem temporalem. Exinde ergo tibi quadamtenus notum fuit heic esse principium quoddam sempiternae existens. Dein innotuit tibi, quod necesse-esse per se est necesse-esse sub omni ratione et nullam incipere in ipso posse novam dispositionem, quae ei prius non fuerit. Et praeterea iam tibi notuit, causam, quantum est in se, facere necessario esse causatum, et quando est perpetuae durationis, necessario perpetuum esse causatum facere. Quod si quae hucusque dicta sunt, tibi sufficientia sint, iam de argumento quod explanamus sat erit, sed ad maiorem tuam intelligentiam dicimus (2).

(1) Inscriptio haec in M non invenitur sed in MK; non videtur tamen auctori tribuenda: non exprimit enim eius propositum, sed est probatio conclusionis: «mundus est sempiternus». — Auctor breviter perstringit rationes ad probandam mundi aeternitatem ex parte motus caelorum qui est circularis et aeternus, et ex parte Dei qui est causa necessaria, licet voluntaria, sufficiens, aeterna, immutabilis, independens. Cfr. ARIST., *Physic.*, l. VIII, c. 1, 2, 9, cum S. THOM., *ibid.*, lect. 1, 2, 13; I P., q. 46; *Contra Gent.*, l. II, cc. 31-38 et cum SILV. MAURO in ARIST., *Physic.*, *ibid.* — ARIST., *De caelo et mundo*, l. II, c. 1, cum S. THOM., *ibid.*, lect. 1, et SILV. MAURO, *ibid.*

(2) In M hic incipit novum caput ita inscriptum: في زيادة ايضاح ما سلف من انه بذاته واجب الوجود من جميع جهاته «De ampliori ostensione eius quod praedictum est; quod scilicet, in seipso est necesse-esse ex omnibus partibus». Ex ipsa textus inspectione patebit inscriptionem hanc capiti non convenire et ideo auctori haud tribui posse.

2. Iam scivisti quidquid incipiens (1) de novo esse, materiam habere. Si ergo non inceperit esse et postea incepit, tunc non potest fieri quominus duae ipsius causae, agens, scilicet, et recipiens aut non fuerint et postea inceperint esse; aut ambo exstiterint, sed agens non movebat et recipiens non movebatur; aut agens exstiterit, recipiens autem non, aut e converso recipiens exstiterit, agens autem non. Antequam ad particularia deveniamus, summam dicimus: Si ex parte istarum causarum dispositiones fuerint sicuti erant, et nihil omnino acciderit quod non erat, tunc esse generati vel eius non esse, se haberet profecto eodem modo quo erat, et tunc impossibile esset, ut quoddam factum inciperet esse omnino. Si autem aliquid de novo inceperit esse quod non erat, tunc necesse est ut illius inceptio aut sit ad modum eius quod incipit esse simul et statim ac incipit sua causa, non ad modum eius quod incipit propter propinquitatem vel elongationem suae causae; aut eius inceptio sit ad modum eius quod incipit propter propinquitatem suae causae, vel elongationem eius. Prima vero pars necessario requirit ut suum incipere sit propter incipere suae causae atque simul cum ea, sine ulla mora omnino. Si enim causa prius non fuerit, deinde sit, vel si ipsa fuerit, causatum vero cum mora inceperit; sequeretur quod primo diximus, scilicet necessario debere esse aliquid praeter causam, prius incipiens, et inde istud incipiens erit causa proxima.

3. Sed si res tali modo, ultro protraheretur, necessario ponendae forent causae et incipientia esse subito et infinita simulque necessario existentia. Nos autem notum fecimus principium declarans huius falsitatem. Remanet igitur quod causae incipientes non sint omnes subito et eodem tempore; non autem propter propinquitatem aut elongationem causae primae. Relinquitur ergo ut inceptio eius quod fit, reducatur ad propinquitatem

(1) « Incipiens » formaliter dicitur id cuius esse est post suum non-esse, atque ita etiam dicitur incipere non-esse (concipiendo non-ens ad modum entis) quod post suum esse desinit esse.

vel longinquitatem causarum. Hoc autem per motum quidem fit (1).

Iam igitur, ante motum fuit motus et ille motus ad hunc motum causa perduxit. Ergo duo motus sunt quasi se tangentes: secus redibit quaestio iterum, de tempore scilicet, quod inter duos motus intercedit. Et ratio est: quia si hunc motum non tangeret alius motus, tunc incipientia infinita quae ab illo motu fierent, in uno instanti existerent, eo quod non potest esse ut illa sint in instantibus contiguus et concurrentibus: hoc enim repugnat (2): sed oportet unum esse propinquius in illo instanti post elongationem, vel longinquius post propinquitatem; ita ut illud instans sit terminus primi motus perducentis ad alium motum, vel ad aliquid aliud. Si autem ad alium motum fuerit perducing eumque fecerit debere esse, tunc ille motus, qui est quasi causa proxima huius motus, hunc contingeret. Huius autem contingentiae ratio per se intelligitur: eo quod non sit possibile, inter duos motus tempus esse in quo motus non sit: ex naturalibus enim iam notum fuit, quod tempus consequitur motum (3).

4. Sed tractare de huius ostensione, nos sane docet motum fuisse ante motum, non tamen scire facit utrum ille motus fiendi hunc motum causa fuerit (4). Iamvero clare patuit, motum minime incipere esse postquam non fuit, nisi per quoddam incipiens esse, et istud incipiens esse non incepisse nisi per motum contingentem istum alium motum. Mihi autem non interest (5) hic

(1) Loquitur de movente unde primo est motus tanquam a causa efficiente immediata. Cfr. ARIST., *Physic.*, l. VIII, c. 3.

(2) Cfr. ARIST., *Physic.*, l. VI, c. 4.

(3) Cfr. ARIST., *Physic.*, l. IV, c. 20. Tempus enim a Philosopho definitur: ἀριθμὸς κινήσεως κατὰ τὸ πρότερον καὶ ὕστερον «*numerus motus secundum prius et posterius*», *Physic.*, IV, c. 11, edit. DIDOT, al. 13, text. 101.

(4) In M legitur علة حدوث «*causa per incipientiam*» loco علة حدوث «*causa incipiendi*», quae lectio verior.

(5) In M habetur لا ينال (quod nil significat) loco لا نبالي «*nobis nullius curae est*».

inquirere quale fuerit illud incipiens, an scilicet propositum agentis, vel voluntas, vel scientia, vel instrumentum, vel natura, vel tempus ad agendum magis conveniens quam aliud, vel quaedam praeparatio vel aptitudo, ex parte recipientis, quae prius ei non erat, vel applicatio (1) impressionis ex parte imprimentis, postquam ista applicatio non fuit; quaecunque enim fuerit illud incipiens, ipsius incipere dependeret quidem a motu, nec aliter fieri potest.

5. Sed redeamus adhuc ad particularia et dicimus: si causae, agens et recipiens, ponantur existentes quoad earum essentiam, sed nec actio nec passio inter eas sit, tunc opus est ut inter eas quaedam habitudo interveniat, quae necessitet actionem et passionem. Nimirum, ex parte agentis requiritur aliquid sicut voluntas quae necessitet actionem, vel natura necessitans actionem, vel instrumentum, vel tempus. Ex parte autem causae recipientis requiritur ut ei adveniat praeparatio quae ei deerat; ex utraque autem parte simul ut sit applicatio unius ad alteram. Constitit autem totum hoc non nisi per quemdam motum fieri. Sed agens esse, recipiens autem non esse, omnino hoc quidem repugnat: primo quidem, quia recipiens, sicut ostendimus, non nisi per motum vel per continuitatem esse incipit; et sic ante motum erit quidam motus: secundo quia impossibile est ut aliquid quod non fuit, incipiat esse, quin illud praecedat esse receptivum quod est materia; ergo iam erat recipiens. Si autem ponatur recipiens exsistere, agens vero non, tunc agens esset incipiens, et oporteret suum incipere, esse (2) per causam habentem motum, sicut ostendimus (3).

(1) In M legitur erronee *وصول* loco *فصول* « adventus impressionis ad patiens ».

(2) In M legitur erronee *بعد* « post » loco *بعلّة* « per causam ».

(3) M pergit capitulum sine divisione et sine titulo.

CAPITULUM III.

ALIA DEMONSTRATIO (1).

1. Principium omnium est essentia quae est necesse-esse: sed quidquid provenit a necesse-esse, necessarium est ut sit: alioquin daretur in ipso dispositio quae non erat, et sic non esset necesse esse ex omnibus suis partibus. Quod si dispositio ista, de novo incipiens, ponatur esse non in sua essentia, sed extra eius essentiam, sicut quidam ponunt volitionem, tunc quaestio de inceptioe huius volitionis ab ipso, eadem remanet: scilicet, an sit per voluntatem an per naturam an per

(1) In hoc capite Avicenna expedit rationes ad ostendendam mundi aeternitatem ex parte Dei. Aliis verbis, est commentatio et paraphrasis argumentorum aristotelicorum, praesertim *Physic.* VIII, c. 6, edit. DIPOT, alias 9, text. 44-53. Universa autem supposita vis argumentorum reducit ad necessariam et aeternam immutabilitatem τοῦ Necesse-esse primi motoris immobilis, unde sequitur ipsum mutari non posse acquirendo « novam dispositionem » relate ad novum esse quod produceret in tempore post non-esse.

Ut patet, argumenta sunt logica posito fundamento erroneo, quod nempe Deus extra se non operetur libere, sed necessario et quod creatio sit motus et mutatio, ignorata insuper distinctione de actione in Deo *formaliter immanente* et *virtualiter transeunte*. Novitas enim divini effectus non demonstrat novitatem actionis in Deo, quum « actio sua sit sua essentia »: et « suum intelligere et velle sit suum facere... » ideoque « nihil prohibet dicere actionem Dei ab aeterno fuisse (actio *immanens*), effectum autem eius non ab aeterno, sed tunc quum ab aeterno disposuit (actio *virtualiter transiens*) »: ideoque in se immutabilem esse. Cfr. S. THOM., *Contra Gent.*, I, II, c. 35. — Unde licet S. Thomae sententia sit, per rationem naturalem non posse demonstrari absolutam repugnantiam creationis aeternae, ideoque dari argumenta probabilia ad illam uti possibilem sustinendam, ista tamen omnino reiiciuntur ut per se falsa: licet alia adsint argumenta quibus utitur S. D. (cfr. opusculum: *De aeternitate mundi* contra murmurantes). Ceterum error fundamentalis pendet ex eo quod isti philosophi ignorabant componere divinam libertatem cum divina et simplicissima immutabilitate, et fatalismum extollebant usque ad aeternitatis limina.

aliquid aliud, quicquid illud sit. Quomodocumque autem ponatur aliquid incipere postquam non fuerit; vel poneretur incipiens in essentia τὸν necesse-esse, vel non incipiens in eius essentia, sed erit quid discretum ab essentia eius; et tunc remanebit eadem quaestio. Si enim incipit in eius essentia, tunc eius essentia erit variabilis. Manifestum autem iam factum est, quod necesse-esse per se, est necesse-esse ex omnibus suis partibus.

2. Iterum, si quando res extraneae ab ipso inceperunt esse, ipsum se habuerit sicuti erat antequam inciperent esse, et nihil omnino acciderit, quod non erat; sed res fuerit sicuti prius erat, et nihil ab ipso productum fuerit; minime tunc oporteret, ut ab ipso proveniat quiddam aliquid; sed (oporteret) ut res et dispositio aequae se habeant ac prius. Necessario enim requiritur ut provenire (1) esse ab ipso, ex debito et necessitate, aut per praevalentiam (et praelectionem), distinguatur per quoddam de novo incipiens medium, quod non erat, quando nihil producere apud ipsum praevalebat, et inactio (abstentio a faciendo) erat ipsius dispositio (2). Hoc autem non est quid ipsi extrinsecum (sed intrinsecum ipsius essentiae). Nos autem loquimur de inceptione incipientis esse ab ipso necesse-esse absque mediatione cuiusdam rei per cuius inceptionem inciperet illud aliud, sicut dicunt esse de voluntate et volito. Intellectus quidem integer et rectus, cuius nitor non est obtenebratus (3),

(1) Cfr. S. THOM., I P., q. 46, a. 1 et *Contra Gent.*, l. II, c. 31-32.

(2) Sensus est, quum dispositio τὸν necesse-esse quando res producuntur ab ipso necessitate vel electione seu potestate, non sit eadem ac dispositio quando ab esse producendo abstinetur; oportet necessario ut dispositio prima a secunda per quid novi incipiens distinguatur, quod ei deerat quando ab opere sese abstinere et non producere praeligebat. Latina versio ita legit: «necessarium est cognoscere necessitatem essendi ab eo, an eligere esse ab eo fuerit potius propter aliquid quod esset medium, quod non erat: cum non erat prius non esse, et cessatio ab actione eius dispositio; an hoc non fuerit aliquid quod esset extra eum».

(3) Ita in M. In MK vero legitur الذي لا يكذب «qui non mentitur».

certe testatur quod una eademque essentia si secundum omnes suas partes nunc se habeat sicut erat prius, et nihil ab ea antea incepit, et ipsa nunc ita se habeat; etiam nunc nihil incipit ab ea. Si autem nunc ab ea aliquid incipiat, tunc profecto iam incipit de novo esse in hac essentia quoddam consilium, vel voluntas, vel natura, vel virtus, vel posse, vel aliquid simile quod prius non erat.

Qui autem hanc veritatem negaverit, ille rationis dictamini lingua contradicit: quod si mentem consulat, ad eam admittendam redibit. Nam quod est possibile esse et non esse, ad actum non exit, nec eius esse praevallet suo non esse, nisi per quandam causam (1). Si ergo ista essentia quae causa est, consistebat, non autem determinata erat ad unum, neque haec determinatio ab ipsa provenire debebat, neque ibi erat quoddam motivum inducens, nullaue utilitas nec quidquam aliud huiusmodi; tunc profecto necesse est ut accidat aliquid, de novo incipiens, quod necessitet determinationem ad unum in ista essentia, si vere ipsa sit causa agens. Secus huius essentiae habitudo ad illud possibile, esset sicut antea erat, et cum nulla alia habitudo ei adveniat, res remaneret in sua dispositione, et possibilitas esset mera et pura possibilitas secundum suam dispositionem. Sin vero isti essentiae de novo accidat quaedam habitudo, tunc ergo aliquid incipit de novo, atque hoc incipiens de novo, et essentiae necesse-esse in ipsamet eius essentia accidere necesse est. Nam si habitudo fuerit extra ipsius essentiam, remanebit eadem quaestio de ea, nec illa habitudo erit ea quam quaerimus. Nos enim inquirimus illam habitudinem, quae effecit, ut illa omnia, quae extra ipsius essentiam sunt, actu esse habeant postquam illa omnia universim et quasi unam solam collectionem formantia, non fuerint; et in dispositione, in qua nondum quodquam esse

(1) In M habetur: بسبب هذه الذات التي للعلّة كانت oratio incompleta et obtruncata.

habuerit; alias ex illa collectione aliquid excluderetur, quod subsequentis dispositionem subintrat (1). Sin vero habitudinis principium ipsi extraneum est; tunc illa habitudo non erit, quam quaerimus. Ergo illud primum incipiens (2) de novo, secundum hanc opinionem, in necesse-esse essentia erit. Sed hoc quidem repugnat, quomodo enim fieri potest ut in necesse-esse essentia quoddam de novo adveniat, et a quonam proveniret (3); cum iam manifestum fuit, quod necesse-esse per seipsum unum est? Credisne istud incipiens provenire ab eo quod incipit esse ab ipso? Sed tunc illa habitudo non erit ea quam quaerimus. Quaerimus enim habitudinem, quae necessario facit exire primum possibile ad actum. Ecquod, credisne hanc habitudinem ab alio necesse-esse provenire? (4). Sed iam dictum est, necesse-esse, unicum esse. Praeterea si esset ab alio necesse-esse istud tunc esset causa prima: et de ipso quaestio remaneret (5).

(1) In MK legitur *فننظر* «inspiciamus, indagabimus». M *فيدخل في حال ما بعده* [illud aliquid] suberit dispositioni illius quod ipso posterius est.

(2) In antiqua versione latina libri *Chafah*, loco «primum incipiens» legitur: «quod fuit a Primo». Sed auctor hic loquitur, ut patet, de illo incipiente, quod determinaret necesse-esse ad producendum.

(3) In M non invenitur haec locutio: «et a quonam proveniret?».

(4) In M legitur *فَيُرَى* «videtur» loco *أَفَتَرَى* «an credis, an vides».

(5) In M capitulum prosequitur.

CAPITULUM IV.

DE HYPOTHESI DETERMINATIONIS EX TEMPORE :

ET QUOD NON DATUR HORA POTIOR ALIA (1).

1. Deinceps quomodo admitti potest ut in non-esse et in nihilo distinguatur hora *non factionis* operis, ab hora *inchoationis*, et in quonam differt hora ab hora?

2. Iterum, cum iam manifestum sit, incipiens non incipere esse, nisi per quamdam novam dispositionem accedentem ipsi principio, non potest esse quominus quod a Primo fit, fiat quidem vel per eius naturam, vel per aliquod accidens (2) in ipso, quod sit aliud quam voluntas, vel per voluntatem; non enim aliquid potest ab ipso esse per violentiam vel casum. Si per naturam, tunc ergo natura eius certo mutaretur. Si per consilium (3) seu intentionem, tunc consilium in ipso

(1) Inscriptio MK sic fert: في ان ذلك يقع لانتظار وقت الخ
« Quod hoc adveniret propter expectationem temporis etc. ». Auctor prosequitur argumentum et ostenso in communi quod iuxta opinionem negantium mundi aeternitatem, ad hoc ut mundus de novo incipiat, necessario sequeretur in essentia τὸν necesse-esse quamdam novam dispositionem accidere quae cum ad agendum determinaret; ad particularia descendit et nominatim de isto novo determinante agit, discurrendo per septem hypotheses easque solvens. Supponit scilicet hoc novum determinans esse vel: a) tempus opportunum; b) vel naturam; c) vel accidens; b) vel voluntatem; c) vel instrumentum et propositum; d) vel utilitatem quamdam; e) vel virtutem in agente. Fundamentum autem refutationis est duplex: a) Voluntas divina indifferenter et aequaliter fertur ad omnia tempora, quia in non-esse distinguī nequit tempus a tempore; et b) possibile esse est per se indifferens ad esse et non esse: ergo per se propendere nequit ad esse potiusquam ad non-esse: nec potest appetere esse, quia non potest esse appetens quod non existit.

(2) In M et MK legitur عرض « accidens ». Forsitan legi debet غرض, cum puncto super priorem syllabam « scopus, intentum », atque ita legitur in latina versione et sensus erit « propter intentum, praeter voluntatem ».

(3) Hic etiam in M et MK عرض loco غرض ponitur.

variatur. Si autem per voluntatem, ponamus eam in ipso incipere, vel esse externam et discretam ab ipso. Immo dicimus: illud ipsius volitum (1) vel esset ipsummet dare esse rebus, vel quidam scopus (2), vel quaedam subsequens utilitas. Si eius volitum est ipsum dare esse rebus, propter ipsum dare esse, cur illud non antea dedit? Credisne forsitan dare esse, nunc tantum ipsi opportunum visum esse, an eius tempus nunc venisse, an ipse hoc facere nunc tantum potuisse? Hoc autem dicendo nolumus significare (3) quod quis dicere potuerit, scilicet hanc interrogationem inanem, et vanam esse, quia in unaquaque hora repeti potest.

Immo dicimus: ista quaestio aequa et vera est, quia in omni momento redit et urgens est.

3. Si autem mundum incipere de novo fuerit per quoddam intentum (4) et utilitatem; notum est quod quidquid relate ad aliquam rem, huiusmodi est ut suum fieri et non fieri aequaliter illi rei agenti se habent, illud minime potest dici intentum. Et illud quod ad aliquam rem hoc modo se habet, ut suum fieri et non fieri in aequali gradu sit, non est utile (5). Quod autem cuidam agenti huiusmodi est, ut suum fieri ab eo dignius sit, id quidem est utile. Sed verum primum est perfectum in sua essentia et a nulla re omnino utilitatem trahit (6).

(1) Subauditur complementum «primi» idest volitum Primi. In versione latina legitur «voluntas»; atque ita in sequentibus ubi habetur «volitum».

(2) Hic etiam in M et MK, loco عرض ponitur غرض.

(3) In M legitur ولا يغني «Et non refert». In MK ولا نغني quod transtulimus. Prima lectio congruentior videtur.

(4) M fert: لعرض «propter accidens»; quod non rectum videtur, nam voci «utilitas» correspondet vox «intentum» quod confirmatur ex sequentibus et a versione latina, ubi legitur «intentum».

(5) Ista oratio non invenitur in M. Et conclusio capitis praemissa haec est: «Ergo Deus non expectavit tempus opportunum nec potentiam... ad producendum mundum».

(6) M non dividit, sed caput prosequitur.

CAPITULUM V.

QUOD IUXTA ADVERSARIORUM OPINIONEM OPORTERET DEUM
TEMPORE PRAECEDERE MOTUM ET TEMPUS (1).

1. Iterum, in quonam Primus praecederet incipientia esse ab ipso, essentia ne sua an vero tempore? Si praecedat essentia sua tantum, sicut unum relate ad duo, etsi sint simul (2) tempore, et sicut motus mobilis quatenus ipse fit motu eius a quo movetur 3, quamvis duo sint simul tempore (4): tunc oporteret ut uterque sint incipientes de novo, aut Primus et facta ab ipso aequae aeterna. Si vero iam praecesserit non per suam essentiam tantum, sed per essentiam simul et tempore, ut puta, quia ipse solus fuit (5), non autem mundus nec motus; sine dubio autem vox « fuit » (6) significat id

(1) Cfr. ARIST., *Physic.*, VIII, cc. 3, 9. — Apud ALGAZZALI in suo libro: *De praecipitatis Philosophorum assertis*, q. 2, haec Auctoris argumentatio est secunda ratio. — Ceterum, propositum auctoris est ipse capituli titulus, et argumentatio procedit ab absurdis et ad hominem, posita ipsa temporis ratione. Dicit enim: secundum adversariorum hypothesim, quoniam ipsi dicunt: « Deus solus fuit et non mundus » et « fuit Deus et dein mundus »; ergo Deus fuit ante tempus, tempore infinito. Ergo ante mundum et tempus erat tempus infinitum: sed hoc repugnat: ergo, concludit suam thesim, repugnat quod tempus ponatur incipiens esse; ergo tempus est aeternum, ergo et motus et mundus sunt aeterni.

(2) In M legitur **فان كانا معاً** « si simul sunt », loco **وان كانا معاً**, quamvis duo simul sint: atque ita sensus exigit.

(3) Ut puta: motus umbrae quae movetur se movente persona cuius est umbra; et sicut motus manus in aqua et aquae motus: duo namque motus sunt simul tempore, sed unus altero prior causalitate naturae. Hisce utitur exemplis ALGAZZALI in suo *De praecipitatis Philosophorum assertis*, q. 1.

(4) Hoc in M non legitur.

(5) In M legitur **ان كان وحده** « si erat solus ». Lectio autem quam transtulimus verior est.

(6) In M legitur **فلاشك** cum particula **ف** quae conditionatum indicat.

quod iam praeteriit quodque modo non est, et praecipue quia « fuit » sequitur vox « dein » ; tunc ergo certe fuit aliquod quoddam quod postea praeteriit, antequam ipse creasset creaturam, et illud quoddam creatum certo esset finitum. Iam igitur fuit tempus ante motum et tempus. Praeteritum enim, vel est praeteritum per se, et est tempus; vel praeteritum per tempus, et est motus et quicquid in motu et cum motu est. Hoc autem iam tibi notum fuit. Si enim Deus non praecedat creaturas per aliquid quod est praeteritum respectu ad primum tempus ab inceptioe creaturae, tunc ergo ipse erit incipiens esse una simul cum inceptioe creaturae.

2. Quomodo autem fieri potest ut secundum adversariorum positiones Deus non praecesserit mundum per aliquod praeteritum a primo tempore creationis; cum ipse (ut adversarii dicunt) iam fuit et non creatura vel fuit et creatura? Sed, « fuit et non creatura » non potest simul stare cum « fuit et creatura ». Neque hoc: « eum esse ante creaturam », stare simul potest cum hoc: « eum esse cum creatura »; neque hoc, videlicet: « eum esse et non creaturam » est idem ac: « ipsummet eius esse solum » (1): nam eius essentia est exercite existens post creaturam. Nec hoc, videlicet: « ipse fuit et non creatura » idem est ac « eum esse cum non-esse creaturae » absque aliquo tertio superaddito (2).

(1) In M et MK sic legitur *وليس كان ولا خَلَقَ ثَابِتًا عند كونه كان* ولا *وَحَلَقَ* ولا *كونه قبل الخلق ثابت مع كونه مع الخلق*. Verbum *ثَابِت* significat « firmiter stans ». In antiqua versione latina ita legitur: « sed non fuit ipse, et non creatura; provenit ex hoc quod fuit ipse et creatura: et non suum esse ante creaturam, provenit ex sui esse cum creatura ». Profecto haec lectio inintelligibilis apparet. Et error provenire videtur ex voce *ثَابِتًا*, quae potuerit legi *ثَانِيًا*.

(2) In vers. latina legitur: « Quod autem fuit ipse et non creatura, non est suum esse cum privatione creaturae, nec est aliquid tertium ». Auctor vero, ut ex his quae sequuntur patebit, aliter et contrarium significare intendit, ergo « nec » in vers. lat. erronee ponitur.

Etenim esse eius essentiae et non-esse creaturae, designatur per hoc, videlicet: « iam fuit et non est nunc » (1); nam per hoc quod dicimus (2): « fuit » intelligitur alia intentio, quam quae intelligitur per duo praedicta. Cum enim dixeris: « esse essentiam et privationem essentiae », non intelligitur per hoc ipsa anterioritas et praecedentia, sed per hoc potest vere intelligi cunctatio et procrastinatio. Nam, etsi ponantur res desinere esse, verum remanet ipsum esse, et non-esse res; non tamen vere dici posset ad hoc significandum « ipse fuit »; immo anterioritas non posset quidem intelligi nisi cum quadam tertia conditione. Esse enim essentiae est aliquid, et privatio essentiae est aliquid aliud; et quod significatur per « fuit » est aliquid habens esse, quod aliud est quam duae intentiones praedictae. Sed haec intentio creatori optimo iam supposita est extensa sine principio (3), et concessum est Deum hac extensione durante, creare potuisse, ante quaecumque momentum in quo

(1) M legit: *وليس إلا* « et non aliud ». Et debet legi: *وليس الآن*, sicuti est in MK et a nobis translatum. Et vult dicere: esse essentiam eius cum non esse creaturae, non potest aliter designari nisi dicendo: Illud esse erat et non est nunc, quia creatura iam est.

(2) M fert: *ويجب قولنا* « oportet ut dicamus », quod nihil significat hic et debet legi *وتحت قولنا*, sub hac nostra dictione: « per hoc quod dicimus ».

(3) In M legitur *مبتدأ لا عن بداية* « inchoans non ex initio ». Brevitas reddit utramque lectionem quadamtenus suboscuram. Auctor, ni fallor, hoc significare vult: Intentio quae designatur per vocem « fuit » et quae est quid existens praeter esse Dei et non esse mundi, de Deo affirmatur in hac propositione: « fuit Deus et non mundus ». Iamvero haec intentio indicat aliquid continuum, non habens initium; quoniam « fuit » indicat quoddam praeteritum, cuius terminus a quo non determinatur; et quia conceditur, Deum in illo continuo creare potuisse ante quaecumque momentum, in quo cogitari potest cum creasse. Ita etiam redactum invenitur apud ALGAZZALI in suo libro: *De praecipitatis Philosophorum*, q. 1.

putatur creasse (1). Si hoc autem ita sit, tunc haec anterioritas esset quantitativa, mensurata; et haec est quod nos vocamus tempus; eo quod eius mensuratio non est mensuratio cuiusdam habentis situm nec stabilitatem; sed est mensuratio per viam renovationis et successionis.

(1) In M legitur: *وَجُوزَ فِيهِ أَنْ يَخْلُقَ قَبْلَ أَيِّ خَلْقٍ تَوْهَمَ*. « Et in quo potuit creare ante omnem creationem, quae creatura putatur ». In versione autem latina sic legitur: « Et concesserunt eum creasse quaecumque, quod putatur creatura ». Sed lectio MK, quam retulinus, verior videtur et ad rem congruentior: nam Auctor paulo ante supponit Deum esse, etiam mundo non existente, et hic loquitur de intervallo vel duratione quae indicatur per « fuit » et hanc hypothesim facit: scilicet, potuit Deus creare, isto intervallo durante ante quaecumque momentum in quo putatur creasse, ut inde concludat: significatum per verbum « fuit » est quid continuum et tempus. — Sed intellige, iuxta rei veritatem, *tempus imaginarium*, ut bene schola dicit. S. THOMAS, I P., q. 46, a. 1, brevi recolligit, ut videtur, hanc ipsam Avicennae expositionem, per modum difficultatis sub n. 8 atque ita rem solvit: « Dicendum quod Deus est prior mundo duratione. Sed ly “ prius ” [idem dic de ly “ fuit ” in textu] non designat prioritatem temporis, sed aeternitatis. Vel dicendum quod designat prioritatem temporis imaginati et non realiter existentis, sicut cum dicitur: supra caelum nihil est: ly “ supra ” designat locum imaginatum tantum, secundum quod possibile est imaginari, dimensionibus caelestis corporis, dimensiones alias superaddi ». Cfr. etiam *Contra Gentiles*, l. II, c. 34 cum 37, et Qq. disp. *De Pot.*, q. 3, a. 17. « Unde vides quod ad impugnandam creationem in tempore, si quis utatur tali argumento, quod nempe in hypothesi talis creationis oporteret Deum tempore praecedere tempus et motum, argumentatio est omnino sophistica ». Potest etiam conferri quae habet Averroës, libro et loco citatis, inquires: « Haec argumentatio turpi fallacia peccat, eo quod comparatur esse in cuius natura non est motus, cum esse in cuius natura est motus. Esse enim in cuius natura invenitur motus, a tempore non separatur; esse autem in cuius natura non datur motus, nec ipsi dari potest tempus. Et ideo prioritas illius entis quod non sequitur motus, relate ad ens in cuius natura datur motus, non potest esse prioritas temporis..... Qui hunc modum argumentationis sequuti sunt, sunt moderni philosophi islamitici, qui antiquorum doctrinam paullulum intellexerunt ».

3. Deinde considera, si volueris, quae diximus in scientiis naturalibus (1). Ibi enim ostendimus, id quod significatur per intentionem istius verbi « fuit » et « erit » vel « est », esse, scilicet, quid accidens cuidam dispositioni instabili. Dispositio autem instabilis et non permanens est motus. Si haec certe exploraveris, scies quod Primus, iuxta adversarios, non praecessit creaturas, praecedentia seu prioritate absoluta tantum, sed praecedentia temporis, cum quo est motus et corpora multa, vel saltem corpus (2).

CAPITULUM VI.

QUOD NECESSITAS URGET ADVERSARIOS PONERE HORAM ANTE HORAM IN INFINITUM, ET TEMPUS IN PRAETERITO PROTRACTUM IN INFINITUM: HAEC AUTEM EST DISCEPTATIO DIALECTICA, QUAE SI PENITUS PERPENDATUR, AD DEMONSTRATIONEM INCLINAT (3).

1. Praeterea isti haeretici (4) qui a Deo suam liberalitatem abstulerunt, non possunt ab uno ex duobus evadere. Vel nempe concedunt Deum antequam creaturas creasset, potentem fuisse corpus quoddam creare habens motus quosdam, cuius momenta et tempora essent mensurata, et cuius existentia protraheretur (5)

(1) Cfr. in edit. lat. 1495 et 1508, libr. *De Naturalibus*, qui dicitur: *Sufficientia* (pars *Chifâ*), l. II, c. 11.

(2) In MK heic explicit caput in M vero continuatur.

(3) Praesenti capite Auctor argumentationem suam pro aeternitate mundi prosequitur, afferens rationem etiam ex hypothese creationis aliorum corporum praeter universum existentem. Averroës in suo cit. libro, q. 1 ad 2^m formam argumenti, dicit « istum argumentandi modum esse particulariter adhibitum ab Avicenna et esse modum captu difficilem ». Et revera textus arabicus, praesertim circa finem capitis obscuritatibus scatet.

(4) In edit. arab. legitur: المعطلة « athei » scilicet qui Deum negant, eius attributa negantes; quod patet ex eo quod dicit: Deo negant suam liberalitatem.

(5) In M legitur: تقدر أوقاته وأزمته تنتهي « cuius momenta mensurantur eiusque tempora terminantur sub creatione mundi ».

usque ad creationem mundi, et cessaret tunc vel remaneret cum mundo coexistens, et quod usque ad creationem mundi, haberet sua momenta et tempora determinata; vel creatorem non fuisse potentem creare hanc alteram creaturam nisi quando incepit (1). Sed haec secunda pars est absurda, quia necessario importat Deum transire a non-possesse ad posse, aut creaturas transire ab impossibilitate ad possibilitatem absque ulla causa. Prima autem pars in duas dividitur partes, quae et ipsae adversariis contradicunt. Dicitur enim eis: tunc non potest fieri quominus creatori vel possibile sit creare aliud corpus quam illud, quod tamen non duraret nisi usque ad mundi creationem, duratione et motibus pluribus vel paucioribus (2); vel non sit ei possibile. Sed repugnat quod non sit possibile propter ea quae iam ostendimus. Si autem est possibile, tunc vel poterat (3) istud creare una cum illo corpore primo, quod memoravimus, ante istud corpus: vel non erat possibile ut istud crearet nisi ante illud. Sed repugnat dicere eum potuisse creare istud, una simul cum illo. Impossibile enim est ut inchoatio duarum creaturarum motu et velocitate aequalium, accadat eo modo ut duae terminentur usque ad creationem mundi; dum autem duratio unius eorum est longior. Si autem non potuerit creare illud una simul cum isto, sed possibilitas illius creationis fuerit discreta a possibilitate istius, et prior vel posterior ea, tunc in dispositione privationis seu non-esse mensuraretur possibilitas creandi aliquam rem, cum eius

(1) Sic in MK. In M vero ita legitur: **أَوَّلُ يَكُنِ الْخَالِقُ قَادِرًا** «*vel non potens erat creator creaturas creare, nisi quando creare inchoavit?*». Haec lectio videtur clarior. Videat lector.

(2) In M non additur: «*vel paucioribus*».

(3) In MK loco **إِمَّا أَنْ يُمْكِنَ خَلْقُهُ**, quod transtulimus, legitur **إِمَّا أَنْ يَكُونَ خَلْقُهُ** «*vel eum iam creaverit*». Prima lectio videtur textui magis convenire; secunda tamen vera est.

proprietate (1), et non possibilitas eius: et hoc quidem in una dispositione praeter aliam; et hoc accideret per prius vel posterius, et ita porro in infinitum (2).

Iam ergo evidenter patet id quod praediximus, quod nempe datur motus cuius initium non est omnino in tempore; quique tamen nonnisi ex parte creatoris initium habet. Et iste motus nonnisi motus caelestis est (3).

(1) In M legitur: **يصفه** « qualificat, denominat eum ». In MK vero **بصفته** « cum eius proprietate, huiusmodi »; sed videtur heic errorem typotetarum irrepsisse in utraque editione: et potius ni fallor legi debet **بضعفه** « mensurâ duplum » uti deducitur ex verbis Algazzalis l. c.

(2) Brevitas, sermonem reddit obscurum, et ideo verba referre iuvat Algazzali, qui hanc argumentationem recitat in suo libro: *De praecipitatis assertis Philosophorum*, q. 1, 2^a arg., atque ita dicit **فلا بدّ ان يخلقه قبله بمقدار يساوي المقدار الذي تقدم** الثاني على الاول فيكون قدر امكان هو ضعف امكان آخر ولا بدّ من امكان آخر هو ضعف الكل. فهذا الامكان المقدر المكمم الذي بعضه أطول من بعض بمقدار معلوم لا حقيقة له الا الزمان فاذا قبل العالم عندهم شيء ذو كمية متفاوتة وهو الزمان **الزمان** « Ergo necesse est ut creasset istud ante illud [primum] cum tanta duratione anteriori quanta praecessit secundum corpus primum. Et tunc daretur possibilitas duplo maior alterius possibilitatis: sed tunc necesse est ut sit alia possibilitas omnium duplo maior. At haec possibilitas mensurata, quantitativa, cuius una est alia longior, quantitate determinata, non habet aliam rationem quam temporis. Ergo ante mundum, iuxta vos, est aliquid habens quantitatem (durationem) diversam et est tempus. Ergo ante mundum, iuxta vos, datur tempus [Ergo et tempus est aeternum, ergo et motus, ergo et mobile: ergo mundus est aeternus] ».

(3) In MK hic explicit caput, et sequens incipit, inscriptum uti vides in textu. M vero antequam sequens caput incipiat, praecedens claudit verbis quae afferuntur in huius capitis initio: « Proximam primi motus causam animam esse », etc.

TRACTATUS II

*De ente mobili in specie,
seu de caelo et mundo et de motu primo caelesti* (1).

CAPITULUM I.

QUOD PROXIMUM PRIMI MOTUS AGENS ANIMA EST (2).

1. Proximam primi motus causam animam esse, non autem intelligentiam, atque caelum animal Deo obediens esse, scias oportet. In scientiis naturalibus iam ostendimus, quod motus non est naturalis corpori absolute, quamdiu corpus est in sua naturali dispositione. Et ratio est, quia omnis motus est quidam recessus, per naturam, a quadam dispositione: dispositio autem a qua receditur, per naturam, est proculdubio non naturalis. Manifestum ergo est quod omnis motus proveniens ex natura, a dispositione non naturali profecto provenit. Nam si rei natura motum quemdam exigeret, tunc nulla motuum ratio essentialiter periret manente ipsa natura. Immo natura non exigit motum, nisi propter existentiam cuiusdam dispositionis non naturalis vel in *qualitate*, sicut quum aqua calefit per violentiam;

(1) Quum deduxisset ex praecedentibus Auctor, in rerum universitate primum motum exstare, illumque non habere initium in tempore, utique tamen primum initium habere a Deo et hunc motum esse caelestem et circulare; praesenti tractatu progreditur ad declarandam causam efficientem proximam istius motus, quam dicit esse animam, quae sit perfectio et forma corporis caelestis; non tamen intelligentia pura et voluntas universalis, licet motus iste sit voluntarius, et quodammodo dici possit etiam naturalis (cap. seq.).

(2) In M caput ita inscribitur: « Quod primum movens caelestia, non est natura nec intelligentia, sed anima. Principium autem remotum est intelligentia ». Cfr. de anima caeli, ARIST., *De Caelo et Mundo*, l. II, c. 1 et 2, edit. DIDOT, vol. II, p. 390-391 et S. THOM., *De Caelo*, 2, lect. 3, 13, 18 et 19; I P., q. 70, a. 3; *Contra Gent.*, l. III, c. 23, ubi veram doctrinam tradit in hypothesi de animatione caeli, quatenus scilicet anima non unitur caelesti corpori ut forma, sed « per contactum virtutis, sicut motor unitur mobili ».

vel in *quanto*, sicut quum corpus organicum sanum, in aqua languescit languore morbosio; vel in *ubi*, sicut quum frustulum luti transvehitur in spatium aëris; et similiter dicito de alio praedicamento, si motus potest in alio praedicamento inveniri (1).

2. Causa autem cur renovatur motus post motum, est quidem renovatio dispositionis non naturalis et mensura distantiae a termino. Quum ergo sic se res habeat, nullus omnino motus circularis a natura provenit, secus esset recessus a dispositione non naturali ad dispositionem naturalem, ad quam quum perveniret, quiesceret. Nec fieri potest ut in ipsa natura sit intentio ad dispositionem illam non naturalem; natura enim non agit per electionem, sed utique agit per viam subiectionis et secundum quod eam essentialiter sequitur. Si enim natura movet circulariter, tunc absque ullo dubio ipsa moveret, vel ab *ubi* (2) non naturali, vel a *situ* non naturali fugendo eum fuga naturali; sed omnis fuga naturalis a quadam re, impossibile est, ut sit propensio ad hanc rem; et motus circularis recedit procul a quocumque puncto eumque relinquit; et istud relinquendo tendit ad singula puncta, atque a nullo puncto fugit ad quod postea non redeat; ergo motus circularis non potest esse naturalis motus (3).

CAPITULUM II.

QUOD MOTUS CAELESTIS, QUAMVIS SIT AB ANIMA,
QUOMODO DICI POSSIT NATURALIS (4).

1. Verumtamen iste motus circularis potest quandoquidem esse per naturam; id est, quod esse ipsius motus

(1) In MK legitur: «Si motus est in alio praedicamento». Cfr. ARIST., *Physic.*, V, c. 1, edit. DIDOT, p. 309; alias, ut apud MAURUM, c. 3, ubi Philosophus dicit praedicamenta motus tria esse: quantitatis, qualitatis et loci.

(2) «*Ubi*» per errorem excidit in edit. M.

(3) In MK heic explicit caput, sed in M proseguitur.

(4) Cfr. S. THOM., I P., q. 70, a. 3, in resp. ad 4^m ubi dicit: «Motus corporis caelestis est naturalis, non propter principium

in corpore suo, non est contrarium exigentiae alterius naturae quae in suo corpore inest. Nam id quod istum motum ciet, licet non sit virtus naturalis, est tamen isti corpori causa naturalis non extranea ei, ideoque est quasi natura (1).

2. Iterum, omnis virtus non movet nisi mediante aliqua inclinatione; haec autem inclinatio est intentio quaedam quae sentitur in corpore moto; et si corpus violenter quiescat, tunc ipsum sic sentit illam inclinationem, quasi per ipsam et quietanti et ipsimet suae quieti resistat, requirendo motum (2). Ergo haud dubium est inclinationem istam, aliud quidem esse quam motum, aliudque quam virtus movens. Nam virtus movens quum suum motum perfecerit, adhuc existens remanet, dum e contra inclinatio non est tunc existens.

Atque sic etiam est motus primus; eius enim motor non desinit inducere in corpore mobili aliam et aliam inclinationem; haec autem inclinatio nihil prohibet quominus natura vocetur. Non enim est anima, nec quid ab extrinseco, nec voluntatem habet, nec electivam facultatem; nec potest non movere, vel movere ad aliam plagam quam ad plagam determinatam; nec praeterea est quid contrarium exigentiae illius corporis propinqui. Si hanc intentionem vocaveris naturam, tibi tunc licebit dicere, sphaeram caelestem per naturam moveri. Istius tamen inclinationis natura est quidem aliquis influxus ab anima proveniens, qui renovatur secundum animae imaginationem.

Iam autem patuit sphaeram caelestem non habere pro principio sui motus naturam, et aliunde iam per-

activum, sed propter principium *passivum*: quia scilicet habet in sua natura aptitudinem ut tali motu ab intellectu moveatur». Cfr. etiam ibid. in resp. ad 5^m.

(1) In M legitur: « quasi eius natura ».

(2) Cfr. S. THOM. in VIII *Physic.*, lect. 7. — In antiqua versione latina *Metaph.* Avicennae, haec additur aptum exemplum: « Sicut resilitio utris in aqua contra submergentem, propter inclinationem motus ». Tract. IX, c. 2.

spicuum fuit eius motum non esse violentum. Ergo eius motum a voluntate provenire haud dubium est.

3. Dicimus adhuc quod admitti nequit principium proximum motus sphaerae caelestis virtutem mere intellectualem esse, quae nec mutetur, nec particularia imaginetur omnino. Nos enim capitibus praecedentibus iis, quae ad huius intentionis cognitionem adjuvant, generatim annuisse videmur. Quum nempe ostendimus, motum intentionem esse cuius causa renovatur, et cuius unaquaeque pars est cuidam causae appropriata. Non enim ei est stabilitas ulla, nec ex una sola intentione stabili omnino, provenire potest. Nam si esset ab una intentione stabili, tunc oporteret ut hanc suam causam stabilem quidam ex modis permutationis dispositionum comitaretur.

4. Si autem corporis motus proveniret a natura, tunc oporteret ut quivis motus qui in eo renovaretur, ideo renovaretur propter renovationem propinquitatis vel distantiae a termino quaesito. Item quivis motus qui desineret esse (1), ideo desineret, quia desineret esse propinquitas vel distantia a termino. Si enim non fuisset illa renovatio, tunc impossibile esset ut renovaretur motus. Nam ex eo quod est stabile, inquantum stabile, non provenit nisi stabile et permanens.

5. Si autem motus ex voluntate esset, tunc oporteret ut proveniret ex voluntate particulari renovata; universalis enim voluntatis ordo ad quamlibet motus partem una eademque est; idcirco non oportet ut ab ea determinetur iste motus potius quam ille. Etenim si voluntas universalis, propter seipsam, istius motus causa fuerit, tunc iste motus cessare non poterit. Sin vero haec voluntas istius motus causa fuerit propter alium motum anteriorem vel posteriorem qui desinit esse; tunc id quod non est, faceret debere esse aliquid; et quamvis

(1) In MK legitur: *وكل حركة ونسبة له تُعدم* « et quivis motus et quaevis comparatio [corporis mobilis] quae desineret esse » cum additione vocis « comparatio ».

privationes quandoque esse possint privationum causae, quod autem privatio faciat debere esse aliquid, hoc est impossibile. Si vero illa voluntas universalis fuerit causa motus propter res quae renovantur (1), tunc quaestio de earum renovatione remanet adhuc. Nam si ista renovatio esset renovatio naturalis, sequeretur necessario repugnantia quam praediximus; sin vero ista renovatio esset voluntaria, quae variatur secundum renovationem imaginationum, tunc hoc est quod nos volumus. Iam ergo manifestum est, voluntatem intellectualem unam eamdemque non necessitare motum omnino.

6. Sed possumus quandoque putare (2) quod iste motus sit motus voluntatis intellectivae discursivae. Intellectus enim ab uno intellecto ad aliud transire potest, si non (3) est intellectus ex omni parte in actu. Ille enim intellectus potest intelligere, sub ratione speciei, particulare communicabile et coarctatum quibusdam accidentibus, modo intelligendi universali, ut iam praenotavimus. Licitum ergo est ut putemus aliquem esse intellectum qui motum universalem apprehendat, eumque appetat (4): deinceps apprehendat transitum ab uno ad alium terminum, atque istos motus eorumque terminos apprehendat modo intelligibili, sicut iam ostendimus, et secundum quod probandum nobis opus est; quod scilicet est quidam motus a tali termino ad talem, et dein ab hoc ad talem alium; et sic determinabimus quoddam principium universale quod terminetur ad

(1) In MK legitur: **وان كانت العليّة تتجدّد لأُمورٍ تتجدّد** « si causalitas [voluntatis universalis] fuerit propter quasdam res quae renovantur ». M habet: **وان كانت لامورٍ تتجدّد** « si sit propter res, quae renovantur ».

(2) In M legitur: **ولكنه قد يمكن أن يُتوهم** « sed potest putari ».

(3) In M habetur erronee **إذا لم يمكن** « non potest » loco **إذا لم يكن** « non est », ut exigit textus.

(4) In M legitur **ويديرها** « et eum administrat » loco **ويريدها** « et eum appetat, velit » uti habetur in MK.

terminum alium universalem per quamdam definitam mensuram universalem, et ita porro quousque finiatur circulus. Tunc ergo non est procul quin imaginemus quod renovatio motus sequatur renovationem istius intellecti.

7. Respondemus, nec quidem hoc modo (1) motum circularem perfici posse. Illa enim impressio quae hoc modo fit, a voluntate universali emanat, licet fiat per viam renovationis et transitus. Voluntas autem universalis, quaecumque sit, dicit quidem respectum et ordinem ad naturam communem, quamvis sit volitio motus, quam sequitur alia voluntas motus. Motus autem iste qui est ab hoc *hinc* determinato, ad illud *illuc* designato, non potior est ut procedat ab illa voluntate, quam ille motus qui est ab illo *illuc* ad tertium terminum. Comparatio enim omnium partium motus, quae aequales sunt in particularitate, ad quamlibet ex illis voluntatibus intellectualibus discursivis, una eademque est. Nulla ergo ex huius motus partibus dignior est ut attribatur, quam non attribatur uni ex illis imaginationibus. Comparatio enim eius et non comparatio ad suum principium (2), una eademque est: quoniam haec sua comparatio est distantia a suo principio per possibilitatem (3). Ipse

(1) In MK ita legitur: فنقول أولاً على هذا السبيل « dicimus primo ». In M vero فنقول ولا على هذا السبيل « nec quidem hoc modo ». Nobis videtur, lectionem mediceam magis consonam esse textui, ut ex sequentibus patet. Et ideo dicimus videri Auctorem negasse possibilitatem provenientiae motus a voluntate intellectus discursivi, saltim motus determinati ad hic et nunc. Concludere ergo licet, id quod dixit sub n. 5 obiectionis vice fungi, quod autem modo dicit responsionem esse. Et quum in MK dicatur « primo » posthabito tamen « secundo » praesumi potest lectionem mediceae veriore esse. Docti videant.

(2) In MK legitur: وكل شيء فنسبته الى مبدائه ولا نسبته واحدة « omnis rei habitudo ad suum principium et non habitudo, una eademque est ». Generale quidem principium de quo dubitari licet. Ideo lectio medicea verior videtur, utpote quae sit conclusio ex praemissis deducta.

(3) Vult dicere motum huiusmodi relate ad principium, remanere adhuc in potentia, atque ita aequaliter distare ab actione

autem ad partem essendi a sua causa non magis praeponderat, quam ad partem non essendi ab ea.

Quicquid autem non debet necessario provenire a sua causa (1), id non fit, uti iam scivisti. Quomodo enim vere dici potest quod motus de *A* ad *B* sequatur necessario a voluntate intellectuali, et motus de *B* ad *G* proveniat ab alia voluntate intellectuali, quin tamen ab unaquaque ex istis duabus voluntatibus sequatur aliud praeter id quod sequi non debuit (2), sed contrarium fieri debet? *A* enim et *B* et *G* sunt specie consimiles, et nulla ex volitionibus universalibus talis est ut determinet potius *A* quam *B*, aut potius *B* quam *G*; nec *A* potior est quam *B* et *G* ut sua productio ab illa voluntate determinetur, inquantum (3) ista voluntas est intellectualis. Nec *B* dignior est ut determinetur quam *G*, nisi (4) ista voluntas fiat animalis (5) particularis. Nam si isti termini non praedeterminentur in intellectu, sed remaneant termini tantum universales, tunc non est possibile ut motus de *A* ad *B* potior sit (6), quam motus de *B* ad *G*.

principii. Ideoque unusquisque est indifferens ad esse et non esse in actu, nisi adsit aliquod determinans et inducens principium ad agendum.

(1) In *M* legitur: **وكل ما لم يجب عن تمييز علته** « Et quicquid non debetur [debet esse] ex eo quod sua causa distincta sit ». Et forte legi debet **عن تمييز** [sensu activo] « distinguere, discernere, praeeligere » et sensus est, quicquid non debet esse, ex eo quod causa sua eum praelegit, praetulit.

(2) In *M* non invenitur particula negativa **لم** « non », quae verior lectio videtur.

(3) In *M* legitur **ما كانت عقلية** « quamdiu est intellectualis ».

(4) In *M* loco **إلا أن تصير** « nisi », legitur **إلى أن تصير** « usquequo fiat ». Duarum lectionum sensus ad idem reducitur.

(5) Vox arabica **نفسانية** significat « quod attribuitur animae » pertinens ad animam. Videtur Auctor dicere « vim animatam » non tantum organicam, ut patebit ex iis quae habentur in nota mox sequenti.

(6) In *M* legitur: **لم يمكن أن توجد الحركة** « non est possibile ut inveniatur motus », sensus idem est.

8. Deinde, quomodo in illa voluntate universali supponere possumus volitionem et imaginationem, deinde etiam volitionem et imaginationem, quae duo diversificentur circa rem concordem et identicam, quin tamen ullum huius diversitatis fundamentum habeatur in quodam particulari individuali per quod mensuretur?

Et cum omni hoc dicimus, intellectum supponere illum transitum non posse, nisi cum participatione imaginationis et sensus. Et si ad purum intellectum redeamus, impossibile (1) nobis erit ut in hoc quod intelligimus circulum, etiam totalitatem motus et partes translationis (2) simul apprehendamus (3). Igitur in omnibus casibus urget necessitas ut detur quaedam virtus animalis, quae ipsa sit proximum motus principium: nihilo minus, nos non prohibemus quominus dari etiam possit intellectus qui faciat transitum intellectualem, tamen *quasi* imaginatione innixus. Virtus autem intellectualis spoliata ab omnibus variationis modis, semper quidem habebit sibi praesens intellectum, sive hoc suum intellectum sit universale ab universali desumptum, sive universale a particulari abstractum, sicuti iam manifestum fecimus.

9. Quum ergo sic se res habeant, sequitur sphaeram caelestem per animam moveri, animamque esse proximum eius motus principium, istamque animam habere imaginationem (conceptum) volitionemque mutabiles (renovabiles), eamque habere phantasiam, nempe apprehensionem particularium variationum et volitionem rerum particularium in earum individualitate, ipsamque

(1) M negat quod MK affirmat. In MK enim legitur *ولاننا يمكننا* « et quoniam possumus », sed negatio videtur verior, uti iam notavimus.

(2) In M legitur *واجزا الانفعال* « et partes passionis », quod sensu caret; ideo dicendum est in M errorem typographicum irrepsisse, et legi debet *واجزاً الانتقال*.

(3) In antiqua vers. latina legitur propositio affirmativa. Auctor dicit, ni fallor, intellectum purum intelligendo quid sit circulus, non intelligere simul motum omnesque partes translationis in motu.

tandem esse perfectionem corporis sphaerae caelestis, eiusque formam (1). Si enim ista anima non talis esset, sed ex omni parte per se subsistens esset, tunc profecto merus et purus esset intellectus qui non variatur, nec est discursivus, nec est immixtus ei quod potentia est.

10. Proximus autem sphaerae caelestis motor (2), si non est intellectus, oportet ut ante ipsum detur intellectus, qui motus caeli anterior causa sit. Iam enim scivisti illum motum indigere quadam virtute infinita, a materia spoliata, quae non moveatur neque per accidens (3).

11. Anima autem movens, ut tibi ostendimus, est corporea et transmutabilis, variabilisque, nec est spoliata materia; immo ipsius ordo ad sphaeram caelestem, idem est ac habitudo animae animalis quae nobis est ad nos. Attamen proprium istius animae est ut quodammodo intelligat modo intelligendi materiae mixto. Et in summa, huius animae phantasiae et quicquid est

(1) Auctor vocat animam, quam dicit informare corpus caeleste, animam corpoream, non liberam a materiâ, animalem, et videtur eam ponere specie diversam ab animâ intellectuali; eius enim ordo, inquit, ad corpus caeleste, idem est ac ordo animae animalis ad nos. Nota insuper quod, praeter ea quae allegavimus ex S. Thoma in I P., q. 90, a. 3, de animatione caeli, ubi suam profert sententiam, conferre praestat quae habet Aquinas ad expositionem Aristotelis in II libro *Contra Gentiles*, c. 70 cum subiecta Ferrariensis disquisitione ibid. — Avicennae mens est animam uniri caelo per modum formae dantis esse et non per modum motoris tantum; de mente Aristotelis reipsa videtur dubium exstare. S. Thomas explicando Aristotelem aliquando unam partem tenet, aliquando aliam, licet quando suam sententiam exponit, quod scilicet in hypothesis animationis, caeli non possunt esse animati nisi anima quae se habeat per modum motoris tantum; sustinet, ad mentem Aristotelis salvandam, sufficere coelum esse animatum anima movente tantum. Sed videndus omnino est Ferrariensis, loc. cit.

(2) Sequentia non leguntur in M, sed habetur: **والله محرك القريب** « et proximus caeli motor ». Praedicatum praepositionis deest.

(3) Ita in edit. M et MK. In versione latina legitur « per intentionem » loco « per accidens ». Error iste debetur substitutioni **بالعرض**, cum primo puncto, in locum vocis **بالعرض**, sine puncto.

quasi phantasia, rectae sunt et veraces: item, et eius imaginationes et quasi imaginationes hae etiam verae sunt, similiter ac in nobis est intellectus practicus. In summa, animae apprehensiones per corpus quidem fiunt.

12. Sed primum movens habet virtutem prorsus et omnimodo immaterialem. Non enim admitti potest ut haec virtus ullo modo moveatur (1) eo quod movet: secus transmutaretur et materialis esset, sicuti hoc iam tibi innotuit. Igitur oportet ut primus motor moveat quemadmodum movens movet mediante alio movente, et hoc aliud movens conatur motum eumque optat et appetit et vult et variatur per causam eius. Et hic est modus quo motor movet movens (2).

TRACTATUS III

De causa finali motus caelestis (3).

CAPITULUM UNICUM.

QUOMODO PRIMUM MOVENS MOVEAT; ET QUOD NIMRUM MOVET CONCITANDO DESIDERIUM, IN MOTO, DESIDERIUM QUIDEM IMITANDI SUAM PRIMARIAM ET PRINCIPALEM REM, UT NEMPE ACQUIRATUR ASSIMILATIO INTELLECTUS.

1. Illud autem quod movet movens, quin ipsum mutetur per quoddam intentum, vel per quamdam ince-

(1) In MK legitur: وَأَنَّ تَتَحَرَّكُ cum subiecto femin., atque ita verbum refertur ad virtutem. In M autem legitur: أَن يَتَحَرَّكُ cum subiecto mascul., atque ita verbum refertur ad primum motorem.

(2) In MK legitur: يَحْرُكُ عَلَيْهِ هَرَكَةُ الْمَحْرُوكِ « quo movens moventis movet causam suam ». In M vero يَحْرُكُ عَلَيْهِ هَرَكَةُ الْمَحْرُوكِ « secundum quem ». Duae lectiones aequae videntur verae. Prima lectio innuit causam finalem motus, de qua modo, capito sequenti. — In MK hic explicit caput, in M vero prosequitur.

(3) Cfr. ARIST., *Metaph.*, l. XI, c. 7, edit. DIDOT, vol. II, pag. 605. 9, 13: Κινεῖ δὲ ὡς τὸ ὄρεκτον, καὶ τὸ νοητὸν κινεῖ οὐ κινούμενον....,

ptionem, est quidem finis et scopus intentus (1) ad quem movens tendit, et est expetibile amabilissimum. Amabile autem, quatenus amabile, est quidem bonum penes amans. Immo dicimus, in omni movente motu non violento, eius motus est profecto propter aliquid et desiderium ad aliquid, et sic est etiam ipsamet natura. Desiderium enim naturae est ad aliquid naturale, quod est perfectio essentialis corporis, vel in sua forma, vel in suo ubi et situ. Desiderium autem voluntatis est aliquid voluntarium. Voluntas enim vel appetit quoddam quaesitum sensibile, sicut est delectatio, vel imaginativum aestimativum, sicut est victoria, vel opinabile, sicut bonum putatum. Appetens autem delectationem est concupi-

*Αρχή γάρ ἡ νόησις. — Lib. XII, c. 6 apud SILV. MAURUM et S. THOM. eod. libro, lect. 7. — Absoluta tractatione de causa proxima efficiente circularis motus caelestis, progreditur Auctor ad determinandum circa causam eius finalem. Hic agitur de fine *praeexistente*, non de fine *ponendo*: agit enim de movente immobili quod habet rationem finis quatenus primum intelligibile et primum appetibile est. Immobilia autem non possunt esse finis ponendus, sed praeexistens, ita ut per eum mobilia operentur ut participant aliquid de perfectione et de bono immobilium. Circa quae declarat:

1º Quomodo primum movens ita moveat ut non moveatur;

2º Quod primum mobile se movet per desiderium assequendi similitudinem Primi: et hic est finis motus circularis caeli;

3º Qua ratione primum mobile, per circularem motum, suum finem attingere conatur;

4º Nonnulla educit consectaria.

(1) In M ubi caput non explicit ita legitur: وهو النحو الذي

يجرك عليه محرك المحرك من غير ان يتغير بأصدق (?) اشتياق فهو الغاية, oratio incompleta et satis obscura. Hic sermo invenitur in

MK sic: والذي يجرك المحرك من غير ان يتغير بقصد

« Et quod movet movens, quin mutetur per intentionem et inchoationem, est finis ». Sed in titulo MK legitur erronee: لاكتساب, loco لاكتشاف, sicut transtulimus. Dicendo

« ad imitandum suam primariam seu principaliorem rem », auctor intendit: « intellectum », uti patet ex ultimo membro orationis.

scientia, et victoriam ira, et bonum putatum opinio. Appetens autem bonum verum et purum est quidem intellectus. Ista autem appetitio vocatur deliberatio et electio.

2. Concupiscentia autem et ira minime conveniunt substantiae corporis, quod non mutatur nec patitur. Non enim ipsum sese transfert in dispositionem inconvenientem et dein ad convenientem dispositionem redit, ut inde delectetur; nec quidquam in imaginationem ei venit, quod illud ad ultionem incitet, cum ulcisci faciat, ut irascatur. Praeterea omnis motus ad delectationem et victoriam finitus quidem est. Iterum, quamplurima putata non quidem semper putata remanent. Oportet igitur ut illius motus principium sit quidem deliberatio atque boni veri voluntas (1).

3. Sed hoc bonum necesse est, ut vel tale sit quod per motum obtineri et ad illud pervenire possibile sit, vel sit bonum cuius substantia non possit ullo modo obtineri, sed sit quid remotum. Non autem admitti potest quod bonum istud sit quaedam ex perfectionibus substantiae semoventis, quae per motum obtineri possint ab ipsa, secus, ea obtenta, cessaret motus. Nec admitti potest quod substantia ideo se moveat, ut exserat actum quemdam, quo sibi perfectionem assequatur; sicut quum nos ad largiendum proni sumus ut laude afficiamur, et quum bene et honeste agimus, ut virtuosus fiat habitus (2), vel ut boni et honesti fiamus. Et ratio est quia effectus ab agente suam comparat perfectionem; repugnat ergo ut ipse effectus rursum, sua vice, agentis substantiam perficiat. Facti enim causati perfectio, inferior (3) est perfectione causae agentis. Quod autem inferius et vilius est, nobiliori et perfectiori

(1) In M legitur بحير pro « bono » loco لخير, ut transtulimus.

(2) M fert: الملكة الفاعلة « habitus agens ». MK: الملكة الفاضلة « habitus virtuosus ».

(3) In M legitur erronee أحسن « melior » loco أنسى « vilior », sicuti est in MK.

se perfectionem dare nequit: sed quandoque fit ut quod vilius est, praeparet (1) nobiliori instrumentum et materiam ad hoc ut in quibusdam rebus perfectio proveniat nobiliori, sed ex alia causa (2). Laudatio autem, quam nos inquirimus et appetimus, est quidem perfectio non vera sed putativa; atque habitus virtuosus (3), quem acquirimus per actionem, non habet pro causa ipsam actionem: sed utique actio impedit contrarium habitudinis, atque huic materiam praeparat; et tunc haec habitudo ex substantia profecto provenit, quae hominum animas perficit, et hic est intellectus agens vel alia substantia similis. Et secundum hoc temperatus color est causa essendi vires animales, quatenus autem est eis praeparans materiam, non autem quatenus dans esse (4) eis: sed nos heic loquimur de causa dante esse (5).

4. Brevi dicimus: si actio parata fuerit ad quamdam perfectionem causandam, tunc quum fuerit habita perfectio finietur motus. Relinquitur ergo ut bonum per motum inquisitum sit bonum per se subsistens, cuius tamen natura sit, ut non obtineri possit (6). Omne

(1) In M legitur erronee: **الاخسّر لا يكتسب الاشرف** (للأشرف lege) ... **بل عسى أن يهني** (يهني lege).

(2) Averroës in q. 15 *De inconsultis philosophorum dictis*, hoc affert exemplum: «Sicut perfectio quae competit superiori per respectum ad inferiorem. Haec enim perfectio non inest superiori ex hoc quod est superior inferioris; alioquin acquireret perfectionem ab inferiori; sed ei est ex hoc, quod quum sit subditus, superiori est superioritas, quae signum est et umbra perfectionis quae aliunde superiori provenit».

(3) In M legitur **الفاضلة** «agens» loco **الفاعلة** «honestus».

(4) Cfr. S. THOM., *Contra Gentiles*, l. III, c. 85, § «Sciendum tamen».

(5) In M legitur erronee **الموجود** «ens, habens esse» loco **الموجد** «dante esse, ideo quod facit esse».

(6) Averroës (loc. cit., q. 15) hanc opinionem improbat: «quod enim, inquit, obtineri non potest, nec appetitur». Sed Auctor, ut videbis, explicabit, quonam sensu, bonum inquisitum obtineri nequit.

autem bonum quod huiusmodi est, intellectus non inquit nisi ut assimiletur ei secundum quod sibi possibile est.

5. Assimilari autem summo Bono, est et eius essentiam in sua aeterna perfectione intelligere, ut eius similitudo habeatur in hoc, quod assimilanti, illa perfectio quae suae essentiae possibilis est, sibi acquiratur sicuti est suo amato (1); et exoptare perenniter permanere in perfectiori modo qui rei substantiae in suis omnibus dispositionibus et concomitantibus possibilis sit, sicut se habet (2) suum amatum. Assimilatio autem illius cuius suprema (extrema) perfectio ab assimilante in primis obtineri potest, per stabilitatem quidem ab assimilante perficitur. Illud vero cuius supremam perfectionem assimilans sibi acquirere in primis non valet, assimilare quidem ipse conatur per motum.

6. En autem huius certificatio: Iam notum est, substantiae caelestis motorem, virtute quidem infinita moveri. Virtus autem quae eius animae corporeae inest, finita est: sed eo quod ipsa intelligit Primum, de eius virtute et lumine influxus in eam semper infunditur, unde ipsa fit habens virtutem quasi infinitam. Virtus autem haec infinita non est quidem ipsi (3) animae, sed utique illi intellecto quod suum lumen et virtutem in eam infundit.

7. Iamvero orbis caelestis, quoad suam substantiam, est quidem in ultima sua perfectione, quoniam nihil ei remanet in potentia, tum quoad suam substantiam, tum quoad suum quantum et quale; sed sane sibi aliquid remanet in potentia quantum ad suum *situm* et *ubi* primo; et secundo, quantum ad illas res quae

(1) In antiqua versione latina ita legitur: «Intelligere de se, quod non est illi simile, et ideo oportet ut permaneat semper, secundum quod perfectio est esse substantiae eius». Sermo videtur abruptus et parum intelligibilis.

(2) In MK legitur: كما لذلک. In M vero كما لذلک «sicut est illi amato». Haec lectio melior nobis visa est.

(3) In M pronomen «ipsi» refertur «substantiae»; in MK a item refertur «animae corporali». In utraque lectione sensus verus.

sequuntur esse istorum duorum, *situs* videlicet et *ubi*. Et ratio est, quia orbem caelestem esse in hoc situ et ubi, non convenientius est suae substantiae, quam esse in alio situ atque in alio ubi in suo spatio. Nam nulla pars ex partibus sphærae caelestis vel stellae peripheriae talis est, ut potius uni quam alteri parti occurrat. Quando ergo in una parte invenitur actu, in altera parte in potentia est. Ergo substantiae orbis caelestis iam accidit aliquid quod est esse in potentia quantum ad eius *situm* et *ubi*. Assimilatio autem Bono supremo importat permanere in perfectione quam pleniore, quae rei conveniat semper. Quum autem hoc non sit possibile corpori caelesti secundum numerum, idcirco conservatur secundum speciem et successionem (1).

Inde est quod ipse motus fit conservans omne id quod est possibile conservari de hac perfectione. Huius autem motus principium est desiderium assimilandi se supremo Bono, in permanendo in pleniori perfectione quoad posse. Huius autem desiderii principium est id quod intelligitur de supremo Bono (2).

(1) Averroës, cit. libro *De praecipitatis Philosophorum dictis*, q. 15, circa hanc Avicennae conclusionem animadvertit: « hoc assertum fallax esse, si per motum vult motum caelestem, nam motus caelestis est unus numero: verum tamen esse, si per motum vult motus subcaelestes qui sunt in generabilibus et corruptibilibus ». Et ibid. ipse Averroës notat: « Quum dicitur [ab Avicenna] quod orbis caelestis, quoniam non valet perficere omnes simul unitates vel earum collectionem, eas perficit in specie, dicitur quidem involutum et inintelligibile; nisi dicere velit quod motus quum non possit esse permanens in suis partibus est permanens in sua totalitate ».

(2) Ex ista Avicennae doctrina infertur: orbem caelestem ut supremo bono assimiletur, appetere et exquirere debere omnes simul *situs* et omnia particularia *ubi* ad quae est in potentia: omnia enim haec in actum educi debent ut assimilatio perficiatur. Hinc ad rem notat Averroës, loco cit., quod orbis caelestis per suum motum requirat et appetat omnes singulares et infinitos situs, philosophorum nemo praeter Avicennam dixit. Quae assertio falsa est eo quod infinitum non appetitur neque requiritur, quia ad ipsum pertingi non potest. Id autem quod obtineri nequit non appetitur, sed frustra optatur.

Si enim tu consideraveris dispositionem corporum naturalium in suo naturali desiderio ut sint in effectu in quodam *ubi*, non miraberis esse quoddam corpus vehementer desiderans esse in aliquo suorum situum qui sibi possibiles sint; neque, miraberis, quod appetat esse quam perfectiori modo qui sibi competit inquantum est motum; et praesertim quia ex hoc consequuntur tales dispositiones et dimensiones profluentes in quibus Primi assimilatio et imitatio habetur, in quantum bonorum diffusivum est. Non tamen hoc intelligi debet tali pacto, ut hae res sint praecise quod intenditur, ita ut motus sit quidem propter istas res; sed hoc quidem pacto ut sua intentio sit assimilari Primo quoad suum posse, in hoc quod per assimilationem se habeat quam perfectiori modo, tum in seipso, tum in omni quod inde consequitur, inquantum est assimilari Primo, non autem inquantum ex assimilatione proveniant postea quaedam res; ita ut motus, in prima intentione, sit propter hoc. Motus enim est propter assimilationem in prima intentione (1).

8. Dicimus ergo quod ex hoc ipso desiderio se assimilandi Primo, inquantum hic est in actu, procedit motus caelestis, ad modum quo res procedit ex imaginatione quae ipsam necessitat, quamvis haec res non sit in se intenta secundum primam intentionem. Nam quum illa imaginatio sit imaginatio eius quod est in actu, ab ea enascitur inquisitio eius quod est in actu perfectiori; sed cum hoc fieri non possit in individuo, oportet ut fiat per successionem, et hoc est motus. Quandiu enim idem individuum perdurat, tamdiu

(1) In M legitur: فتكون الحركة لاجل ذلك المقصود الاول « ita ut motus sit propter illud primum intentum... ». Forte legi debet بالْمَقْصُودِ الْأَوَّلِ cum praepositione ب « in prima intentione », ut contextus exigit. In MK vero legitur: فتكون الحركة لاجل ذلك التشبيه المقصود الاول « Ergo motus erit propter illam assimilationem in prima intentione ». Utraque lectio est vera, si intelligatur, sicut exposuimus.

non acquireretur ei aliud consimile sed hoc semper in potentia erit. Motus ergo etiam sequitur illam imaginationem secundum hunc modum. Non tamen quatenus ipse motus sit quod primario intenditur, etsi illam unam imaginationem sequantur particulares imaginationes (a nobis iam memoratae et explanatae) per viam fluxus atque per viam primi intentus, atque illas imaginationes particulares sequantur motus illi quibus fit translatio ad diversos situs. Unum autem et solum particulare in sua perfectione non est possibile in hoc loco. Primum ergo desiderium se habet ad modum quem memoravimus, cetera autem quae desiderium istud sequuntur, sunt totidem fluxus.

9. Istis autem rebus, in corporibus nostris quandoquidem quaedam similia inveniuntur, quae quamvis non sint penitus similia, possunt tamen quadamtenus eis comparari easque figurare. Sicut v. g. quum vehementi desiderio cuiusdam amici, vel cuiusdam rei flagramus, tunc illud desiderium sequuntur in nobis imaginationes quaedam per viam fluxus, quibus statim succedunt motus, qui non sunt motus ad ipsum amatum et desideratum, sed motus ad id quod in eius via et itinere sunt, et ad id quod ei propinquius est.

10. Motus quidem caelestis secundum hunc quidem modum fit, per voluntatem et desiderium. Huius itaque motus principium est quidem voluntas et deliberatio, sed secundum modum quem memoravimus, non autem eo pacto, ut ipse motus sit id quod intenditur, secundum primam intensionem (1). Iste vero motus est quasi cultus angelicus et caelestis. Et non est de conditione motus voluntarii ut sit in se intentus (2),

(1) Averroës in cit. libr. *De inconsultis Philosoph. assertis*, q. 15, dicit: « Animalis viventis, quatenus viventis, perfectio est quidem motus, propter quem ipsum creatum est. Eius ergo motus est per se volitus ».

(2) In K legitur: *وليس من شرط الحركة الإرادية ان يكون مقصودها في نفسها* « Et non requiritur in motu voluntario, uti conditio, ut quod intenditur per eum sit in ipsomet motu ».

sed quando virtus appetitiva ad aliquid desiderio fertur, ex ea fluit quidam influxus per quam membra moventur; membra autem interdum moventur sic ut ad scopum intentum perveniant, interdum autem alio modo simili vel pæne simili, si ex imaginatione est. Et hoc quidem ita est, sive finis intentus sit aliquid (1) quod obtineri potest, sive aliquid quod imitandum sit, et ad eius exemplar faciendum sit, et cuius esse assimilandum sit. Quando delectatio attingitur per intellectionem (2) primi principii et per apprehensionem eius quod de ipso intelligi vel apprehendi potest, apprehensione quidem intellectuali vel animali; tunc utique haec delectatio delectantem penitus retrahit et distinet a quacumque alia re et ab omni alia parte (3); sed exinde aliquid quod inferius est, gradu et ordine quidem defluit; quod est desiderium assimilandi se Primo quoad posse. Et tunc quidem opus erit ut appetatur motus, non autem qua motus est, sed inquantum motus est secundum modum quem diximus. Istud autem desiderium comitatur vehementem illum amorem, et delectatio erit ex ipso affluens; et conatus ad se perficiendum erit quid emanans ab ipso desiderio. Hoc ergo modo primum principium orbem caelestem movet.

11. Ex his omnibus quae summatim diximus, iam etiam tibi perspicuum fit, quid intelligere voluerit primus Magister quum dixerit: «caelum moveri per naturam»; vel quum dixerit: «orbem moveri per animam» quid significare voluerit; et cum dixerit: «caelum moveri

(1) In ed. M legitur erronee **أَيُّنَال**; supprimitur vox **أَمْرًا** «aliquid», et legi debet **أَمْرًا يَنْتَال**.

(2) In versione latina legitur: «Quum igitur delectatio pervenit ad intelligendum...». Videtur prima lectio verior: nam delectatio non pervenit ad intelligentiam sed est consequentia illius intellectionis.

(3) Difficultati cuidam obviare hic videtur auctor, quae est huiusmodi: Si caelum intelligendo primum principium attingit delectationem, delectatio autem consistit in assecutione perfectionis appetitae, cur ergo non quiescit, quum delectatio sit quies?

per virtutem infinitam, quae movet ad modum quo movet amatum » (1) quid dicere voluerit. In istis enim Magistri dictis nulla est contradictio nullaque diversitas (2).

LIBRI PRIMI QUARTA PARS

DE ENTE IMMATERIALI CREATO, SEU DE INTELLIGENTIIS SEPARATIS

TRACTATUS PRIMUS

Quod dantur substantiae separatae (3).

CAPITULUM I.

QUOD UNICUIQUE ORBI PARTICULARI DATUR PRIMUS MOTOR SEPARATUS, ANTERIOR EIUS ANIMA, QUI MOVET QUATENUS EST AMABILIS. PRIMUS AUTEM UNIVERSITATIS MOTOR EST UNIVERSORUM PRINCIPIUM.

1. Tu vero scis quia istius primi motoris substantia una est, nec possibile est ut iste primus motor qui uni-

(1) In MK يحرك « movet » cum pronomine masculino. M: تحرك « haec virtus movet » quod verius est. In antiqua versione latina legitur « et moveri sicut amans movetur ab amato », quae ultimae lectiones in idem reducuntur.

(2) In MK heic explicit caput et aliud incipit. In M vero prosequitur.

(3) Divisio haec in Tractatus, sicuti etiam in praecedentibus, uti iam notavimus, non invenitur in M nec in MK, sed eam deprompsimus ex ordine logico snbiectorum et ex epistula auctoris de partitione divinae scientiae. — Tractatus autem praesens tribus capitulis absolvitur, ad enucleandum praecipuum auctoris intentum, scilicet dari substantias separatas. Cap. 1, probatur, unicuique sphaerae caelesti dari primum motorem sua anima anteriorem, qui quidem movet sphaeram quatenus appetibilis et desiderabilis; quod ostendit auctor, Aristotelis ceterorumque peripateticorum auctoritate et argumento ex ipso Aristotele desumpto. Cap. 2 evertitur opinio dicentium, motuum caelestium varietatem esse quidem propter utilitatem eorum quae sub luna sunt; et ostendit hoc esse impossi-

versi (1) motor est, sit plus quam unus; quamvis unicuique ex sphaeris caelestibus (2), sit suus proximus et proprius motor, et suum desideratum et amatum proprium, sicut opinantur tum primus Magister, tum philosophi sapientia peripatetica edocti (3), qui post eum venerunt. Isti enim philosophi omnes nonnisi motori universitatis denegant (4) pluralitatem, sed eam asserunt de motoribus tam separatis quam non separatis, qui singulis orbibus proprii sunt. Ponunt ergo isti, primum ex motoribus separatis propriis esse motorem sphaerae (5) primae, quae secundum eos qui Ptolomaeum praecesserunt, est sphaera (6) fixarum stellarum; secundum autem eos qui periti sunt in scientiis quae innotuerunt Ptolomaeo, est sphaera quae extra sphaeram fixarum existit, et eam circumdat, sed non est stellata. Et postea succedit motor sphaerae quae primam sequitur, secundum diversitatem duarum sententiarum; et sic deinceps. Isti enim opinantur, universorum motorem unum esse, et praeter ipsum unicuique sphaerae

bile prima intentione, sed tantum secunda intentione et concomitanter. Cap. 3 confirmatur generale propositum de substantiarum separatarum existentia. Notandum tandem universam hanc doctrinam esse etiam doctrinam Alfarabi, uti patet ex suo opere *De principioribus quaestionibus* عيون المسائل.

(1) In M legitur erronee الذي يجمله «quem habet, quem fert» loco الذي لجملة «qui est universitati, collectioni». In M loco المحرك الاول «primi motoris» legitur «primi boni amabilissimi».

(2) In M legitur erronee لكل كثرة «omni multitudini» loco: لكل كرة «omni globo», vel «sphaerae».

(3) In ed. M legitur حكماً يحصل حكماء المشائين, quod hic sensum non habet.

(4) In M erronee legitur يعنون «significant» loco ينفون «negant». Ultima lectio verior, ut patet.

(5) In M erronee habetur الكثرة «multitudo» loco الكرة «globus, sphaera».

(6) Item in M legitur erronee كثرة الثوابت «multitudo fixarum» loco كرة الثوابت «sphaera fixarum».

suum proprium motorem esse. Primus autem Magister (1) numerum de sphaerarum motoribus tantum esse ponit, quantum suo tempore in notitiam venerat, et declarat numerum sphaerarum sequi numerum principiorum separatorum. Ille autem qui inter Magistri scetatores correctior et exactior est, in dictis suis, in sua epistola « De universorum principiis » inscripta (2), explicite sic loquitur: « Universi caeli motor unus est et non possunt esse numero plures, quamvis unicuique sphaerae, suus proprius motor, et suum proprium desideratum et appetibile sit ». Qui autem libros primi Magistri (3) ad modum compendii rite et aptis verbis exposuit, quamvis tamen non penitus perspexerit intentiones, sic fere loquitur: Probabilius et verosimilius est esse unicuique sphaerae caelesti proprium principium motus, quatenus in eo existens, et esse principium motus ei proprium, quatenus hoc principium est amatum separatum. Iamvero, inter antiquos primi Magistri discipulos, auctores isti duo ad rectam viam magis accedunt.

2. Praeterea, haec sententia demonstratione evincitur. Iam enim nobis certo constitit, ex arte Almagesti, quod motus et sphaerae caelestes plures sunt, et varii directione, velocitate, et tarditate. Ergo oportet ut unusquisque motus habeat suum motorem diversum a motore alterius, aliudque desideratum ab alterius desiderato; nam si non essent, minime variarentur directiones, ita etiam nec velocitas, neque tarditas. Iamvero ostendimus, ista desiderata, bona pura et separata a materia esse. Quod si omnes sphaerae omnesque

(1) In ed. MK legitur erronee العلم « scientia » loco المعلم « Magister ».

(2) Huius epistolae auctor est Alexander Aphrodisiensis, ut testatur Averroës, in suo libro *De praecipitatis Philosophorum*, pag. 118, edit. Aegyptiacae.

(3) ARIST., *Metaph.*, XI, c. 7-8, ed. DIDOT, vol. 2, p. 605, 2-4, al. XII, c. 6, 8 et ibi S. THOM., lect. 7, 9: *De Caelo et Mundo*, l. 2, lect. 3; *Contra Gentiles*, l. 2, c. 70, cum FERRARIENSE; q. Disp. *De anima*, a. 8, ad 3^m; et MAURUS, in *Metaph.*, XII, c. 6, 1-4 et c. 8.

motus in desiderando et appetendo primum principium, inter se convenient, ideo et propter hoc ipsum in perpetua motus duratione eiusque circularitate quidem conveniunt.

CAPITULUM II.

DE DESTRUENDA EORUM OPINIONE QUI EXISTIMANT MOTUUM CAELESTIUM DIVERSITATEM PROPTER EA, QUAE SUB LUNA SUNT, QUIDEM ESSE (1).

1. Nos ab alio principio exordientes, clarius propositum facimus. Dicimus ergo: Quidam exstiteri qui quum audierint praeclarissimum inter antiquos viros dicentem: motuum caelestium eorumque directionum varietatem, ad providendum rebus generabilibus et corruptibilibus, quae sub luna sunt, ordinatam esse videri; et ex alia parte, eum audierint dicentem, quod et ipsi argumentationis ope cognoverunt, motus nimirum caelestes non propter aliud quam per se ipsos, neque propter sua causata esse posse; sistentes isti ad adparentia tanti viri verba, atque duas opiniones conciliare volentes; censuerunt, ipsum quidem motum propter ea quae sub luna sunt, esse non posse, sed sane eum esse propter assimilationem mero Bono et propter desiderium eius: motuum autem variationem ideo quidem fieri ut ea quae ab unoquoque motuum in hoc generationis et corruptionis sublunari mundo contingunt, diversa sint, ea quidem diversitate, qua apte componi possit specierum conservatio. Exemplum sit, inquit, vir quidam beneficus, qui se ferre volens ad quemdam locum, negotiorum suorum causa, duae sibi occurrunt viae, quarum

(1) In M caput ita inscribitur: في كيفية صدور الأفعال من المبادئ العالية ليُعلم من ذلك ما يجب أن يعلم من المتحركات المفارقة المعقولة بذاتها المتشوقة. « De quomodo facta a superioribus principiis emanant, ut inde sciatur quod sciri debet de motoribus separatis et intelligibilibus per se et desideratis ». Altera inscriptio capitis argumento congruentior videtur.

priori proprium est eum adducere ad locum ubi suum assequitur finem; altera autem ad hoc insuper adiungit ut eum ad afferendam utilitatem (1) cuidam moerenti adiuvet. Ipse, ratione suae beneficentiae (2), secundam viam eligere quidem debet, quamvis suus motus non sit propter utilitatem (3) alterius, sed propter seipsum.

Ita est, aiunt, uniuscuiusque sphaerae (4) caelestis motus; ipse enim nonnisi ut unaquaeque sphaera in sua ultima perfectione maneat, exsistit, sed motus quatenus est ad talem directionem et cum tali velocitate, ideo est ut alteri proficiat (5).

2. Primum autem quod iis dicemus est hoc: scilicet, si possibile est ut corporibus caelestibus in eorum motibus adveniat quaedam intentio propter quamdam rem causatam, et ista autem intentio sit in eligendo aliquam directionem; tunc sane et idem hoc circa ipsummet motum advenire et accidere poterit, adeo ut aliquis tunc dicere possit: sphaeris caelestibus per quietem adquirebatur bonitas eis propria, motus autem non oberat eis in eorum esse, et aliis utilitatem conferebat, atque neuter eorum (quies scilicet et motus) ipsis facilior aut difficilior altero erat, ideo ipsis utilius ambo elegerunt. Si autem causa prohibens - ne dicatur sphaerarum caelestium motum esse propter alterius utilitatem - sit quia ipsis impossibile est intendere quamlibet actionem propter ullum ex suis causatis; eadem haec causa in ipsomet intendere directionis electionem invenitur (6). Sin autem haec causa non eas impediat

(1) In M legitur **يُفَع** est barbarismus; legi tamen debet **نفع** « utilitas, emolumentum » uti etiam in lat. versione.

(2) In M erronee habetur **خَيْرَتِه**, sed legi debet **خَيْرِيَّتِه** « eius beneficentia, bonitas ».

(3) Hic etiam in M legitur **نفع** loco **نفع** « utilitas ».

(4) In M habetur **كُلِّ** « omnis », et omittitur vox **فلك** « globus ».

(5) In M legitur **لَيَنْتَفِعْ غَيْرِه** « ut aliud a se utilitatem capiat ».

(6) In antiqua versione lat. periodus protasis ita legitur: « Si autem fuerit causa prohibens dicere quod motus eorum est ad hoc

quominus directionis electionem eligant, nequidem motus intentionem impediret. Et similiter est, de celeritatis tarditatisque intentione, quia in utroque casu eadem est dispositio. Hoc enim — (motuum scil. intentio et remissio) — non quidem potentiae vel impotentiae et imbecillitatis gradum sequitur, quem sphaerae caelestes haberent ob eorum mutuum ordinem, secundum inferioritatem et superioritatem localem, ut illi ordini adtribuatur; sed est quid profecto diversum (1).

3. In summa dicimus: non potest admitti ut propter generabilia a sphaeris caelestibus aliquid fiat; nec intentio motus, nec intentio directionis in motu, neque velocitatis et tarditatis mensuratio, neque ullius actionis intentio omnino. Et ratio est, quia quaecumque intentio, propter id quod intenditur quidem est, eoque inferior est; quicquid enim cuius gratia est aliquid aliud, perfectius quidem hoc alio est, inquantum ipsum et aliud alterum talia se habent, qualia sunt. Sed per illud alteri praebetur ille modus essendi, qui eum incitat ad intendendum: non tamen admitti potest ut perfectius esse a re inferiori acquiratur. Ergo non potest omnino haberi, propter causatum, intentio vera non putativa; secus intentio daret et tribueret esse illi quod est perfectioris esse quam ipsa. Quod autem apte et convenienter intenditur, nonnisi illud est, quod ipsa intentio praeparat; quod vero illi dat esse, est quidem aliud quam intentio. Exemplum sit medicus relate ad sanitatem: non enim medicus est qui sanitatem dat, sed sanitati materiam et instrumentum praeparat (2), quod autem sanitatem

ut prosit aliis, removendo intentionem eorum in agendo propter aliud quod est causatum ». Sermo sat obscurus, ut intelligenti patet.

(1) Cfr. ARIST., *De Coelo et Mundo*, II, c. 6 et 12.

(2) Verba haec et praecedentia sic translata inveniuntur in versione latina: « Sin autem intentio esset acquires et tribuens esse, quod est perfectius eo [ea] in esse. Per hoc autem quod necessarium est, non intelligitur nisi id cuius intentio est praeparata ei, et attribuens sibi suum esse, quod est aliud, sicut medicus est sanitati ». Textus arabicus in MK et in M relatus ita se habet:

confert, est quidem principium aliud medico excellentius: et istud principium est illud quod materiae omnes eius formas confert, et cuius essentia est materia nobilior.

Quandoque tamen intendens in sua intentione fallitur, ut puta cum intendit quod sua intentione non nobilior est (1), sed tunc intentio non ratione suae naturae erit propter rem istam intentam, sed per intendentis errorem.

4. Quoniam vero ista rerum declaratio ampliori explicatione et demonstratione indiget, atque in ea etiam occurrunt dubia quae nonnisi sufficientioribus verbis persolvi possunt, idcirco viam clariorem et evidentioram aedamus. Dicimus ergo: quicumque intendit, quoddam aliquid quidem intendit, et est intentum eius. Intentum autem, rationabiliter conceptum, est quidem illud cuius esse ab intendente dignius et convenientius est intendente, quam eius non-esse (2), secus intentum esset intentum nugax et frivolum. Quod autem est dignius aliqua re, quamdam perfectionem ipsi rei confert (3). Si intentum in veritate est re dignius, veram perfectionem rei confert, si vero putative, putativam; sicut est meritum laudis et ostentatio potestatis et diuturnitas memoriae. Haec enim et similia sunt perfectiones pu-

والأكان القصد معطياً ومفيداً لوجود ما هو اكمل وجوداً منه وانما يُقصد بالواجب شيء يكون القصد مهيئاً له ومفيداً وجوده شيء آخر. Hinc, ex originali textu et contextu facile videtur versionem istam latinam propter obscuritatem, sensui adversari.

(1) In versione latina legitur: « quod nobilior est intendere... ». Textus arabicus sic habet: اذا قصد ما ليس اشرف من القصد quem nos transtulimus. Exinde latina versio erronea videtur, quia comparisonem instituit inter intendendi modos, non inter rem intentam et ipsam intentionem, uti exigit argumentum.

(2) In M habetur: وجود المقصود عن القاصد أولى من لا وجوده عنه « esse intentum ab intendente, dignius est quam suum non esse ab eo ».

(3) In M legitur: لا تتم بالقاصد « non complentur per intendentem ».

tativae. Vel sicut est lucrum, aut corporis sanitas, vel adeptio gratiae et benevolentiae Dei, et felicitas vitae futurae. Ista enim et similia sunt verae perfectiones, quae obtineri nequeunt ope solius intentionis. Ergo quaecumque intentio quae frivola non est, intendenti perfectionem affert, quae ei deesset, si non intendisset. Immo, et intentio vana videtur esse talis: in hac enim etiam invenitur quaedam delectatio, vel refrigerium, vel aliquid simile, aut aliquid aliud de iis quae iam tibi ostendimus. Iamvero absurdum est, ut causatum quod a sua causa trahit complementum sui esse, suae causae perfectionem conferat, quae suae causae deerat. Loca autem in quibus putatur causatum suae causae perfectionem quandam dare, sunt fallacia, vel per inversionem interpretata. Tu autem qui de scientiis comprehensionem assecutus es, de quibus iam actum est, non es impos illas fallacias considerandi et solvendi.

5. Si quis autem dixerit, quod bonitas facit debere illud (1), bonitas enim diffusiva boni est, dicemus illi: utique bonitas diffusiva est boni, non autem eo pacto ut illud bonum intendatur et exoptetur ut sit; hoc enim necessitatur a defectu et imperfectione. Omnis enim intentio et inquisitio alicuius rei, est quidem inquisitio rei non existentis, cuius tamen esse apud agentem est melius quam eius non esse. Quamdiu autem ista res est non habens esse, et ab agente non intenta, tamdiu agenti et intendenti id quod convenientius est ei, ipsi deerit; hoc autem imperfectio et defectus est.

Praeterea, non potest fieri quin bonitas vel sit realis et obiective praeexistens absque ista intentione, ita ut esse hanc intentionem nihil referat ad esse bonitatem; tunc quod sit haec intentio vel non sit, hoc idem esset respectu bonitatis, et inde bonitas nullo modo bonum debere faceret, et tunc dispositio ceterorum concomitantium bonitatem, quae eam comitantur per se, non

(1) « Illud » idest, quod varietas motuum caelestium est propter ea quae sub caelo sunt, ut nempe in ea diffundat bona.

autem per intentionem, erit ipsamet haec dispositio (1). Sin autem per hanc intentionem bonitas perficiatur et subsistat, tunc hoc efficeret ut illa intentio non amplius a bonitate causata sit, sed bene causa bonitatis, eiusque perfectionis et consistentiae.

6. Si autem quis dixerit hoc – (scilicet caelos variabiliter moveri propter ea quae sub luna sunt) – fieri quidem propter assimilationem primae causae, in hoc quod eius bonitas transiens est et communicativa et talis ut ad eam sequatur bonum: Respondemus hoc apparenter consideratum, concedi potest, sed secundum rei veritatem, omnino reiicendum est. Assimilari enim primae causae, in hoc est: ut assimilans nullam rem intendat, sed independens sit in sua essentia. Hoc autem (assimilari primae causae) tale esse, omnes omnino sapientes, unanimiter consentiunt. Per assimilationem autem sibi quamdam perfectionem acquirere, hoc quidem ab assimilatione alienum omnino est; nisi forsitan dicatur, primum intentum aliquid aliud esse; hoc autem, seu acquirere quamdam perfectionem, secunda intentione intendi et per modum concomitantis et consequentis. Ergo etiam in eligendo directionem, oportet ut intentum primum aliquid aliud sit; praedicta autem alterius utilitas, ad illud quod intenditur primo, per concomitantiam quidem sequatur. Exinde ergo bonitas non erit intenta prima intentione, praecise propter

(1) In M sic legitur propositio negativa quae haec est: *ولا يكون حال سائر لوازم الخيرية التي قلنا منها بفاتها لا بقصد هو قصد هذه الحال* «Et ceterorum concomitantium bonitatis quae eam sequuntur per se, non ex intentione quae est intentio (forte subauditur vera), dispositio non erit eadem haec dispositio». In versione latina habetur: «Et dispositio aliorum concomitantium bonitatem, quae concomitantur eam, vel non erit per seipsam, nec per intentionem, quae sit intentio huius dispositionis». Sermo minus obscurus quam prima lectio. Quod autem a nobis translatus est invenitur in textu MK. Et sensus est: si bonitas sui diffusiva est vere et realiter praeexistens, tunc eius dispositio circa bonum diffundendum et circa concomitantia hoc bonum, una eademque est; scilicet, neque ista neque illud intendere potest ad sui perfectionem acquirendam.

id quod eam consequitur; sed ad hoc ut verificetur assimilatio Primo, oporteret ut ibi, in rei assimilantis essentia, quaedam perfectio sit, quae illam utilitatem subsequi faciat.

7. Nos autem non prohibemus quin motus sit intentus intentione prima, quatenus ipse est assimilari essentiae Primi, secundum modum, quem diximus, et intentus secunda intentione quatenus est assimilari essentiae Primi, inquantum ab ipso fluit esse; et hoc quidem dummodo intentio prima sit aliquid aliud, quo ad ea quae superius sunt adspiciatur, non autem (1) quo inspicatur ad ea quae inferius sunt.

8. Si enim admitti potuisset, primam intentionem ad hoc ut sit assimilatio Primo, ferri debere ad quamdam partem et directionem, et hoc etiam admitti deberet circa ipsam electionem motus: et tunc ergo motus qui fit propter ea quae inferius sunt, ut ab ipso quoddam esse fluat, minime erit assimilatio Primo, inquantum Primus habet esse perfectum et est ipsius motus desideratum et amatum (2). Hoc autem (Primum habere plenitudinem essendi, atque esse obiectum amatum et desideratum motus) non ei quidem est nisi propter suam essentiam, in quantum est eius essentia; quod autem ab ipso res habeant esse, hoc nihil refert omnino ad nobilitandam perficiendamque eius essentiam; quod vero magni refert est sane hoc, quod scilicet ipse possideat nobilissimam suam perfectionem et talis sit ut ab eo universorum esse emanet, non quidem per modum inquisitionis, nec per modum intentionis. Ergo desiderio

(1) In MK habetur: امرأ آخر ينظر به الى فوق واما النظر الى اسفل فلا. In M vero امرأ آخر ينظر الى فوق واما النظر الى تحت. Secunda lectio obruncata, caret enim complemento « non autem ».

(2) In M et MK legitur ita: فكانت الحركة لاجل ما تحت يفيض (ليفيض) عنها وجود ليس (ليست) تشبهاً به من حيث هو كامل الوجود معشوقه. Oratio in se obscura satis, ideoque intra parenthesim addidi lectionem variantem.

appetere Primum per viam assimilationis, hoc quidem modo esse oportet, non autem illo, a quo quaedam Primi perfectio dependeret.

9. Si autem quis dixerit: quemadmodum fieri potest ut sphaera caelestis quoddam bonum quamdamque perfectionem sibi acquirat per motum, dum ipse motus est sua actio intenta; similiter hoc potest dici de diversis eius operationibus et factis. Respondemus: motum minime acquirere sibi perfectionem et bonum, secus hoc assecuto cessaret, sed motus est ipsamet perfectio quam declaravimus. Motus enim in rei veritate est hoc: videlicet, permanentem reddere speciem illius quod orbi caelesti actu competere possibiliter potest, quum impossibile sit ut in individuo permaneat.

Idcirco iste motus caelestis non est ceteris motibus similis, qui sibi perfectionem acquirunt extra se; sed ipsum mobile a se motum per se quidem perficit: quoniam ipsemet hic motus est integra expletio situum et locorum (1) per modum successivum. In summa, oportet redire ad ea quae enucleatius evolvimus antea, ubi ostendimus, qualiter motus sequatur imaginationem desiderantis, et quod iste motus sit quasi permanens.

10. Si quis autem dixerit: hanc opinionem excludere providentiam de rebus generatis et sapientissimam dispositionem et oeconomiam quae in illis invenitur: Respondemus: nos postea rationes afferemus, quibus hoc dubium removetur, quaeque scire faciunt, quomodo creatoris providentia omnia gubernet, et per quamnam viam omnis causa, de eo quod infra illam est, providentem curam habeat; et per quamnam viam illa generata, quae apud nos sunt, a primorum principiorum causarumve mediarum providentia gubernentur. Ex his ergo quae usque adhuc manifestavimus clare patuit, quod non est possibile ullam causam a suo causato per-

(1) In M legitur erronee والأبواب « Ianuarum », loco والأیون
« et ubi (plur.) ».

fici per se, sed per accidens (1); neque possibile est, causam actionem ullam intendere propter causatum, quantumvis in hoc sibi complaceat illudque cognoscat. Sed sicut aqua frigescit per se actu ut suam speciem conservet, non ut aliud extra se refrigeret, eam tamen concomitanter sequitur ut refrigeret aliud a se (2); et sicut ignis calet per seipsum actu ut speciem conservet, non ut aliud calefaciat, inseparabiliter tamen eum comitatur ut aliud calefaciat; et sicut concupiscibilis virtus, coitus delectationem concupiscit ut superfluum expellat, et delectatio compleatur, non vero ut ex ea generetur filius, inde tamen filius sequitur; et sicut sanitas est quidem sanitas per suam substantiam et essentiam, non vero ad hoc ut prosit, sed eam comitatur infirmi utilitas: similiter res est de causis praecedentibus. Inter haec tamen, hoc est discrimen, quod scilicet, illic in causis praecedentibus datur et comprehensio de eo quod fit et cognitio de modo ordinis et boni, qualiter in illis fit et quod se habeat sicuti debet esse; quod tamen non invenitur in istis.

11. Quum igitur sic se res habeant, infertur quod sphaerae caelestes non ideo conveniunt in motu circulari, nisi propterea quod desiderant amatum commune; et inter se non diversificantur, nisi quia ipsorum principia amata et desiderata post illum Primum, inter se diversa esse possunt. Quod si nobis confusum et dubium remaneat, quomodo ex unoquoque desiderio (3) talis motus et secundum talem dispositionem provenire debeat, hoc minime scientiam labefactare debet, quam iam de motibus habuimus; quod scilicet, ideo motus dispares et diversi sunt, propter diversitatem desideratorum (4).

(1) In MK habetur: ^عالّا بالعرض « nisi per accidens ». In M legitur erronee لا « non » loco ^عالّا « nisi ».

(2) Haec additio subiuncta, non invenitur in Medicea.

(3) In M legitur عن كل يشوق, subvertendo puncto vocis تشوق.

(4) Medicea caput prosequitur, nulla adhibita distinctione.

CAPITULUM III.

QUOD AMATA QUAE MEMORAVIMUS, NON POSSUNT ESSE CORPORA, NEQUE CORPORUM ANIMAE (1).

Adhuc tamen nobis remanet aliquid considerandum:

1. Potest aliquis imaginare, desiderata diversa esse corpora, non vero intelligentias separatas; ita videlicet, ut corpus quod est vilius requirat assimilari corpori quod est prius et nobilius, ut autumavit quidam (2) ex strenuis modernis philosophantibus saracenis perturbando philosophiam, quia antiquorum intentionem haud intellexit.

Dicimus ergo, hoc esse absurdum: et ratio, quia tunc assimilari illi corpori necessario importat utriusque motus et partis et finis intenti paritatem. Quod si autem corpus assimilans aliquantulum deficiat ab [assequendo] (3) gradu assimilati, hoc quidem non necessario aliud importat, nisi debilitatem et imbecillitatem eius in agendo, non autem diversitatem in actione, ut unum

(1) Postquam ostendit Auctor in praecedentibus, diversitatem motuum caelestium, non habere pro fine intento, prima intentione, sublunaribus providere, sed eorum diversitatem ideo esse quia diversa sunt amata et desiderata quibus assimilari debent; modo progreditur ad declarandum quaenam sint ista desiderata: et 1° declarat amata et desiderata ista nec corpora esse neque corporum animas; sed: 2° esse substantias separatas intelligentes, quatenus unicuique ex sphaeris caelestibus inest desiderium illis assimilari per suum motum; 3° infert, quantus sit intelligentiarum separatarum numerus et ad hoc exponit opiniones antiquorum et propriam. — Notandum, vel maxime, ab auctore doceri amata illa, quae sunt intelligentiae separatae singulis sphaeris propriae, eandem habere habitudinem ad sphaeras, quae habetur in intellectu agente ad animas nostras: ex quo apparet ipsum ponere intellectum agentem separatum.

(2) Hic MK intra parenthesim nomen allegat أبو الحسن العمري.

(3) In M loco القصور «deficientia» legitur erronee المقصود «intentum», et in M pariter legitur ترتيب «ordo», in MK مرتبة «gradus».

corpus ad unam se ferat partem, aliud vero ad alteram (1). Nec quidem dici potest: causam huius diversitatis esse quidem illius corporis naturam, quatenus haec natura exigeret (2) ut corpus moveatur ab A ad B et non moveatur de B ad A: hoc enim absurdum est. Nam corpus, qua corpus, nullo modo hoc necessario exigit. Corporis item natura, inquantum est natura corporis, appetit quidem *ubi* naturale absque situ designato. Si enim peteret quemdam situm designatum, tunc ab eo removeretur per violentiam, et tunc in motum caelestem intentio violentiae intraret.

2. Praeterea (3), unamquamque ex partibus caeli esse secundum omnem habitudinem et ordinem, hoc quidem

(1) Haec oratio, ut videtur, est explanatio praecedentis et vult significare: Si corpus assimilans impediatur per quandam necessitatem ne assequatur ordinem corporis assimilandi, haec necessitas deficientiam inferens, non esset nisi debilitas suae actionis, non vero actionis diversitas, quae illud fert ad plagam diversam a plaga illius corporis assimilandi.

(2) In ed. M legitur يُعَانِدُ (تُعَانِدُ) أَنَّ تَتَحَرَّكَ «(natura corporis) renititur moveri». Sed in utraque lectione sensus ad idem redit.

(3) Textus M et MK ita se habet: ثُمَّ ان وجود كل جزء من اجزاء الفلك مع كل نسبة محتمل في طبيعة الفلك فليس يجب اذا ان يكون اذا ازيل جزء من جهة جاز وان ازيل من جهة لم يجر. In versione lat. ita legitur: «Item, cum unaquaeque partium caeli, sit secundum omnem comparisonem quae potest esse in natura, tunc non oportet ut si remota fuerit una pars a plaga pertranseat; et si remota fuerit ab alia, plaga non pertranseat secundum naturam». Verbum «pertranseat» reddit sensum obscurum et forte inexactum. Nam, tum verbum محتمل, tum contextus, tum denique loquendi usus Avicennae, prohibent, ut videtur, ne verbum جاز sumatur in sensu significandi «pertransire». Huic adde quod «pertransire» in suo proprio sensu intelligibilem reddit orationem. Verbum جاز uti quampluries vidimus, ab Avicenna et a ceteris philosophis adhibetur ad significandum «dicere licet», «admitti potest»; et praesertim si correlatum cum verbo محتمل «probabile, possibile esse» ut ipsa latina versio fert. Quod autem

possibile est in natura caeli. Igitur non oportet ut quum una pars a quadam plaga remota fuerit, id secundum naturam fieri dici possit, et quum ab alia plaga remota fuerit, non possit dici hoc fieri secundum naturam, nisi ibi sit quaedam alia natura quae motum cieat ad quamdam plagam, et tunc ad istam plagam inclinaretur non autem ad aliam, si a sua plaga impediretur. Sed iam diximus quod principium huius motus, non potest esse natura. Nec ibi etiam est quaedam natura quae necessario determinatum requirat situm, nec plagas diversas. Igitur in orbis caelestis substantia nulla est natura quae impediat animam movere caelum ad quamlibet plagam.

3. Iterum, neque hoc accidere potest ex parte animae, ita ut natura animae talis sit, ut illam plagam necessario velit, nisi finis motus sit aliquid pertinens ad illam plagam. Voluntas enim sequitur finem, et non e converso finis voluntatem. Quum ergo res ita se habeat, tunc ergo causa erit quidem diversitas finis intenti. Ergo nullum datur impedimentum ex parte corporeitatis, nec ex parte naturae, neque ex parte animae, nisi diversitas finis. Violentiam autem ibi esse, hoc est multo magis alienum a possibilitate. Ergo si finis per motum intentus, fuisset assimilari, post Primum, alicui corporum caelestium, tunc motus esset eiusdem speciei ac motus illius corporis, non vero ab eo diversus nec illo velocior in multis locis. Et similiter esset, si finis moventis huius caeli esset assimilari motori illius caeli. Iam enim manifestum fuit, finem in illis motibus intentum, non esse aliquid ad quod perveniatur per motum, sed esse quoddam diversum; et modo patuit illud

contextus hoc quod notavimus exigit, intelligenti patet. At si verbum «pertranseat» sumatur pro «transeat» in sensu admissio in responsionibus ad obiectiones, tunc sensus videtur verus. Auctor autem, nisi fallor, hic dicere vult: quum unaquaeque ex partibus globi sit secundum naturam indifferens ad comparisonem quamcumque, minime admitti potest quod si talis pars a tali plaga amoveatur, et ab altera non removeatur, hoc fieri secundum naturam dici possit.

non esse corpus. Remanet ergo finem cuiuscumque caelestis orbis esse assimilari cuidam rei, quae sit aliud quam sphaerarum substantiae, earumque materiae, earumque animae. Absolum autem ex alia parte est, ut ille finis sit assimilari elementaribus et iis quae ab elementaribus generantur. Iamvero, praeter illa quae memoravimus, non dantur alia corpora, neque aliae animae. Remanet ergo ut unicuique ex orbibus caelestibus, sit desiderium se assimilandi cuidam intellectuali substantiae separatae, quae sibi propria sit. Atque propter hoc diversi sunt motus eorumque dispositiones eorumque plagae (1), quamvis nos nesciamus illarum qualitatem, necessitatis modum, et quantitatem.

4. Prima itaque causa erit quidem illud amabile et desiderabile quod ab omnibus communiter appetitur et desideratur. Et hic quidem est sensus dicti antiquorum: quod scilicet omnibus est motor unus peramabilis: et unaquaeque sphaera habet motorem sibi proprium et peramatum, quod est ei proprium. Ergo unicuique caelo erit anima movens, quae bonum intelligit, quaeque ratione sui corporis phantasiam habet, h. e. habet imaginationem particularium et voluntatem particularium. Id autem quod globus caelestis intelligit de Primo, quodque de suo proprio proximoque principio apprehendit, idipsum erit sibi principium incitans in ipso motionis desiderium; atque omni orbi datur intelligentia separata, quae se habet ad suam animam, eodem modo ac intellectus argens se habet ad nostram animam, quique est universale et intellectuale exemplar speciei eius actionis et ipse illi assimilatur.

5. In summa dicimus, quod in omni sphaera, ex caelestibus sphaeris, quae movetur propter intellectualem finem, necessario debet inesse principium intelligens, quod primum bonum intelligat, et cuius essentia separata sit: quoniam iam scivisti, quicquid intelligit,

(1) In M loco جهاتہا « plagae eius » legitur اختلافاتہا « diversitates eius ».

essentiam separatam habere. Necesse est etiam ut in ista sphaera, insit principium corporeum, idest, corpori coniunctum; iam enim nosti motum caelestem esse animalem proveniente ab anima volitiva particulari, quae suas electiones easque particulares per continuitatem renovat. Exinde fit, numerum intelligentiarum separatarum, dempto Primo, tantum esse quantus est numerus motuum (1).

6. Si autem orbes stellarum errantium tales sunt, ut principium motus sphaerarum cuiuscumque stellae, non sit nisi virtus fluens ab ipsa stella; tunc haud longe a veritate erit, intelligentias separatas esse secundum numerum planetarum, non secundum numerum sphaerarum; et tunc decem essent numero post Primum. Earum prima erit intelligentia movens quae non movetur, cuius est movere sphaeram orbis extremi: dein, quae primae similis est, movet fixarum sphaeram; deinceps altera isti similis, sphaeram Saturni, et ita deinceps, quousque perveniatur ad intelligentiam fluentem super animas nostras, quae est intelligentia terreni mundi, quam nos appellamus intellectum agentem (2).

7. Quod si res non ita fuerit, sed quod unaquaeque sphaera se movens haberet cognitionem sui motus, et similiter fuerit de quibuscunque planetis, tunc istae separatae intelligentiae plures numero essent, et secundum primi Magistri sententiam, circiter quinquaginta forent, immo plus, et earum ultima esset intelligentia agens.

Sed ex iis quae diximus in disciplinaribus, iam scivisti quantus sit eorum numerus, quem invenire potuimus.

---

(1) Cfr. S. THOM., II, *Sent.*, dist. 10, a. 2; dist. 14, a. 3; I P., q. 70, a. 3 et AVICENNAE *Metaph.*, antiq. vers. lat., Tract. IX, c. 2.

(2) Cfr. AVICENNAE *Metaph.*, antiq. vers. lat., Tract. IX, c. 3, fin. et S. THOM., *Contra Gent.*, l. II, c. 76 et I P., q. 79, a. 4.

TRACTATUS II

*De ordine intelligentiarum,
animarum et corporum superiorum in essendo (1).*

CAPITULUM I.

1. Ex iis quae iam diximus, nobis constitit necesse-esse per se unum esse, nec corpus, nec in corpore esse posse, nec ullo unquam modo divisibile esse. Ergo

(1) Cfr. S. THOM., *Contra Gent.*, l. II, c. 42, ubi S. Doct. exponit et refutat Avicennae opinionem qui ponit causam distinctionis et ordinis rerum esse causas secundas. Hoc et sequenti capite auctor exponit suum systema cosmogonicum, quomodo scilicet a causa prima intelligentiae separatae, animaeque caelorum et corpora caelestia producta sint, et quomodo tandem elementa ex causis primis producantur. Et 1° ponit causatum primum a prima causa esse intelligentiam unam et puram; 2° exponit ordinem quo ceterae intelligentiae et animae et sphaerae caelestes proveniunt mediate a prima intelligentia, immediate vero ab invicem. Fundamentum istius argumentationis repetit a principio: ab uno et simplici nonnisi unum. Ergo causatum primum non potest esse nisi intelligentia una pura et simplex. Quod si et haec intelligentia prima sit simplex et una, non caret tamen quadam multiplicitate qua possit plura causare. Intelligit siquidem Primum, intelligit se, intelligit suam essendi possibilitatem: haec est in ea triplicitas, qua, intelligendo Primum, producit intelligentiam inferiorem; intelligendo se producit formam seu animam caeli supremi, intelligendo tandem suam possibilitatem producit sphaeram corpoream supremi caeli. Et notandum eandem hanc esse doctrinam Alfarabi, quam breviter exponit in suo opusculo *في عيون المسائل* *De principioribus quaestionibus*. Ad eruditionem iuvat referre quod de hac opinione - quae rerum creaturarum distinctionem soli ordini secundorum agentium, non autem primae causae tribuit - habet Averroës in suo saepius allegato libro: *De inconsultis Philosophorum assertis*, q. 3. « Falso supposita ut vera hac hypothese - inquit - quod nempe id quod dicitur de causa particulari, quatenus ab ea una non producitur nisi unus effectus, id de causa universali dici possit »; et per consequens, concesso isto principio: « ab uno non prodit nisi unum », quum interdum constet de innumerarum creaturarum existentia; conantes explicare quomodo ab uno simplici proveniat

omnino entia ab ipso suum esse tenent: neque admitti potest ut ipsi ullo modo sit quoddam principium, nulla causa: neque causa ex qua, neque causa in qua, neque causa qua ipsum sit, neque causa propter quam ita ut sit propter aliud. Et propter hoc admitti nequit, quod prodire omnia ab eo, fiat per viam intentionis ab ipso: scilicet, quod quemadmodum nos intendimus, ipse intendit producere omnia eisque dare esse, ita ut sit intendens propter aliquid praeter se.

De hoc iam sermonem expeditivimus stabiliendo istam veritatem de ceteris aliis; sed quod affirmavimus de aliis, in ipso evidentius apparet. Nam ad ostendendum quod impossibile est ut ipse intendat esse omnia a se, datur ratio ei exclusive propria quae est haec: quod nempe intendere esse universa a se, adduceret ad multipliciter essentiae suae. Nam tunc in ipso esset aliquid cuius ratione intenderet, quodque esset sua cognitio, scientiaque sua de necessitate intendendi, vel placitum quoddam, vel quaedam bonitas in eo quae necessitaret intentionem; dein in ipso esset intentio, deinceps quaedam utilitas, quam ipsi conferret intentio, sicuti iam antea manifestum fecimus. Sed omne hoc absurdum est.

2. Praeterea, quod omnia ex ipso proveniant, hoc non potest fieri per viam naturae, quatenus nempe nec per suam cognitionem, nec per suum consensum ab ipso prodierint. Quomodo enim hoc verum esse potest, dum ipse est pura intelligentia quae suam essentiam

multitudo, Alfarabi et Avicenna offenderunt in via tam perplexa, ut negaverint primam causam esse motus caelorum diurni motricem, et ad hoc systema refugerunt. Falso tamen supponunt, causam universalem causae particulari similem esse. Fugit enim eos, id quod dicitur de causa particulari, dici non posse de causa universali nisi dictione aequivoca [h. e. analogica]. Agentis enim absoluti [universalis] actio est absoluta. Agentis autem particularis actio, non est absoluta sed particularis. Iamvero, actio absoluta non contrahitur ad unum effectum determinatum ». « Exinde » — inquit Averroës — « Aristoteles concludit quod agens intellectuum humanorum est intellectus expers et immunis a materia, quia omnia intelligit ».

intelligit, et ideo ipso intelligere oportet se comitatum esse ab omnium esse? Ipse enim non semetipsum intelligit nisi quatenus est intelligentia pura et principium primum. Non autem intelligit omnia esse a se, nisi inquantum est principium essendi eorum. Non est autem in ipsius essentia ullum impedimentum nullaque repugnantia (1) ne omnia ab ipso procedant; atque sua essentia bene scit, quod sua perfectio et sua excellentia (2) est, ut ab eo bonum effluat; atque affluere bonum ab ipso, esse ex concomitantibus suae maiestatis, quae ipsi est delectabilissima et appetibilissima propter semet ipsam. Iamvero omnis essentia quae scit quicquid a se procedit, cuique nullum miscetur impedimentum, sed se habet sicut manifestavimus, ipsa profecto sibi complacet et consentit in eo quod ab ipsa provenit: ergo Primus consentit et sibi complacet in hoc quod profluant (3) omnia ab ipso.

3. Sed primi Veri actus primus et per se est quidem intelligere suam essentiam, quae per se (4) est principium ordinis bonitatis in esse. Ergo ipse est intelligens ordinem boni in esse, qualiter recte fieri debeat. Et hoc quidem intelligit non intelligentia exeunte (5) a potentia ad actum, nec intelligentia transeunte ab uno intellecto ad aliud (6). Essentia enim sua est expers et immunis omnino ab omni quod est in potentia, sicut iam manifeste demonstravimus antea: sed hoc omne intelligit intelligentia una simul. Sed ex hoc quod intelligit ordinem bonitatis, sequitur necessario istud,

(1) In M erronee legitur *أَوْكَارُهُ* loco *أَوْكَارُهُ* « vel abhorrens, repugnat, invisus ».

(2) In M habetur *حالته* « sua dispositio » loco *جلالته* « excellentia ».

(3) In M legitur erronee *بقنصان*, quod nullum sonum praefert, loco *بفيضان* « effluere ».

(4) In MK legitur *لذاتها* « propter se ».

(5) In M legitur erronee *مستقلًا* loco: *منتقلًا* « transeunte ».

(6) Id est, scientia discursiva uti dicit S. THOMAS, I P., q. 14, a. 7.

scilicet, quod (1) intelligat qualiter iste ordo possibilis sit, et quomodo fiat excellentiori possibili modo (2), ut esse omnium ab eo actu fiat secundum suum intellectum. Veritas enim intellecta, uti iam scivisti, apud ipsum est eadem et ipsa scientia et potentia atque voluntas. Nos autem ad exsequendum quod imaginamus, indigemus intentione, motu et voluntate, ad hoc ut illud existat. Istud autem non convenit ut in ipso sit, propter suam immunitatem a dualitate, et hoc iam prolixius ostendimus. Ergo eius intelligere est causa totius esse secundum quod illud intelligit. Et esse illius quod ab ipso habet esse, est per viam consequentiae et concomitantiae ad eius esse; non autem hoc sensu quod esse ipsius, sit propter esse ullius rei praeter se. Ipse vero est faciens omnia hoc sensu, quod scilicet est ens a quo fluit omne esse fluxu completo et discreto a sua essentia.

4. Sed quoniam fieri cuiuscunque quod factum est a Primo, nonnisi secundum viam concomitandi fit; quum iam certo constitit quod necesse-esse per se est necesse-esse omnibus suis modis, uti iam expediti sumus ab hoc in praecedentibus: ideo non potest admitti ut eorum quae ab ipso primo sunt, et quae sunt creaturae, sint multa numero (3) et divisibilitate in materiam et formam: tunc enim sequeretur id quod non sequitur ab eo propter eius essentiam et non propter aliquid aliud. Modus enim et ratio quae est in eius essentia et ex qua sequitur haec res, non est idem modus et eadem ratio ex quibus sequitur non haec sed

(1) In M legitur ^{أَنَّ} «ut, quod» loco ^{ذِ} «cum, quoniam» ^ء uti est in MK.

(2) In M habetur ^{أَفْضَلُ مَايُمْكِنُ} «excellentiori modo possibili»; in MK vero legitur ^{أَفْضَلُ مَايَكُونُ} «quo excellentiori modo fieret».

(3) Cfr. S. THOM., I P., q. 47, a. 1, ubi Avicennae opinionem de rerum distinctione a secundis agentibus, latius quam fecerat in *Contra Gent.*, l. II, c. 42, exponit et refutat.

alia res. Si enim sequerentur ab ipso consequentia simultanea duae res constitutione diversae, vel duae res diversae ex quibus unum coalescit, ut materia et forma; tunc profecto non sequerentur nisi ex duobus modis diversis in eius essentia.

Si autem isti duo modi non essent in eius essentia, sed suam essentiam concomitantes, tunc de eorum concomitantia stat quaestio, quousque perveniatur ad hoc quod sunt in eius essentia. Tunc ergo essentia ^{τοῦ} necesse-esse esset intellectu divisibilis; sed hoc iam plene refellimus antea demonstrando eius falsitatem. Ergo perspicuum fit quod primum (1) eorum quae a causa prima proveniunt, unum est numero, et quod eius essentia et quidditas sunt (2) non (3) in materia. Ergo nullum corpus nullaue ex formis quae corporum sunt perfectiones potest esse proximum eius causatum; sed primum causatum est quidem intelligentia pura, quoniam est forma non in materia; et est prima intelligentiarum separatarum quas enumeravimus; et videtur ipsam esse principium movens supremum globum, per viam incitandi desiderium.

5. Sed aliquis obicere potest, dicens: non est impossibile, quod a Primo procedit, esse quamdam formam materialem, a qua tamen sequeretur esse suae materiae. Respondemus: in ista hypothesisi necesse foret res quae post formam istam istamque materiam veniunt esse tertias in ordine causatorum et ipsarum esse mediante materia provenire; et sic materia esset causa essendi formarum corporearum quae in mundo multae sunt et causa suarum virium. Hoc autem repugnat; nam esse materiae est esse receptivum tantum, nec potest esse causa essendi alterius rei nisi per modum receptivi. Quod si quaedam materia non talis sit, tunc ista non esset

(1) In M non legitur « primum » sed « entia ».

(2) In M legitur [وما هيته] وحدها « et quidditas eius solius » loco موجودة « existens ».

(3) In MK legitur erronee ^{ألا} « nisi » loco ^{لا} « non ».

materia nisi per aequivocationem nominis. Exinde est, quod illud quod ponitur secundum (1), si characterem materiae non habet nisi per (2) aequivocationem nominis, tunc primi causati comparatio ad illud, quatenus est forma in materia, non erit et ipsa nisi comparatio per aequivocationem nominis. Si autem istud secundum (3) tale sit, ut ex una parte ab ipso proveniat ista materia, et ex alia parte ab ipso proveniat forma alterius rei (4), ita ut haec altera forma non existat mediante materia; tunc forma materialis exsereret actionem in qua non indigeret materia. Iamvero quicquid suam actionem exserit, quin ad hoc indigeat materia, ipsius essentia primo est non indigens (5) materia; et idcirco forma materialis esset non indigens materia. In summa, quamvis forma materialis sit causa materiae in eo quod eam educit in actum, eamque perficit, materia tamen, in esse formae, quemdam exercet influxum, qui est eam individuaire et determinare; quamvis eius essendi principium aliunde sit quam a materia, uti iam scivisti. Ergo absque dubio unaquaeque earum alterius causa erit secundum aliquid, non autem una eademque parte; secus enim impossibile foret materialem formam dependere (6) a materia ullo modo (7).

(1) In versione latina legitur «posita stabilis», quod his correspondet vocibus المفروض ثابتاً loco ثانياً.

(2) In M legitur لا اشتراك الاسم «propter aequivocationem vocis». In MK vero إلا باشتراك الاسم «nisi per», etc. Secunda lectio verior.

(3) MK ponit istam notam: «Dicendo secundum, i. e. secundum creaturam post Primum principium, dat intelligere quod vult primum causatum».

(4) In versione latina legitur: «Si vero fuerit hoc secundum sic ut eo modo, quo ab eo est materia, sit quoddam: et eo modo quo ab eo est forma, sit quoddam aliud».

(5) In M legitur erronee غنية عنه loco غنية «non indigens».

(6) In M habetur تعليق, sed error typographicus, loco تعلّق.

(7) Heic videtur ab auctore innui suam opinionem; solas substantias separatas scilicet, esse causas formarum materialium: non

Et propterea (1) a nobis iam dictum fuit, quod ad esse materiae non sufficit forma tantum, sed forma est quasi pars (2) causae. Quumque ita se res habeat, non est possibile ponere formam materiae causam omnimodo et sibi per se sufficientem. Perspicuum ergo est primum causatum formam materialem esse non posse, quod autem non possit esse materia, hoc evidentius patet. Oportet igitur primum causatum esse formam non materialem omnino, sed intelligentiam.

6. Tu autem scis quod heic sunt plures intelligentiae pluresque animae separatae. Absurdum autem est ut istarum esse sit ipsis acquisitum mediante eo quod non habeat esse separatum.

Scis autem inter entia quae sunt a Primo, dari corpora; scivisti enim omne corpus possibile in se et necessarium esse per aliud; at iam quoque scivisti nullam dari viam ad hoc ut haec proveniant a Primo absque ullo medio. Proveniunt ergo ab ipso per medium. Sed scivisti hoc medium esse non posse mere et pure unum. Scivisti enim quod ab uno, in quantum est unum, non

enim est negandum etiam substantias separatas esse causas formarum materialium, cum Aristoteles ponat eas esse motrices orbium, ex quorum motibus est in inferioribus generatio et corruptio; sed negandum est cum ARISTOTELE, VII, *Metaph.*, text. Comm. 28, illas solas esse tantum causas dictarum formarum ut bene notat S. THOMAS, *Contra Gent.*, l. 2, c. 76, 3, arg., et FERRARIENSIS, ibid., § « *Adverte* ». Praeter enim substantias separatas requiruntur propria et particularia agentia materialia: nam ut bene observat S. Thomas, inter alias rationes: « Cum factum oporteat esse simile facienti; ex quo id quod factum est, est compositum, oportet id quod est faciens, esse compositum, et non forma separata per se existens ». (Quaest. Disp. *De Potentia*, q. 3, a. 8). Hoc tamen bene intelligendum, quoad generabilia et corruptibilia quae fiunt a natura, non quoad ea quae fiunt per creationem et in prima rerum productione, in qua materia et forma producuntur ex non ente simpliciter, a purissimo intellectu separato qui est Deus.

(1) In MK legitur وكذلك « Item, similiter ».

(2) In M habetur erronee لجزء « ad partem » loco كجزء « quasi pars ».

prodit nisi unum. A fortiori (1) ergo haec mediatio verificari debet de primis causatis, ob rationem dualitatis, quae oportet ut in eis necessario inveniatur aut ob multitudinem, quomodocumque sit haec multitudo.

7. Sed in intelligentiis separatis non potest esse aliquis pluralitas, nisi secundum modum quem nunc expono, nimirum: causatum in se possibile est esse, sed per Primum necessarium esse: necessitas autem sui esse, ei est, quatenus ipsum est intelligentia, et suam intelligit essentiam, et quatenus Primum intelligit necessario. Oportet igitur ut in ipso sit eiusmodi multitudo; nempe istae intentiones, quod scilicet intelligat suam essentiam prout possibilem in seipsa, et quod intelligat necessitatem sui esse a Primo, qui est intelligibilis per essentiam; et tandem quod intelligat Primum. Haec autem multiplicitas quae ipsi competit, non ei provenit a Primo; nam possibilitas sui esse ipsi quidem competit per seipsum, non autem causa Primi. A Primo autem habet necessitatem sui esse; dein multiplicitas quae ei inest, ex eo quod intelligit Primum et ex eo quod intelligit seipsum, est quidem multiplicitas concomitans necessitatem sui proventus a Primo (2).

8. Nos autem non prohibemus quominus a quodam uno prodeat essentia quaedam una, quam postea sequatur multiplicitas quaedam relativa, quae non sit in principio sui esse, nec ingrediens principium suae constitu-

(1) In versione latina ita legitur: «Necesse est igitur ut ex primo causatis, propter esse eorum, sint alia, quibus debet esse necessitatem et multitudinem quomodocumque evenerit». Textus arabicus qui legitur in hoc libro نَجَاةٌ ita se habet in edd. M et MK, quod transtulimus فبالحري ان يكون عن المبدعات الأولى

بسبب انينية يجب أن تكون فيها ضرورة أكثر الخ.

(2) In M habetur كثرة لازمة لوجوب وحدته عن الأول pluralitas concomitans necessitatem suae unitatis a Primo»; et sic est in versione latina. In MK sicut transtulimus.

tionis (1). Immo concedi potest, quod ab uno prodeat unum, dein istud unum comitetur quaedam ratio, atque dispositio, vel qualitas quaedam, vel quoddam causatum; et istud etiam erit quid unum, quod ope communicationis illius comitantis, sequatur quoddam aliquid, et exinde emergat sequens multiplicitas, quae tota comitaretur eius essentiam (2). Oportet ergo ut huiusmodi multiplicitas sit causa cur possibile sit ut ex primo causato proveniat simul multiplicitas. Si enim talis multiplicitas non fuerit, minime possibile esset ut ex illis (primis causatis) aliud quam unitas prodiret; neque possibile esset ut ex eis corpus proveniret. Deinde nulla multiplicitas ibi possibilis est, nisi secundum hunc modum tantum.

Sed ex praedictis iam nobis notuit, quod intelligentiae separatae sunt multae numero, ergo non possunt esse simul ex Primo; sed necesse est ut quae ceteris excellentior et altior est, sit illa quae a Primo proveniat: istam deinde sequitur alia et alia intelligentia. Et quoniam sub (3) omni intelligentia est sphaera caelestis una cum sua materia et sua forma, quae est eius anima et intelligentia ea inferior; sequitur, sub omni intelligentia, tria existere in esse. Ergo oportet ut possibilitas proveniendi horum trium ab illa intelligentia in creatione, sit quidem propter memoratam ternitatem, quae in ipsa est. Quod autem nobilius est, sequitur nobilius pluribus modis.

Exinde fit ut ex prima intelligentia in quantum Primum intelligit, necessario sequatur esse intelligentiae inferioris ipsa, et in quantum seipsam intelligit proveniat esse formae supremae sphaerae eiusque perfectio, quae eius anima est; et per naturam possibilitatis es-

(1) In M legitur مبدأ قوامة loco مبدأ قوامة, uti habetur in MK. Haec lectio verior est.

(2) In M legitur erronee بكيف ذاته loco تكيّف «qualificat [denominat] eius essentiam».

(3) In M legitur erronee يجب «oportet» loco تحت «sub».

sendi quae ei inest, quaeque includitur in hoc quod intelligit suam essentiam, exoritur esse corporeitatis orbis supremi, quae continetur in complexu essentiae sphaerae supremae secundum suam speciem, et hoc est quod cum potentia commixtum est.

Ergo ex eo quod prima intelligentia Primum intelligit, prodit intelligentia; et ex eo quod spectat suam essentiam secundum duos suos modos, fit prima multiplicitas cum suis duabus partibus, nempe materia et forma; sed materia per mediationem formae vel per eius consortium; sicut possibilitas essendi exit in actum per actum qui correspondet formae caeli (1). Et sic se res habet in intelligentia et intelligentia, et in globo caelesti et caelo quousque perveniatur ad intellectum agentem qui nostras animas dirigit et administrat (2). Non

(1) In MK haec inducitur nota «Quoniam possibilitas primi causati, non praecedit suum esse; possibilitas enim certo exit in actum per actum qui est esse eius». Ita invenitur in margine textus.

(2) Hisce omnibus disputatis ab Auctore, praesertim a n. 6, perstringitur id quod est praecipuum in Avicennae *Metaphysica* et veluti punctum saliens ipsius universi systematis, processio scilicet rerum et emanatio multiplicis ab Uno eo modo quo ipse hoc intelligit, per intelligentias intermedias, unde determinatur forma illa pantheismi emanatistici intellectualis quae est eius propria et peculiaris. De qua videre est etiam Avicennae *Metaph.* in antiqua vers. latina, Tract. IX, c. 3, fol. 104, recto, cit. edit. 1508, et eiusd. opusc. *De intelligentiis*, c. 4, in ead. edit., fol. 65, recto. Hanc theoriam S. THOMAS lucidissime, more suo, esponit et refutat in qq. disp. *De Potentia*, q. 3, aa. 4, 8, 16, et I P., q. 47, a. 1; in quaest. enim *De Potentia*, a. 16, recitata opinione Avicennae concludit: «Haec positio stare non potest: *Primo*, quia ponit potentiam divinam terminari ad unum effectum, qui est intelligentia prima: *Secundo*, quia ponit alias substantias praeter Deum esse aliarum creatrices, quod est impossibile. Sequitur etiam ad hanc positionem, quod decor ordinis universi sit casualis ex quo rerum diversitatem non adscribit intentioni finis, sed terminationi potentialium activarum ad suos effectus». Et in *Summa*, P. I, loco citato, breviter ostendit quomodo ab Uno primo, scilicet Deo, possit procedere multitudinem, dicens ad 1um: «Agens per naturam agit per formam, per quam est, quae unius tantum est una, et ideo

autem oportet ut in hoc procedatur in infinitum, ita ut sub omni separato sit aliud separatum. Nam dicimus: si ex intelligentiis quaedam multiplicitas sequatur, hoc quidem ideo fit quia in ipsis dantur intentiones multiplicatis. Sed hoc quod dicimus non convertitur, ita ut in unaquaque intelligentia sit haec multiplicitas, ex qua multiplicitate haec sequantur causata. Neque hae intelligentiae inter se conveniunt specie, ita ut quod earum intentiones requirunt et exigunt, sit et ipsum conveniens et conforme.

CAPITULUM II (1).

ALIUD ARGUMENTUM

AD PROBANDAM INTELLIGENTIAM SEPARATAM.

Incipiamus ostendere hanc intentionem alia demonstratione, dicimus ergo:

1. Orbes caelestes plures sunt, et excedunt numerum qui in causato primo invenitur, secundum eius multiplicitem praedictam; praecipue quum unusquisque orbis dividatur in suam formam et materiam; ergo eorum principium non potest esse unum, quod est primum causatum. Nec etiam admitti potest ut omnis glo-

non agit nisi unum. Agens autem voluntarium, quale est Deus, agit per formam intellectam. Cum igitur Deum multa intelligere non repugnet unitati, et simplicitati ipsius, relinquitur quod licet sit unus, possit simul multa facere». Atque ita patet quomodo corruat fundamentum totius systematis Avicennistici, licet ingeniosi, eo quod principali vitio laborat, scilicet, primum Principium agere necessario. Pendet etiam hic error ex non bene intellecta ratione creationis, quae cum sit productio totius entis ex non ente simpliciter, requirit absolute potentiam essentiae infinitae incommunicabilem alteri. Quoad mentem S. THOMAE de distinctione rerum cfr. et *Contra Gent.*, l. II, 39 et l. III, 97, et pro refutatione systematis, universim, cfr. praeter cit. S. THOMAE loca, I P., q. 45, a. 5; q. 65, a. 4; q. 91, a. 2; q. 110, a. 2: — I, II, q. 63, a. 1; *Contra Gent.*, l. III, c. 69; *De Verit.*, q. 5, a. 9; II *Sentent.*, dist. 1, q. 1, a. 3 et 4; IV *Sentent.*, dist. 5, q. 1, a. 3, q. 3.

(1) Ed. M fert « caput » absque titulo.

bus anterior sit causa posterioris. Et ratio est quia corpus, qua tale, non potest esse corporis principium; et in quantum habet virtutem animalem (1) non potest esse principium alterius corporis aliam animam habentis. Iam enim ostendimus omnem animam, quae cuicumque corpori caelesti inest, esse quidem eius perfectionem et formam, non autem substantiam quamdam separatam, secus intelligentia esset, et non iam anima, et non nisi per modum excitandi desiderium moveret (2), nullaque mutatio ex globi motu ei contingeret, nullamque ex communione cum globo caelesti phantasiam imaginationemque haberet. Iam autem consideratione ducti, easdem has dispositiones globorum caelestium in animabus asseruimus, sicut nosti.

Quum autem res ita sit, admitti nequit ut ex caelestium orbium animabus in alia corpora, praeter sua, nullae prodeant actiones, nisi suis corporibus mediantibus. Corporum enim formae perfectionesque duplicis sunt speciei: *Aut* nimirum formae sunt quarum subsistentia est per materias illorum corporum: et tunc sicut earum subsistentia est per materias illorum corporum, sic quidquid procedit, ab earum subsistentia, mediantibus corporum materiis, procedere quidem debet. Et propter hanc rationem, ignis calor non (3) omnem qualemcumque rem calefacit, sed quod suo corpori fuerit obvium, vel quod respectu eius corporis quamdam dispositionem habet. Sol quoque non omnia illuminat, sed quod adversus suum discum existit. — *Aut* sunt formae quae quidem per se, non vero per materias corporum subsistunt, sicuti sunt animae. Praeterea

(1) In ed. M legitur وما له قُوَّةٌ نفسانيَّةٌ « quicquid habet virtutem animalem ». In MK vero habetur: وبما له النخ « In quantum, ex eo quod ».

(2) In M habetur وكان لا يحرك البتة على سبيل شوق « et non moveret ullo modo per viam desiderii ». In MK vero legitur: وكان لا يحرك البتة إلا على سبيل تشويق ء quod transtulimus, quia visum est verius.

(3) In M erronee omittitur particula negativa « non ».

omnis anima ideo appropriatur cuidam corpori, quia sua actio est per istud corpus et in eo: etenim si essentia eius eiusque actio, ab illo corpore separatae fuissent, tunc certo et ipsa erit anima cuiuscumque rei, non autem anima illius corporis tantum.

3. Omnibus igitur modis consideratis, clare patet omnes virtutes caelestes a suis corporibus dependentes, nonnisi mediante suo corpore agere posse. Repugnat autem, mediante corpore, eas producere animam. Corpus enim inter animam et animam medium esse non potest. Si ergo caelestes virtutes animam producerent non per corporis mediationem, tunc ipsae et subsistentiam solitariam segregatamque a corpore, et appropriationem ad actionem separatam distinctamque a sua essentia et ab essentia corporis haberent. Sed hoc est praeter propositum quod heic tractamus. Si autem non animam producant, neque orbem caelestem: anima enim praecedit corpus ordine et perfectione.

4. Si autem in unoquoque corpore caelesti ponatur esse aliquid, ex quo aliquid in suo corpore producit, vel impressio quaedam, cuius tamen essentia nec corpori immersa nec ab eo distincta sit, dum illud occupat, sed huius essentia, inquam, discreta ab illo corpore, tum in sua subsistentia, tum in sua actione distincta remaneat; nos hoc non prohibemus; et hoc aliquid intelligentiam spoliata nos vocamus, et ab ea procedere facimus quicquid est post eam. Hoc autem erit aliquid aliud quam patiens a corpore, et quam consocians corpus, atque aliud ab eius forma propria et aliud ab eo quod fit ad modum quem diximus, quum animam istam stabilivimus.

Ergo iam manifeste patuit globis caelestibus dari quaedam principia, quae nec corporea neque (1), cor-

(1) In MK et M legitur *غير جرمانيّة*. Vox *جرمانيّة* forte est attributiva vocis *جرم* « orbis, globus ». Sed neque in usu est, nec in glossariis invenitur. At quoniam philosophis licet verba cudere « globalis », est vox attributiva vocis « globus ».

porum formae sunt, ac unumquemque globum uni ex illis principiis appropriari, omnes autem communiter convenire in uno eodemque principio.

CAPITULUM III (1).

DE TERTIO MODO PROBANDI INTELLIGENTIAS SEPARATAS.

1. Inter ea de quibus nullum exsurgit dubium est hoc, quod scilicet, dantur heic intelligentiae simplices separatae quae esse incipiunt, simul ac hominum corpora incipiunt, quaeque non corrumpuntur, sed remanent (2); et hoc iam manifestum fuit in scientiis naturalibus (3). Istae autem intelligentiae cum plures numero sint, et unae specie, non possunt procedere a prima causa. At quoniam incipiunt esse, non sunt causatae proxime, ob hanc rationem: quod nempe multiplicitas in numero causatorum immediatorum est quid impossibile (4). Ergo sunt mediate a prima causa causatae (5).

(1) Ed. M caput non separat, sed prosequitur, sine titulo.

(2) In M legitur negative لا يبقى « non remanent » (lege: يبقى) « remanent », omittitur autem phrasis لا تفسد « non corrumpuntur » et negatur permanentia; sed hoc est contra manifestam auctoris doctrinam, qui in libro *De Anima* (P. V, c. 4), dicit animam non interire, corpore corrupto. Ergo lectio MK est verior.

(3) *De Anima*, Part. V, cc. 2-4, edit. lat. 1508, pag. 22 verso, 25 recto.

(4) In ed. M ista locutio deest.

(5) Redit hic error consequens Avicennianam cosmogoniam; dari nempe praeter Deum, alias substantias separatas immediate creatrices et hominis animam esse productam ab ultima intelligentia, sive ab intellectu aliquo agente separato, qui ab arabum philosophis Avicennae sectatoribus, dictus etiam fuit, *dator* formarum, vel inusitata voce *colcodea*, ut refert AUGUSTINUS NIPHUS Suesanus, in expositione super AVERROÏS, *Destructio destructionis Algazelis*, disp. IX, pag. 254 et seqq., edit. Venetiis, apud Cominum

Sed admitti nequit causas agentes medias inter Primum (1) et istas, sint his dignitate inferiores, ita ut non (2) sint intelligentiae simplices et separatae. Nam causae quae dant esse, perfectiores sunt in esse; quae vero esse recipiunt, inferiores in esse possunt esse. Oportet igitur ut primum causatum sit intelligentia, et quidem una per se.

Neque etiam admitti potest ex illo primo causato, provenire multitudinem in specie convenientem; etenim multiplices intentiones quae in eo essent, et per quas ab eo (3) provenire posset multitudo, si rationibus diversae, tunc id quod unaquaeque earum exigeret, esset quid specie diversum ab eo quod exigeret alia intentio; ergo ad unam earum non sequeretur id quod ad aliam sequeretur; sed utique alia natura. Si autem illae intentiones sint rationibus convenientes, per quodnam ergo diversificatae et multiplicatae fuerunt, cum nulla interdum ibi sit divisibilitas per materiam? (4) Ergo ex primo causato, multitudinis necessitas (5), non potest esse, nisi multitudo specie diversa. Ergo neque etiam animae terrestres a primo causato fieri possunt, sine mediatione

de Tridino, 1560. — Cfr. et supra, nostram notam (1) ad cap. 1, huius Tract. 2, pag. 186, et textum sub nn. 6-8, eiusd. cap., pag. 192 et notam (2) in fine eiusd. cap., pag. 195.

(1) In M legitur erronee من «ex», de loco بين «inter».

(2) Textus arabicus in M et MK, ita sonat; sicut transtulimus. In versione autem latina sic legitur «non possunt esse inferiores eis, quia non sunt intelligentiae simplices et separatae». Ubi transfertur فلا per «quia non». Sed videtur ita auctoris intentio perverti, ut ex contextu patet. Ipse enim probare intendit, causas intermedias, esse intelligentias simplices, h. e. substantias separatas. Sensus tamen salvaretur, si loco «quia non» ponatur «adeo, ut non» vel «ita ut non».

(3) In M legitur فيه «in eo» loco منه «ab eo»; secunda versio verior.

(4) Cfr. S. THOM., *Contra Gentiles*, l. II, c. 40, ubi ostendit, quod materia non est prima causa distinctionis rerum. Collatis capp. seqq. 41 et 42.

(5) In MK legitur وجوب «debere, necessitas» loco وجود «esse», uti est in M.

alterius causae iam existentis. Et similiter fit de omni causato primo sublimiore, et ita porro quousque perveniatur ad causatum quod fit simul ac fiunt elementa generabilia et corruptibilia (1) quae sunt multa numero et specie simul. Sequitur ergo: multipliciter recipientis causam esse multipliciter actionis principii quod est per se unum: et hoc quidem est postquam omnia caelestia suum esse completum obtinuerint. Ergo oportet semper ut sit intelligentia post intelligentiam (2), quousque generetur sphaera lunae et deinceps elementa et ita fiant apta ut ab ultima intelligentia impressionem specie unam et numero multiplicem recipiant. Nam si ratio multitudinis non est in agente, oportet ut necessario in recipiente sit. Ergo oportet, ut ab omni intelligentia alia intelligentia ipsa inferior proveniat, et tunc sistatur hoc modo (3), ut possibile sit, multas substantias intellectuales distinctas et numero multas propter multipliciter causarum provenire et ibi finire et sistere.

Ergo manifestum est omnem intelligentiam ideo ordine superiorem esse, propter quamdam intentionem quae ei inest: quatenus scilicet, intelligentia in quantum Primum intelligit, oportet ut ab ea proveniat esse intelligentiae inferioris, et ex eo quod suam intelligit essentiam oportet ut ab ea proveniat orbis cum sua anima suoque corpore. Globi autem corpus ab ea generatum, in esse conservatur, mediante anima caelesti. Omnis enim forma causa est ut sua materia actu sit, materia enim per se subsistentiam non habet.

(1) In MK ita legitur حتى ينتهي الى معلول يكون عنه كون الاسطقات « ut terminetur, perveniatur ad causatum quoddam a quo est fieri elementorum ». Haec lectio videtur verior.

(2) « Post intelligentiam » non invenitur in M.

(3) In MK loco حيث « ubi » legitur بحيث « eiusmodi, eo modo ».

TRACTATUS III

De causalitate caelestium in sublunaribus.

CAPITULUM UNICUM

DE DISPOSITIONE GENERATIONIS ELEMENTORUM (1)
A CAUSIS PRIMIS (2).

Quum sphaerae caelestes suum numerum assequutae fuerint, tunc eas necessario sequitur elementorum esse. Et ratio est quia corpora elementaria generabilia et cor-

(1) Elementum, quod arabica lingua اسطقس, vox a graecis desumpta, ab Avicenna in suis Epistolis ita definitur اسطقس: «Est corpus primigenium quod quum iungitur cum aliis corporibus primigeniis, specie ab ipso diversis, dicitur esse eorum elementum. Et propterea dicitur quod est ultimum in quod corporum analysis resolvitur, et in quo non alia invenitur divisio nisi in partes consimiles». Ita etiam in antiqua versione latina *Metaphysicae*, cit. edit. Tract. 5, c. 4, fol. 93 vers., dicitur: «Elementum est id ad quod resolvitur res ad ultimum. Si autem fuerit corporale, tunc ipsum est minimum ad quod pervenit dividens in dividendo in formas diversas quae sunt in eo: etiam deffinierunt illud, esse id ex quo et ex alio a se componitur res et est in ea per essentiam, et non dividitur per formam: qui autem tenent, quod res non fiunt nisi ex generibus et differentiis, ponunt ea prima elementa, et praecipue unum et identitatem, haec enim ponunt digniora principiis, quantum ad dandam inceptionem eo quod sunt maioris universalitatis et generalitatis». ARISTOTELES elementum definit: «Id ex quo componitur primo inexistente indivisibili specie in aliam speciem: ut vocis elementa ex quibus componitur vox, et in quae ultima dividitur». *Metaph.*, IV, 3, ed. DIDOT, vol. 2, pag. 516, coll. VI, 17, pag. 557; cfr. et S. THOM., *Metaph.*, V, c. 3, lect. 4 et SILV. MAURUM, *Metaph.*, V, c. 3, 1-5.

(2) Ad hoc reducitur quaestio agitata in scholis utrum causis secundis *instrumentaliter*, sub actione Dei principaliter agentis, hoc est *dispositive*, competat creare, cui sapientissime Thomas negative respondet, quia «creatio est propria actio ipsius Dei» et dicit: «Posuit Avicenna quod prima substantia separata creata a Deo, creat aliam post se et substantiam orbis, et animam eius, et quod substantia orbis creat materiam inferiorum corporum: et se-

ruptibilia sunt; exinde oportet ut proxima eorum principia, sint res aliqualis variationis et motus susceptivae et quod est pura intelligentia, non sola eorum essendi causa sit. Hoc autem ex principiis quae pluries, iam iterum atque iterum replicavimus et quorum soliditatem iam statuimus, certo evincitur. Elementa autem ista, materiam habent in qua conveniunt, et formas quibus inter se discrepant; oportet igitur ut earum formarum diversitas, sit id secundum quod determinatur diversitas dispositionum caelorum, utque eorum materiae conformitas sit id secundum quod determinatur caelorum convenientia.

Iamvero, orbes caeli in hac natura conveniunt ut motum circularem exigant: oportet ergo ut, quod haec natura exigit, esse materiae determinet et adiuvet, utque illud in quo inter se differunt, sit principium quo materia ad diversas formas suscipiendas praeparatur. Sed res multae specie et genere convenientes per se solas et absque alterius unius determinantis consortio, non possunt esse causa (1) cuiusdam essentiae quae in seipsa sit conformis et una, quaeque tamen non subsistit nisi per aliud. Ergo hoc unum ex illis rebus non provenit, nisi per hoc quod nimirum res coniungantur cum quo-

cundum hunc etiam modum Magister [Petrus Lombardus] dicit in IV *Sent.*, dist. 5 (§ 3), quod Deus potest creaturae communicare potentiam creandi, ut creet per ministerium non propria auctoritate. Sed hoc esse non potest, quia causa secunda instrumentalis non participat actionem causae superioris, nisi inquantum per aliquid sibi proprium *dispositive* operatur ad effectum principalis agentis... Illud autem quod est proprius effectus Dei creantis, est illud quod praesupponitur omnibus aliis, scilicet esse absolute. Unde non potest aliquid operari *dispositive* et *instrumentaliter* ad hunc effectum, cum creatio non sit ex aliquo praesupposito, quod possit disponi per actionem instrumentalis agentis. Sic igitur impossibile est, quod alicui creaturae conveniat creare, neque virtute propria [sicuti opinatur Avicenna] neque instrumentaliter sive per ministerium [ut putavit Magister Sententiarum]. Ita S. THOMAS, I P., q. 45, a. 5. Cfr. superiores notas ad cap. 1, Tract. 2, pagg. 186, 192, 195.

(1) In M legitur عليه « causalitas ».

dam uno quod ipsas reducat ad aliquid unum. Oportet igitur ut intelligentiae separatae, immo potius earum ultima, quae propinquior nobis est, sit ea, ex qua caelestibus concurrentibus motibus, effluat aliquid quod secumferat ināginem formarum mundi inferioris secundum modum patiendi (*imāginem exemplatam*) quemadmodum in illa intelligentia, vel intellecto inest imago formarum secundum modum agendi (*imago exemplaris*). Postea, ab ista intelligentia, in illis inferioribus formae quidem fluunt modo particulari et per appropriationem, non autem fluunt ab ista solummodo et exclusive. Iam enim nosti quod unum in unum non agit nisi unum: sed fluunt ope concursus et consortii corporum caelestium. Exinde evenit, ut cum quidam ex caelestibus influxibus, mediante quodam corpore caelesti, vel absque eius mediatione, hanc rem appropriaverit, ita ut eam constituat in aptitudine propria, post aptitudinem communem quam sua substantia habebat; tunc utique ex illa intelligentia separata, forma particularis et propria fluet quidem in illa materia in eaque imprimatur (1).

Tu autem scis unum quoddam, aliud unum inquantum utrumque est unum, nulli rei appropriare posse, praeter eam quae in ipso sit; sed ad hoc requiritur ut ibi sint appropriantia diversa. Appropriantia (2) autem materiae sunt quaedam dispositiva: dispositivum autem est id a quo in disposito aliquid producitur, propter quod dispositum potius se habet ad unam rem per se determinatam, quam ad rem aliam. Et haec dispositio sic efficit, ut quod dignius est, ut sit in disposito, per praevaletiam ei proveniat a primis formarum datoribus. Quod si materia in sua prima aptitudine fuerit, ipsa sane se aequaliter ad duo contraria haberet, et proinde nullum

(1) In M legitur erronee *وارتقت*, quod nihil significat, loco *وارتسمت* « et infigitur », h. e. imprimatur.

(2) In MK legitur *وخصات المادة معدّات* quod transtulimus. In M vero omittitur vox *معدّات* « appropriantia ».

eorum praevaleret (1); nisi forsitan in casu, in quo influxum ferentia in eum diversa fuerint; sed vel ipsa haec diversitas ad omnes omnino materias aequaliter se haberet. Non ergo admitti potest ut huius [diversitatis] causa una materia prae alia praevalenter approprietur; nisi etiam propter quoddam aliquid, quod in ipsa materia sit, quod nonnisi eius perfecta praeparatio esse potest. Haec autem perfecta materiae praeparatio, non potest esse nisi perfecta eius congruentia cum aliqua re in se determinata, quae est id ad quod ipsa disponitur. Huius exemplum est aqua: quum enim aqua nimis calefit, atque haec extranea calefactio, cum formâ aqueâ uniatur, quae tam valde differt ab aqueis formis et nimis congruit formis igneis; si, inquam, nimis in aquae calefactione progrediatur, et illa congruentia [cum forma ignea] vehementior fiat, tunc [aquae] dispositio fortior fit, et exinde evenit, ut forma ignea iure meritoque fluat et forma aquea de iure evanescat. Sed quoniam materia absque forma remanere non potest, idcirco eius existentia non ei evenire potest a solo primo principio tantum cui adscribitur, sed ex ipso atque a forma. Quoniam autem [prae] forma quae nunc materiam existere facit, iam erat materia existens absque ea, sequitur materiae existentiam, non ex sola [hâc] forma provenire posse, sed ex forma, et caeteris principiis, mediante ipsa hac forma, vel alia simili: nam si materiae existentia ex principiis primis tantummodo esset, minime tunc indiguisset forma; itidem si ex hâc forma sola, formam ipsa non praecessisset. Sed quemadmodum motus circularis in quo conveniunt ibi in caelis, sequitur naturam, quam singulorum orbium propria natura existere facit, similiter heic evenit; materiam nempe subsistere facit una cum natura communi, id quod ex naturis propriis provenit, idest, forma. Et quemadmodum motus est vilior dispositionum quae ibi sunt,

(1) In M legitur فماترجع « in quonam ergo ». In MK vero legitur فماترجع, quod transtulimus.

sic materia heic est essentiarum vilior. Et sicut motus est ibi sequens naturam eius quod est in potentia, ita heic materia correspondet ei quod est in potentia. Et quemadmodum naturae propriae et communes quae illic dantur, naturae propriae et communis quae heic est, principia sunt vel determinantia; ita etiam habitudines diversae et variabiles quae ibi sequuntur naturas particulares et communes, quaeque istis accidunt motus causâ, sunt heic principium mutationis dispositionum earumve variabilitatis et alterationis; sic etiam earum habitudinum (1) commixtio ibi, horum elementorum commixtionis causa (2) heic fit, vel [saltem] hoc adiuvat et determinat.

3. Corpora vero caelestia in corpora huius mundi influxum inferunt, per qualitates quae ipsis propriae sunt, quaeque ex ipsis effluunt in hunc mundum (3). Item orbium caelestium animae imprimunt in humanas huius mundi animas. Ex his autem intentionibus nos scimus naturam, quae horum corporum gubernatrix est;

(1) In M legitur **فيسبها** «propter eas, earum causa» loco **نسبها** «habitudinum commixtio» uti habetur in MK et verius videtur.

(2) In M legitur ita **سبب لامتزاج سبب هذه العناصر** «causa commixtionis causae istorum elementorum»; vox **سبب** ultimo posita, debet legi **نسب** «habitudines».

(3) De opinione Avicennae circa impressionem et influxum caelestium et substantiarum separatarum in mundum et in animas humanas, late disputat S. THOMAS, *Contra Gentiles*, l. III, c. 103, et in sensu Avicennae illam refutat, quia dicit esse consonam suae positioni: «Ponit enim quod omnes formae substantiales effluant in haec inferiora a substantia separata, et quod corporalia agentia non sunt nisi disponentia materiam ad suscipiendam impressionem agentis separati»; quod quidem non est verum secundum Aristotelis doctrinam, qui probat, *Metaph.*, VII, text. Comment. 28 et seq. «quod formae quae sunt in materia non sunt a formis separatis, sed a formis quae sunt in materia: sic enim invenitur similitudo inter faciens et factum». Ceterum, quoad veram sententiam de caelestium actione in mundum, conferatur ipse S. THOMAS eodem libro III *Contra Gentiles*, c. 82, ubi docet, corpora inferiora regi a Deo per superiora, quod ad divinam Providentiam pertinet. Cfr. etiam P I., q. 115, a. 3 et nostram notam 2, superius pag. 195.

quatenus perfectio et forma ex anima in coelo diffusa, vel eius adiutorio, proveniunt.

4. Nonnulli autem inter scientiae cultores numerari se iactantes, dixerunt coelum eo quod est sphaericum et volubile circa aliquod firmum, quod sit in suo centro (1), circumvolvi oportere; et ex eo quod illud confricat (2), calefactionem sequi talem, ut in ignem convertatur; quod autem a centro remotum est, id iners remanet et hac de causa ad frigiditatem et condensationem accedit, adeo ut terra evadat: quod autem igni est proximum, calidum est, sed minus quam ignis; quod vero terrae proximum est, spissum quidem est, sed non adeo spissum sicuti terra. Parvitas autem caloris parvitasque spissitudinis humiditatem necessario inducunt; siccitas enim vel ex calore vel ex frigore originem ducit. Humiditas tamen quae terrae est propinquior, frigidior est; quae vero igni proximior est, calidior est. Et ecce, inquit, generationis elementorum ratio. Paucis, hoc est quod illi dixerunt.

8. Sed hoc non potest syllogistica forma demonstrari, nec post diligens rei examen, verum comprobatur. Videtur enim res aliam sequi normam; scilicet, in hanc materiam, quae fit per communitatem, profluit aliquid ex unoquoque caelestium corporum, sive sint quatuor sive plura in quatuor collectionibus collecta (3), quod eam aptam reddit ad formam corporis simplicis: et quum ipsa iam apta reddita sit, tunc formam recipit a datore formarum. Vel etiam dici potest: totum hoc ab uno tantum corpore caelesti profluere, ibique quamdam rationem inesse, quae necessario divisibilitatem inducat, quaeque nobis ignota est.

(1) In M legitur erronee خشوه, barbarismus, et legi debet حشوه «sinus, centrum opus».

(2) In M legitur erronee محاكته loco محاكته.

(3) In M legitur محصورة في أربع جمل, quod non intelligitur.

In MK vero منحصرة في أربع جمل.

9. Sane si scire volueris, quam sit infirmum et debile quod illi dixerunt, considera eorum assertum, scilicet, corpus primo habere esse, dum tamen ipsum nullam in se habet ex formis constituentibus (1) nisi corporeitatis formam, ceterasque formas, non acquirere nisi per motum; secundo per quietem. Huius autem absurditatem nos iam fuse ostendimus et demonstravimus etiam, corpus suum esse perfectum non acquirere per solam formam corporeitatis, nisi ipsi alia adiungatur forma: nec forma illius quae *hylen* subsistere facit, potest in dimensionibus tantum consistere. Dimensiones enim quoad ipsarum esse, alias formas subsequuntur, quae ad *hylen* ipsas [dimensiones] praecedunt. Et, si lubet, considera etiam dispositionem dilatationis ex calore, et spissitudinis ex frigore; sed corpus non fit quidem corpus calidum, — quod scilicet fiat tale ut sequatur aliud corpus in motu (2) ita ut ipsum calefaciat motus continuatio, quam probavimus non esse violentam sed naturalem — nisi tum cum ipsi corpori sua iam perfecta natura fuerit acquisita. Potest autem fieri, ut cum completa iam fuerit eius natura, servetur in loco qui aptior sit ad ipsam conservandam; calidum enim conservatur ubi est motus, et frigidum conservatur ubi est quies.

Deinde illi non considerarunt, qua de causa aorteat ut cuidam materiae quum ad centrum descendat, ipsi frigus obveniat, cuidam vero alteri quum sursum ascendat. Sed huius causa nunc nota est: in universali enim ratio est levitas et gravitas, sed in unoquoque elemento in particulari, ratio est, quia certo iam constat elementorum partes (3) generatas esse; et quando

(1) In M legitur *المقسومة* «divisae»; in MK autem *المقسومة* «constituentes». Secunda lectio verior videtur.

(2) Haec oratio usque ad «nisi tum cum» non invenitur in MK, sed in M.

(3) In M legitur *آخر العناصر* «ultimum elementorum»; in MK vero «elementorum partes» *أجزاء العناصر*. Haec lectio verior.

aliqua pars in quodam loco generatur, tunc necessario consequitur, unam ex eius superficiebus sursum respicere, si sursum moveatur; et tunc haec superficies dignior est altera, ut sursum respiciat. In principio autem generationis elementi una ex suis superficiebus sursum, altera deorsum (1) est. Nullum enim dubium est, quominus ipsa translata fuerit per quemdam motum; qui motus, profecto ei necessario contulit situm aliquem.

10. Sed quod nos opinamur, nobis verisimilius videtur. Ego vero opinor, illum qui haec de generatione elementorum protulit, rem accomodare voluisse vulgarium captui, qui de hac re et ipsi scripserant. Qui (2) autem post eum venit asseruit eum hoc pro certo habuisse (3); tamen talia scribens valde ipse incertus, claudicans et dubius erat scribendo.

TRACTATUS IV

De Providentia et malo (4).

CAPITULUM I.

DE PROVIDENTIA AC DE DEMONSTRATIONE QUOD MALUM
SUBINTRET IN DECRETO DIVINO.

1. Quum huc pervenerimus consentaneum nobis est, ut verum de Providentia sermonem instituamus. Non

(1) In M habetur يصير سطح منه الى فوق و سطح الى أسفل quod transtulimus. In MK فانما يصير سطح منه الى فوق سطحاً الى أسفل, suboscura oratio.

(2) In M legitur: رَامَ تَفَرُّسًا لِلْأَمْرِ « rem attente aspicere voluit ». In M رَامَ تَقْرِيْبَ الْأَمْرِ. Haec lectio congruentior videtur.

(3) In M habetur: جَرَّمَ عَلَيْهِ الْأَمْرَ « eum incriminatur, eius dictum vitio increpat ». In MK vero legitur فَجَزَمَ عَلَيْهِ الْقَوْلَ. « Decernit eum hoc certo dixisse, pro certo habuisse ».

(4) De intelligentiis separatis et de generatione elementorum, tractatione exacta, ad universi providentiam demonstrandam Auctor

dubitamus, quominus ex iis quae iam ostendimus, tibi manifestum fuisse causas altiores non posse propter nos agere (1) quod providenter agunt, ipsasque, brevi, nec huiusmodi esse, ut (propter nos) sollicitae sint de aliqua re, et ab aliquo impellantur incitamento, vel in ipsis electio inveniat.

Praeterea, nulla tibi patet via ad illa mirabilia opera neganda quae inveniuntur in mundi eiusque partium caelestium [dispositione], eiusque partium tum vegetabilium et animalium generatione (2); quae portenta fieri

aggreditur. Ratio vero consecutionis potissima est, quia quum probaverit diversitatem motuum caelestium non esse propter haec inferiora et sublunaria, seu non esse ad providendum rebus generabilibus et corruptibilibus; conveniens fuit ut, ageret de modo quo universi ordo conservatur, et quaenam huius ordinis causa sit declararet. Quae omnia in tractatione de Providentia concluduntur. Cui praestando, in hoc capite agit: 1° de Providentia in se an sit, et quid sit; 2° Quâ ratione malum cadat sub decreto divino, quum Providentia ad omnia se porrigat. Et consequenter ostendit divinam Providentiam omnia gubernare et quae in mundo eveniunt nullo modo casui tribui posse. Ergo causae superiores subiacent divinae Providentiae quia agunt propter finem qui est assimilari Deo. Divinam autem bonitatem malum non excludere in mundo probat. Mali rationem assignat, eiusque divisiones; malum scilicet *per se* et malum *per accidens*: malum *absolutum* et *relativum*. Malum *per se* tam in naturalibus quam in moralibus est rarum; est contingens et *per accidens*; necessario sequitur bonum; omni malo sublato subtraherentur omnes causae inferiores bonae; tolleretur ordo universae bonitatis. Ideo concludit, malum non esse *per se* intentum sed *per accidens*. Ergo divinae Providentiae, quae universalem respicit ordinem, minime convenit tot praetermittere bona permanentia, propter nonnulla mala quae accidentaliter contingunt (Cfr. S. THOM., *Contra Gentiles*, l. 3, c. 4 et 71, coll. I P., q. 22, a. 1-2).

(1) MK fert: *لا يجوز ان تعمل ما تعمل من العناية* «cura quam suscipiunt non potest esse propter nos» vel «non possunt agere quod providenter agunt ad nobis prospiciendum». M omittit vocem *العناية* «providentia» et dicit: «non agunt id quod agunt propter nos».

(2) Cfr. ARIST., *Physic.*, l. 2, c. 5, edit. DIDOT, cum S. THOM., *ibid.*, lect. 8; *Metaph.*, XI, c. 10, edit. DIDOT; XII, 10, apud MAURUM,

non possunt casu et fortuito, sed necessario quamdam gubernationem et administrationem requirunt.

2. Oportet ergo ut scias, Providentiam hoc esse: scilicet, Primus propter suam essentiam, ordinem bonitatis, secundum quem totum esse se habet et bene cognoscit se, propter suam essentiam, esse causam omnis bonitatis et perfectionis, secundum quod bonitas et perfectio possibles sunt; et in hoc est sibi complacens et consentiens, eo modo quem supra memoravimus. Idcirco quod ipse intelligit ut ordinem quemdam et bonitatem, id ab ipso profluit iuxta meliorem modum, quo ipsum intelligit, et quidem tali fluxu, qui ad ordinem perducatur perfectissimo modo possibili; et haec est intentio Providentiae (1).

3. Scias autem malum pluribus modis dici: Dicitur enim malum omnis defectus, qui sicut ignorantia, et debilitas, et deformitas, adest in constitutione naturali. Et dicitur malum de dolore et tristitia quae ibi existit, ubi est perceptio quaedam causae, non absentia causae

et VI *Ethic.*, c. 12, et S. THOM., *ibid.* Cfr. et S. THOM., I P., q. 103, a. 1-2; *Contra Gentiles*, l. 3, c. 64 et seqq.

(1) Eadem in ampliori *Metaphysicae* opere, iuxta antiquam versionem latinam, dicuntur, sed forte clariori et magis expedito sermone: « Oportet ut scias quod cura horum est ex hoc, quod Primus scit seipsum, et quod ab ipso est necessitas ordinationis bonitatis, et quod sua essentia est causa bonitatis et perfectionis, secundum quod possibile est rebus et placent ei. Intelligit igitur ordinationem bonitatis, secundum quod possibile est esse melius: unde ex hoc quod intelligit ordinationem et bonitatem, quae melior esse potest, secundum quod ipse intelligit eam, fluit ipsa tali fluxu, quo perfectius pervenitur ad ordinem secundum possibilitatem, et haec est intentio de cura [Providentia] ». *Metaph.*, Tract. 9, c. 6, cit. edit., fol. 105, vers. Differentia tamen est inter Providentiae rationem ab Avicenna perspectam et S. Thomae definitionem « ratio ordinis rerum in finem » (I P., q. 22, a. 1). Differentia vero provenit ex eo quod auctor supponit tum rationem ordinis tum eius executionem aeternam et necessarias, non praesupposita voluntate finis, quae inquantum respicit bonitatem in rebus provisus est libera, dicitur gubernatio, et pertinet ad prudentiae virtutem (S. THOM., *ibid.*, ad 2^m et 3^m).

tantum (1). Causa enim quae bono opponitur ipsumque impedit et boni privationem inducit, quandoque separata (2) est et non ab eo apprehenditur, qui patitur damnum. Sicut, quum nubes solem obumbrantes, prohibent ne ipse suos emittat radios super eum qui eis indiget ut per solem perficiatur; si hic indigens, apprehensor sit, apprehendet quidem se non capere utilitatem, sed ex eo quod illud apprehendit, non ideo hoc apprehendit: nubes scilicet esse quae prohibent ne utilitatem capiat; utique vero hoc apprehendet quatenus est oculis videns (3): immo et quatenus est oculis videns (4), non inde est dolens, et damnum patiens, et defectum habens, sed quidem inquantum est aliquid aliud. Quandoque autem fieri potest ut causa illa sit coniuncta (5), et eam percipit qui privationem salutis apprehendit (6), sicut qui dolorem sentit ob carentiam coniunctionis membri ex calore segregante. Hic enim quatenus amissionem percipit illius coniunctionis, ope virtutis quae in eodem membro est, inde etiam percipit nocivum calorem. Hinc fit, ut ibi coniunctae

(1) In M legitur *يكون هناك ادراك لفقدان سبب فقط* «erit ibi perceptio privationis causae tantum». In MK vero *يكون ادراك ما لسبب لا فقد سبب فقط* «erit perceptio quaedam causae, non privatio causae tantum». Per «causam» vult, ni fallor, coniunctionem mali, quae tristitiam causat. Sed sola coniunctio non causat dolorem, sed requiritur etiam perceptio coniunctionis. Cfr. S. THOM., 1^a 2^{ae}, q. 35, a. 1.

(2) In M additur vox *مُبايناً* «(separata) procul est», quae in MK non invenitur, contextus tamen eam exigit, quia sequitur: «quandoque est coniuncta».

(3) In M legitur *متضرّر* «damnum capiens». In MK autem legitur *مُبصر* «oculis videns», et haec ultima lectio videtur melior.

(4) M fert etiam hic *مُبصر* loco *متضرّر* «videns», sicuti est in MK et in antiqua versione latina.

(5) In M legitur erronee *موصلاً* «conducens, coniungens». In MK vero *مُواصلًا* «continuans».

(6) In M habetur erronee *عدم السلامة* loco *بعدم السلامة*.

inveniantur duae perceptiones: prima, ad modum apprehensionis qua res privativas percipimus, de qua iam mentionem fecimus, et alia ad modum apprehensionis, qua res positivas apprehendimus. Hoc autem ens positivum et reale quod percipitur, non est malum in seipso, sed est quidem malum respectu huius rei. Privatio autem, quâ res caret sua perfectione et incolumitate, non est malum respectu ipsius tantum, ita ut respectum aliquem habeat sub quo non sit malum; nam ipsum privationis esse non est (1) nisi malum in illa re, et inquantum est malum. Caecitas enim nonnisi in oculo esse potest, et quatenus in oculo est, non potest esse nisi malum, nec potest rationem aliam habere sub qua non sit malum. Calor autem v. g. etsi malum sit respectu eius qui ex ipso dolorem perfert, alium tamen respectum habet secundum quem non est malum.

6. Malum itaque *per se* est quidem privatio, non autem quaelibet privatio, sed privatio quidem (2) illarum perfectionum quas, res ex naturae necessitate, habere nata est, eo quod suae speciei suove generi debentur. Malum autem *per accidens* est aliquid privans (3) perfectione vel eam impediens (4) in illo qui iure ipsam meretur. At nulla fit praedicatio (5) de privatione abso-

(1) In MK non invenitur particula ^٤إِلَّا «nonnisi», quae est in M et haec lectio verior est.

(2) In M legitur ^٥عدم (ما) تقتضي طباع الشيء من الكمالات «Privatio secundarum perfectioneum quas rei natura requirit ratione eius speciei eiusque naturae». Error typog. est in voce الثانية «secundarum», quae legi debet الثابتة «debitae», quae conveniunt, uti est MK.

(3) In MK legitur ^٦عَدَم «privatio» et in M مُعَدِم «privans».

(4) In MK legitur ^٧أَوْحَابِس «vel impediens». In M وَحَابِس «et impediens».

(5) In MK haec phrasis ita legitur ^٨ولا خبر عن عدم مطلق إلا «Et non est praedicatio de privatione absolutâ, nisi de eius nomine: non enim est aliquid

luta nisi nomine tenus: sane, non est aliquid de facto existens, nam si aliquid esse de facto haberet, tunc existeret malum universale.

7. Quidquid autem habet suum esse in ultima sua perfectione, et in quo nihil adsit in potentia, illi malum non contingit. Malum enim non inest nisi illi rei in cuius natura aliquid adsit in potentia, et hoc quidem propter materiam.

8. Malum autem materiam afficit, vel propter aliquid quod primum ei contingit (1), vel propter aliquid quod postea ei supervenerit. Quod autem per se iam primo accidit materiae, est hoc: scilicet alicui materiae ab initio suae existentiae aliquid ei obvenit ex causis mali extrinsecis: in illa materia firmiter infigitur dispositio quaedam, quae eiusdem materiae propriam impedit aptitudinem ad perfectionem recipiendam, cuius opposito malo afficitur. Sicut materia ex qua generatur homo vel equus, quando ipsi materiae acciderit aliqua ex causis quae eam peioris complexionis et durioris substantiae reddunt, adeo ut non debita lineamenta et configurationem et rectitudinem recipiat, inde deturpabitur procreatio, ac naturae perfectio et constitutionis eidem necessariae deerit. Et hoc quidem non ideo accidet, quia agens non tribuit, sed quia patiens non recepit. Quod materiae vero, ab extrinseco obvenit, ex duobus unum est: vel scilicet est aliquid impediens, seu aliquid interpositum quod removet perficiens, vel

existens, reale ». Cfr. S. THOM., I P., q. 48, art. 2 ad 2^m. In M vero legitur: ولا خير عن عدم مطلق إلّا عن لفظه فليس « Nullum bonum ex nihilo absoluto, nonnisi ex eius vocabulo, non enim est malum existens actu ». Orationis confusio nascitur ex verbis خير « bonum »; et شر « malum », quae ponuntur loco شيء « res ».

(1) In MK legitur erronee إمّا من أوّل يعرض debet legi إمّا لأمراوّل يعرض.

aliquid contrarium (1) coniunctum, perfectionem penitus destruens. Exemplum primi sunt plures nubes quae superpositae densantur, et altos obumbrantes montes, qui solis influxum in fructus penitus impediunt, ne ipsi maturescant. Exemplum secundi est gelu cadens in plantas prope tempus ipsarum perfectionis, quod adeo nocet ut exinde propria earum dispositio et quidquid ipsam consequitur, corrumpatur.

9. Praeterea, universa mali causa nonnisi in iis invenitur, quae sub orbe lunae continentur. Complexus autem omnium quae sub luna sunt, per comparisonem ad esse universum, est quidem, uti iam nosti, valde exiguus. Deinde malum proprie dictum non contingit nisi aliquibus individuis, et in quibusdam temporibus, salvis tamen remanentibus speciebus.

10. Scias itaque, malum in sensu privationis, vel esse malum eo quod est privatio rei debitae aut utilis quae ad debitum accedat, vel non esse malum secundum hoc, [sed] secundum quod est privatio cuiusdam rei quae potest in paucioribus adesse, quaeque si inveniretur, esset ad modum perfectionum superabundantium (2) quae sunt post perfectiones secundas (3), nec tamen requireretur (4) ab eius natura, cui inesse (5) potest.

(1) In M legitur مضاد loco مضار « oppositum, contrarium ».

(2) In M legitur erronee فضل loco فصل « superfluum », sicuti est in MK et in versione latina.

(3) In vers. antiq. latina loco « secundas » invenitur « fixas », quod respondet voci arabicae الثابتة. In M et MK habetur الثانية « secundas ». Inter duas voces distinctio parum considerantem fugit, ut patet.

(4) In M legitur لا مقتضى له, partic. praesens act. ex verbo اقتضى « requirere ». In MK vero لا مقتضى له, partic. praesens pass. Prima lectio verior, et significat « nihil in natura exigit illud ». Verbum enim اقتضى significat « exigere, requirere aliquid ut sibi debitum ». Versio autem latina hoc exprimit per vocem « iudicium » قضاء. Forma tamen لا مقتضى non usurpatur apud scriptores in hoc ultimo sensu, nec apud philosophos.

(5) In MK legitur لا مقتضى له من طباع الممكن الذي هو فيه « non exigitur a natura possibile in quo ipsa est ». In M vero

At haec pars mali, non ea est de qua agimus, sed modo eam excipimus: praeterea hoc non est malum secundum speciem, sed secundum alium respectum superadditum illi quod speciei debetur. Talis est ignorantia philosophiae vel geometriae et cetera similia. Huiusmodi namque ignorantia non est malum, inquantum sumus homines, sed est malum secundum perfectionem, quae convenientius (1) est ut communiter habeatur, ut videbis. Tamen in rei veritate, erit profecto malum quando scientia illa ab homine individuo, vel a quadam anima individua requiritur. Homo autem non ideo illam requirit et exigit quia est homo, vel quia est anima, sed utique quia sibi constiterit de bonitate illius scientiae, atque eam concupiverit, ad eamque sese rite aptaverit, sicuti postea ostendam tibi. Ante hoc autem, haec scientia non erat de illis perfectionibus in quas (2) naturae speciei exigentia ea inclinatione propendit, qua ad perfectiones secundas fertur, quae perfectionem primam immediate sequuntur, ita ut si ipsa defuerit, tunc haberetur privatio ab aliquo quod natura exigit. Ergo in entibus individuis et singularibus parum reperitur mali.

11. Nihilominus malum esse in rebus, quaedam necessitas est, indigentiam boni concomitans. Sane, si haec elementa talia non fuerint ut inter se contraria essent, atque alia a praeponderante seu praedominante [elemento] influxum subirent, haud possibile foret ut haec nobiles species ex ipsis provenirent. Itaque si ignis, quod unum est ex elementis, talis fuerit (3), ut, si, a

habetur *ولا مقتضى له من طباع التمكن (الممكن) هو فيه*, quod transtulimus. Versio latina sic fert «et non est in eo iudicium naturae possibilis». Sensus intellectu difficilis.

(1) In M habetur *كمال الإصلاح* «perfectio, profectus, progressus». In MK *كمال الأصلح*, quod transtulimus.

(2) In MK legitur: *فليس ممّا ينبعث الشي (اليه) في بقاء* طبيعة النوع «non est de iis (perfectionibus) in quas res, ad speciei naturam conservandam, propendet».

(3) In MK legitur erronee *ولولم يكن* loco *ولولم يمكن*, sicut est in M et in versione latina.

conflictibus qui in rerum cursu necessario accidunt, advehatur ad vestem alicuius nobilis viri tangendam et eam adurere non deberet, tunc ex igne nec etiam utilitas generalis caperetur. Ergo necessario oportuit, ut bonum quod est possibile, in his rebus, non sit quidem bonum, nisi postquam possibile fuerit, ut ex eo et cum eo tale malum obveniret.

Iamvero quod Primus bonum profundat (1), non necessario secumfert, ut frequentissimum bonum omittat, ob aliquod malum quod rarius contingit. Sane, huiusmodi boni omissio, esset gravius malum illo [malo], nam privatio eius quod potest esse in natura materiae, si duplicem privationem ex sese importet (2), certo una privatione peior erit. Quapropter sapiens, mavult igne comburi (3), ea tamen conditione (4) ut inde vivus evadat, quam mori sine dolore. Ergo si omitteretur illud genus boni, tunc eius omissio esset malum supra hoc malum, quod provenit ex ipsius productione. Iamvero, de ratione intellectus qui plene comprehendit qualis sit necessitas coordinationis in ordine bonitatis, est quidem ut intelligat harum rerum meritum ad esse, permitiendo malum quod cum ipsis de necessitate contingeret (5); oportuit ergo ut Primus effunderet huius esse.

(1) In MK legitur *افاضته لخير* «Ipsum autem Primum, effundere bonum». In M vero *افاضة الخير* «sed effundere bonum». Utraque lectio idem sonat.

(2) In MK legitur *اذا كان عَدَمَيْن* «si est duplex privatio». In M vero *اذا كان عَدَمًا* «si est privatio una». Prima lectio verior, ut patet.

(3) In M et MK legitur *الاحراق*, infinitum verbi «comburere» et est etiam infinitum eiusdem verbi, sensu passivo, quod heic auctor velle videtur.

(4) In M legitur erronee *بشرط ان شرط ان* «ex conditione ut».

(5) Universa haec oratio in M et in MK invenitur ut infra in textu arabico. In versione vero latina legitur: «Quia igitur fuit in iudicio intelligentiae comprehendentis qualitatem essendi ordinem secundum continuationem bonitatis, ut intelligeret dignius esse, hanc rem esse, tali esse, ex quo contingit aliquod quod con-

12. Si quis autem dixerit, potuisse autem primum gubernatorem producere bonum purum et ab omni malo immune; respondetur, hoc esse impossibile in huiusmodi ordine essendi, quamvis in esse absoluto possibile esse dici possit. Quodsi quidam modus esse absoluti fuerit a malo immunis, at non erit certe modus (1) iste. Est utique ille qui iam effluit a primo gubernatore et inventus est in rebus intellectualibus et animalibus et caelestibus. Remanebat autem in potentia iste modus essendi, et minime possibile erat, ut huiusmodi essendi productio (2) omitteretur, propterea quod cum ipso fortasse commisceretur tale malum, cuius principium si non existeret omnino, sed omissum fuerit, ne eveniret istud malum, tunc hoc peius malum foret, quam productio illius modi essendi. Ex quo iam consequitur ipsum fieri esse melius duobus malis esse.

Sequitur praeterea oportere ut causae illae particulares (3), quae sunt ante has causas quae ad malum ducunt per accidens, non sint et ipsae existentes, eo

cedit esse malum». Textus vero duarum praedictarum editionum ita legitur: وكان في مقتضى العقل المحيط بكيّفية وجوب الترتيب في نظام الخير أن يعقل استحقاق مثل هذا النمط من الاشياء وجوداً مجوّزاً ما يقع معه من الشر ضرورة. Error principalis in vers. lat. est in his verbis: العقل في مقتضى العقل et in voce مجوّزاً «permittendo».

(1) In M legitur ليس هذا الضرب على أنه ضرب من الوجود المطلق مُبرّءاً. «Iste modus essendi, eo quod (posito quod) est modus essendi absoluti, immunis est»: oratio, ut videtur, mendosa est. In MK vero legitur على أنه وان كان ضرب من الوجود المطلق مُبرّءاً فليس هذا الضرب congruentius.

(2) In MK loco لم يجوز «non erat (licitum) seu possibile» legitur erronee ولم يكن. In M legitur erronee لحاد, quod nihil hic significat; et debet legi ايحاد «productio», uti est in MK. Nota quod vox «animalibus», in locutione praecedenti, significat «quod pertinet ad animam».

(3) In M loco الجزئية «particulares», habet الجبرية «bonae».

quod istarum causarum esse expetit, ut harum esse subsequatur, tunc ergo eveniret maxima in ordine bonitatis universalis perturbatio et confusio.

13. Immo si, istis considerationibus praetermissis, animum ad illas divisiones convertamus, in quas dividitur possibilitas essendi iuxta classes entium quae dispositionibus suis diversificantur, tunc certo inveniemus illud esse a malo immune, iam de facto esse: [at] remansit alius modus essendi qui talis est: nimirum, quod ipsum non fieri sit longe maius malum, quam ipsum fieri. Ergo huius esse profluere opus fuit, quatenus ab ipso fluit illud esse, quod, secundum praedictum modum, rectius et rationabilius est.

14. Immo iterum dicimus: malum multipliciter dici. Dicitur de actionibus vituperabilibus atque de earum principiis, seu moribus et habitibus; et dicitur malum de passionibus et tristitiis; et iterum malum dicitur, omnis cuiuscumque rei deficientia a sua perfectione et amissio et carentia illius quod nata est habere. Passiones autem et tristitiae, quamvis earum intentiones sint positivae, et non videantur esse privationes, nihilominus ipsae privationes et deficientiam sequuntur.

15. Malum autem quod est etiam in actionibus, non est quidem malum nisi per comparisonem ad illum qui amittit suam perfectionem, per mali adventum ad ipsum, uti est iniustitia et iniuria; vel respectu ad amissionem cuiusdam perfectionis quae in civili gubernatione debetur ut fornicatio et adulterium.

Et similiter mores ne sunt quidem mala nisi propter hanc rationem: scilicet quod ab ipsis actiones pravae proveniant: cum eis coniungitur privatio animae a perfectionibus quae animae debentur.

Et omnium eorum quae dicuntur mala in actionibus nihil invenimus (1) quod non sit perfectio respectu

(1) In ed. M legitur: *ولا يجد (نجد) شراً ممّا يقال له شرّ*. In ed. autem MK invenitur: *ولا نجد شيئاً ممّا يقال له شرّ من الافعال*. Haec lectio correctior est.

suae causae agentis (1) et non malum (2), nisi respectu causae illam actionem recipientis, vel per comparationem ad aliud agens quod ab agendo impeditur in illa materia in qua ipsum potius ius agendi haberet, quam haec actio (3). Sic, ex. gr., iniuria provenit ex virtute victoriae cupidissima, quae est irascibilitas, cuius autem perfectio est victoria: et propter hoc fuit creata inquantum est irascibilis: hoc est, creata fuit ut prosequatur victoriam, quam quaerit et ex qua gaudium capit. Hinc, actio haec est quidem bonum respectu eiusdem virtutis; unde si ab hoc assequendo ipsa deficiat, id respectu eius erit quidem malum: sane haec actio malum erit per comparationem ad iniuriatum, vel ad animam rationalem, cuius perfectio est comprimere illam virtutem eamque dominari. Quod si anima ad hoc faciendum sit impotens, malum ei imputabitur.

Eodem plane modo se habet causa efficiens dolorem et tristitiam, ut puta ignis. Enimvero, comburere est quidem ignis perfectio, sed malum ei, qui ignis causa et actione, salute privatur, amittendo quod amisit.

16. Malum autem cuius causa est in defectu vel impotentia naturalis constitutionis, non quia agens illud fecerit sed e converso, quia agens illud non fecit, bonum vere esse nequit respectu ullius rei (4).

(1) Sic legitur in M كمال لسببه الفاعل له « perfectio respectu agentis eum ». In MK autem legitur كمال بنسبة الفاعل اليه « per comparationem agentis ad eam actionem ». Prima lectio videtur clarior et verior.

(2) Sic in M وعسى انما هو شر « et forsitan non erit », etc. MK vero fert واخا هو شر. « Et non est malum nisi », etc. .

(3) Sic in MK, sed in M legitur أو بالقياس الى فاعل آخر « respectu alterius agentis quod se abstinere ». Prima lectio correctior.

(4) In hoc paragrapho ostendit mala in naturalibus, quae per se sunt bona, necessario advenire, at minus frequenter et praeter intentionem. Nam propter perfectionem et bonitatem ordinis in universo debuit Deus corruptibilia et materialia condere. Sed ex

17. Mala autem quae coniunguntur rebus quae bonae sunt, nonnisi ex duabus causis procedunt: *una* est ex parte materiae, quae formam et privationem recipiens est; *altera* ex parte agentis. Nam cum oporteat ut ab agente sint materialia atque impossibile sit materiam illud esse habere quod materiae gerat vices et ipsius actum peragat, quin tamen capax sit formae et privationis; item, cum impossibile sit [ipsam] non esse receptaculum contrariorum; cumque repugnet ut viribus activis dentur actiones aliis actionibus contrariae, iam de facto existentibus (1), quin tamen ipsae actionem propriam exerceant; impossibile enim est ut aliquid creetur ex quo desideretur consecutio finis qui per ignem intenditur, quin adurat; deinde quum universitas non perficiatur nisi in eo exsistat calefaciens et calefactibile, inde sequitur necessario finem utilem intentum ab existentia horum duorum, calefacere et calefieri, secumferre sequelam calamitatum quae ex comburere et comburi resultant, sicut cum ignis membrum comburit alicuius hominis (2) religiosi. Sed quod in pluribus et frequentius accidit, est adventus et actuatio boni a natura intenti, immo hoc est illud quod semper fit. Dicimus « in pluribus et frequentius » quia maxima

his quae necessario sunt receptiva formae et privationis, et viribus activis et passivis praedita, ideoque inter se luctantia, necessario sequuntur mala: quod illustrat exemplo ignis. At illa mala raro contingunt, quia accidunt in singularibus et quibusdam temporibus, salvis tamen semper speciebus. Ergo nullo modo convenit sapientiae divinae, quae non destruit, immo conservat naturas quas creat, ut dimittat tot tantaque bona ex materialibus provenientia et a natura intenta, ob quaedam rara mala et quandoque necessario advenientia. Ergo convenit illa permittere. Cfr. S. THOM., I P., q. 48, a. 2, *Contra Gentiles*, l. 3, c. 6 et cap. 10.

(1) In M legitur *وهي يفعل (تفعل)* « et ipsae agunt suam actionem ». In MK *وهي لا تفعل فعلها* « et ipsae non agent », etc. Quod videtur verius et conformius argumento quod tractat.

(2) In M legitur *انساب*, sed error typograph. lege autem *انسان* « homo », sicuti est in MK.

individuum pars ex [singulis] speciebus, a combustionem immunis est (1).

Dicimus autem « semper fit » quia quam plures species perpetuo non conservantur, nisi aliquid existat simile igni, quatenus comburens est. Calamitates autem quae ex ignibus proveniunt, perpaucae sunt et in paucioribus. Atque ita etiam dicito de ceteris huiusmodi causis.

Ergo minime conveniebat, ut propter aliquos pauciores effectus (2) malos, quamplures et perpetuae utilitates praetermitterentur.

Ergo bona ex his rebus provenientia, intenta fuerunt voluntate prima, secundum modum quo decet ut dicatur Deus (3) res velle; atque malum etiam velle, eo modo qui per accidens est; eo quod praescivit malum necessario futurum esse, at de eo curam non suscepit. Bonum ergo est praerequisitum necessarium (4) per se, malum autem per accidens, et omne hoc iuxta mensuram.

Et sic est de materia: nam scitum iam est, de ratione materiae esse ut pluribus rebus deficiat, et ab ea

(1) In M legitur erronee في كيف « quomodo » loco في كيف « in cautela immunitatis, incolumitatis ».

(2) In MK legitur لأغراض شرّية « propter scopos pravorum »; in ed. M لأغراض شرّية « propter accidentia mala ». Hoc videtur verius.

(3) Ita MK et versio lat. In M ita legitur: يقال ان الله يدبر الأشياء ولا يدبر الشرّ, dicitur Deus gubernare res et non gubernare etiam malum secundum modum qui est per accidens. Intelligenti patent errata. Hic autem error typographicus in voce يدبر.

(4) In M et in MK legitur الخبير مقتضى بالذات والشرّ, dicitur Deus gubernare res et non gubernare etiam malum secundum modum qui est per accidens. Intelligenti patent errata. Hic autem error typographicus in voce يدبر.

(4) In M et in MK legitur الخبير مقتضى بالذات والشرّ, dicitur Deus gubernare res et non gubernare etiam malum secundum modum qui est per accidens. Intelligenti patent errata. Hic autem error typographicus in voce يدبر.

(4) In M et in MK legitur الخبير مقتضى بالذات والشرّ, dicitur Deus gubernare res et non gubernare etiam malum secundum modum qui est per accidens. Intelligenti patent errata. Hic autem error typographicus in voce يدبر.

perfectiones cohibeantur in quibusdam rebus; sed illa quae in materia explentur, sunt absque comparatione plura, quam quae ab ea prohibentur. Ergo cum res ita se habeant, sapientiae divinae [dignum] non esset, ut ob mala quae in rebus singularibus accidunt, quaeque permanentia non sunt, praetermitteret bona stabilia, perpetua et multo frequentiora.

18. Immo dicimus, res secundum aestimationem, vel esse res quae si accipiuntur quatenus suum esse proprium habent, absolute repugnat ut aliud sint quam malum: vel res quarum esse est ut sint bona, et repugnat ut sint mala et imperfecta; vel res in quibus vincit bonitas, cum proprium ipsarum esse acquirunt, ita ut secundum proprias ipsarum naturas aliter esse non possint; vel res in quibus malum praedominat; vel tandem res in quibus hae duae dispositiones aequales sunt. Iamvero res in quibus nullum malum est, iam exstiterunt in naturis. Quae autem totaliter mala sunt, vel in quibus malum est praedominans, vel etiam aequale, haec non existunt. Illa vero in quorum esse bonum praedominat, si tamen quod sint bona frequentius in ipsis sit, praestat ut ipsa existant.

19. Si autem dicitur: cur ergo ab his rebus non radicatus et penitus malitia excluditur ita ut totaliter bonae sint? — Respondetur, quia tunc non essent eadem et ipsaemet res, eo quod iam diximus esse illarum tale esse, ut repugnet ipsum ita existere ut ab eis malum non obveniat. Si ergo hae res tales efficiantur ut ex ipsis nullum accadat malum, tunc ipsarum esse non amplius erit illud esse quod eis competit, sed erit quidem esse aliarum rerum, quae exstiterunt; et sunt ab ipsis diversae quaeque de facto existunt, scilicet, illae quae ita creatae fuerunt, ut malum eas non sequatur. Huius exemplum est ignis: (1) nam de ratione ignis est ut sit comburens, esse autem comburens, hoc secum-

(1) Dicit: posito quod ab his rebus excludatur totaliter malum, tunc non amplius haberetur modus ille essendi, qui deficere potest, sed primus modus qui non potest deficere.

fert ut tangendo vestem pauperis ipsam comburat, eo quod vestis pauperis combustibilis est. Sed esse tum ignis tum vestis tale est, ut utrique motus multiplices et diversi accidant; motus autem multiplices et diversi tales sunt, ut inter ipsos concursus et contactus locum habeant. Contactum autem inter agens et patiens, necessario actio et passio subsequitur. Sed nisi haec consequentiae secundariae admitterentur, nec possent existere primae et priores. Iamvero in rerum universitate ita praeordinatae (1) fuerunt virtutes activae et passivae caelestes vel terrestres, naturales et animales, ut omnia ad ordinem universalem concurrant, ita tamen ut impossibile sit, haec talia esse qualia sunt, quin inde aliqua mala sequantur.

Sequitur ergo, ut ex mundi dispositionibus in se et ad invicem comparatis, animo occurrat species cuiusdam pravae credulitatis, vel impietatis, vel alterius malignitatis in anima vel in corpore; adeo ut si res non sic esset, nec ipse ordo universalis subsisteret (2). Idcirco illa consequentia vitiosa et mala quae necessario accidunt, nullius momenti apud Ipsum fuerunt, sed ab eis vultum avertit et sollicitudinem.

Dictum enim est [in lege]: hos creavi ad ignem et non curo, et illos creavi ad paradisum et non curo. Et dictum est etiam: omnia prospere procedunt ad id propter quod creata sunt.

20. Si quis autem dixerit, malum non est rarum et in paucioribus, sed est frequens et in pluribus. Respondemus: Res minime ita se habet. Sane, malum est multum, non autem plurimum. Inter multum vero et

(1) In M loco رُتِّبَتْ « coordinatae sunt », legitur erronee رِيَّتْ « quod hic nihil vult ».

(2) Dicit: quemadmodum ex diversis et variis dispositionibus mundi, sequuntur mala physica, ita etiam sequuntur mala moralia. Iamvero, omnes istae dispositiones variae et diversae, in mundo requiruntur ad ordinem universalem bonitatis et ad ipsum conducunt. Inde concludit, Deum intendere bona, prima intentione, et mala per accidens; idest permittit non suscipiendo de illis curam.

plurimum discrimen adest. Multae enim res heic contingunt, quae multae sunt, sed non plurimae. Morbi, v. gr., sunt multi quidem, non autem plurimi. Si enim consideraveris hanc speciem mali de qua hic agimus, certo multo minorem eam invenies, quam bonum quod ipsi opponitur et reperitur in eius materia. Quanto ergo eam minorem invenies, per comparisonem ad cetera bona perpetua?

Sane mala quae consistunt in privatione perfectionum secundarum, revera plurima sunt, sed ad illa mala haec, de quibus loquimur, non pertinent; et haec mala sunt sicut ignorantia geometriae, defectus mirandae venustatis et alia similia, quae primis perfectionibus non nocent, nec perfectionibus quae has immediate subsequuntur, de quarum utilitate evidenter patet. Huiusmodi autem mala non exsistunt per agentis operationem, sed ex eo quod agens non operatur; quia scilicet recipiens (1) paratum non invenitur, vel quia non movetur ad recipiendum. Et haec mala sunt quidem privationes bonorum, quae sunt ex capite superabundantiae et augmenti in materia (2).

(1) Versio latina fert « agens », loco « suscipiens, recipiens ».

(2) Versio latina omittit vocem: « in materia ».

St. Albert's College Librar

LIBER SECUNDUS

TRACTATUS PRIMUS

De Ma'ād (1).

CAPITULUM I.

DE VITA FUTURA ANIMARUM HUMANARUM (2).

Nostra heic praecipue interest investigare dispositiones animarum humanarum, quando sua corpora exuunt et ad quos perventurae sint status. Dicimus ergo:

1. Te scire oportet quod eius quod dicitur arabice *Ma'ād* unum est admissum a lege (3), et non adest

(1) *Ma'ād*, arabice مَعَاد, infinitivum affixum littera م, vel nomen loci ex verbo عاد « redire, regredi », adhibetur generaliter ad significandum tum actum redeundi, tum locum profectionis quo reditur. Speciali autem sensu, in usu Philosophorum et Theologorum significat futurum saeculum, vitam futuram, paradisum seu mundum a quo anima profecta est et quo redit; et hoc sensu accipitur hic ab auctore.

(2) In M caput inscribitur في أحوال الانفس الانسانية « De dispositionibus, statibus, animarum humanarum ». In MK « De *Ma'ād* » etc. In versione antiqua latina super *Chifā*, Tract. 9, c. 7, inscribitur: « De promissione divina ». Diversa inscriptio pro diversis editionibus, ostendit vel auctorem inscriptionem omisisse, vel aliquam posuisse, quae progressu temporis in mss. mutata fuit.

(3) In M simpliciter من صاحب الشرع « A datore legis, legislatore ». In MK من الشرع « (admissum) a lege »; vox vero

alia via ad ipsum probandum, nisi via legis et obsequium fidei, seu assensus testimonio prophetiae exhibitus (1); et est quod spectat corpus consequenter ad resurrectionem. Et bona corporis humani eiusque mala, satis nota sunt, ita ut ipsa non indigeant expositione. Et lex vera quam nobis attulit Mohammedus, propheta noster, iam exposuit statum felicitatis et miseriae quae sunt secundum corpus.

Aliud autem *Ma'ād* (2) apprehenditur per intellectum et argumentum syllogisticum, quod prophetia iam approbavit et confirmavit; et sunt felicitas et miseria demonstrationibus comprobatae quae ad animas pertinent, quamvis facultates nostrae imaginativae, propter causas, quas ostendemus, nunc incapaces sint eas mente percipere. In sapientibus vero theologis multo maior inest cupiditas hanc felicitatem assequendi, quam id in quo corporalis consistit felicitas: immo et corporalem despicere videntur, vel si datam, parvipendunt, respectu huius felicitatis quae est accessus et appropinquatio ad Primum Verum, sicut paulo post ostendemus.

Age ergo, definire adhuc oportet felicitatis huius dispositionem et miseriam quae ei est contraria. De corporali enim felicitate, iam satis fuse dictum est in lege.

2. Te quidem scire oportet unicuique animali virtuti suam inesse delectationem, suumque bonum proprium, nec non suum nocumentum et malum quae sunt sibi propria. Concupiscentiae, v. gr., delectatio et bonum in

الشرع, infinit. verbi شَرَعَ «actus legem ferendi». Sed a iuristis definitur: «Quod Deus praecepit, praescripsit suis subditis, et tunc est synonymum vocis الشريعة «Lex, praescriptum». Heic, ut patet, sermo est de lege musulmana in *Corano* tradita.

(1) In M وتصديق صاحبها (الشريعة) «et praestando fidem legislatori». In MK وتصديق خبر النبوة «et per fidem praestitam prophetiae testimonio, et narrationi».

(2) In vers. lat. legitur «alia est promissio»; quod respondet voci وعد vel موعد.

hoc consistunt ut qualitatem quamdam sensibilem et convenientem, ope quinque sensuum ipsa assequatur.

Et irascibilis delectatio est victoria, et aestimativae fiducia et spes, et facultatis retentivae recordatio rerum praeteritarum convenientium. Uniuscuiusque autem istarum nocumentum est id quod his contrarium est. Omnes autem conveniunt quodammodo in uno communi, scilicet: percipere quod sibi est conveniens (1) et congruum est earum bonum proprium et delectatio propria.

3. Quod autem unicuique earum per essentiam et in veritate convenit, est perfectionis adeptio, quae relate ad ipsam est perfectio in actu. Et hoc est unum principium (2). Iterum, hae virtutes licet in istis intentionibus inter se communicent, ipsarum autem gradus et dignitas, in veritate, diversi inveniuntur. Illa enim cuius perfectio est plenior atque nobilior, et cuius perfectio quantitate abundantior, et tempore diuturnior, et cuius perfectio coniunctior et adeptioni promptior, et cuius actio in se est perfectior et nobilior, et cuius apprehendendi virtus est in se ardentior, illius delectatio erit plenior, intensior magisque satians. Et hoc est aliud principium.

4. Iterum, quandoque contingit in quadam perfectione exitum ad actum eiusmodi esse ut bene sciatur adesse quidem perfectionem, vereque eam esse delectabilem, eius tamen qualitatem non percipi nec eius delectationem experiri, nisi de facto habeatur; et dum sensu non percipitur non desideratur nec in illud intenditur; sicut frigidus et natura impotens, ille enim certus est in coitu delectationem inesse, sed eam non concupiscit nec desiderio allicitur, eo quidem desiderio et illecebra quae sunt coitus propria, sed alio concu-

(1) In M legitur *الشعور يوافقها ويلاتها* «percipere eis congruit et convenit» MK vero fert *الشعور بموافقها وملاتها*, quod transtulimus, quia verius.

(2) In MK et M legitur *أصل*, radix, dicit principium.

piscendi modo: sicut nempe concupiscit ille qui (1) per-
tentat exinde aliquam rei habere apprehensionem, licet
id nocivum esse possit: brevi, frigidus delectationem
omnino imaginari non valet. Et similiter est dispositio
caeci nati circa pulcram formam et surdi circa cantus
harmoniam.

5. Propterea, oportet ut sapiens homo ne putet de-
lectationem omnem similem esse delectationi qua asinus
delectatur suo stomacho et inguine: nec quis suspicetur
principia prima [substantias separatas] Domino vicinis-
sima delectatione et felicitate esse privata, et univer-
sorum Dominum in suo regno, atque in suo propriis-
simo splendore (2) suaeque infinita potentia, non habere
aliquid quod sit in supremo virtutis, nobilitatis atque
suavitatis gradu; quodque [tamen] delectationis nomine
vocare non auserim (3), dum interdum asino et anima-
libus brutis dispositio suavis et delectabilis adest, quod
quidem minime dici potest. Immo vero, quaenam pro-
portio dari potest inter ea quae superioribus principiis
et ea quae istis inferioribus insunt et competunt? Nos
autem haec imaginamur et cernimus, illa vero sensitiva
perceptione non scimus sed argumentatione. Nostra
igitur ad haec dispositio, se habet sicut surdi dispositio,
qui nunquam, sua vita (4) audierit, vel imaginatus
fuerit harmoniae delectationem, de cuius tamen amoe-
nitate et suavitate ipse certus est. Et hoc est aliud prin-
cipium.

6. Adhuc, perfectio et res conveniens quandoque
praesto sunt animae apprehendenti, ibi autem est quod-

(1) In M fert كما يشتهي الحرب من حيث يحصل به ألد
«sicut qui bellum appetit, inquantum per bellum dimicans maio-
rem acquirit strenuitatem».

(2) In M legitur إليها, error typograph.

(3) Vox لذة in usu vulgari dicit delectationem sensualem et
ideo Auctor dicit «delectationis nomine vocare non auserim».
Cfr. S. THOM., I, II, q. 31, a. 4.

(4) In M legitur erronee في عَدَمِهِ, quod nihil hic significat.

dam prohibens et animam praeoccupans et retrahens ut conveniens abhorreat eiusque contrarium praeferat; sicut cum nonnulli infirmi dulces abhorrent sapes, et eos qui per se fastidium afferunt appetunt; forsitan non quidem propter repugnantiam et horrorem suavis saporis, sed quia dulcis delectatio eis deest, sicut formidoloso et timido accidit: iste enim victoriam et delectationem invenit, non tamen eam experitur et sentit, nec in ea delectatur (1). Et hoc aliud principium est.

7. Adhuc, contingere potest virtutem apprehensivam suae propriae perfectionis contrario affectam esse, quin tamen hoc contrarium sentiat et abhorreat quousque illud impediens amoveatur; tunc utique ex contrario nocumentum capiet, et ad suae naturae instinctum redibit; sicut amaricatus qui sui oris forsitan amaritudinem nequidem sentit, quousque eius complexio reparetur, et sua organa sanentur (2); tunc sane dispositionem, quae ei accidit, refugit et exhorrescit. Ita etiam animal cibum, qui omnium rerum sibi convenientior et utilior est, non appetere, sed per longum tempus fastidio habere potest; remoto autem impedimento, redit ad id quod iuxta suam naturam sibi debitum est: et tunc in eo vorax fames et intensior appetitus excitatur, ita ut haud facile alimento carere possit, sed eo deficiente pereat.

8. Adhuc, magni doloris causa cuidam quandoque contingere potest: sicut quum ignis adustione vel glaciali frigore sensus torpent et laeduntur; et tunc corpus laesione affectum non sentit donec removeatur torpor, [quo remoto] tunc sane magnum dolorem patitur. Statutis his principiis, modo ad propositum a nobis intentum progrediendum est.

9. Dicimus ergo: perfectio animae rationalis propria, est quidem ut mundus intellectualis fiat; quatenus nempe describatur in ea universi imago, ordinisque intelligibilis

(1) Delectatio enim provenit ex coniunctione convenientis cum sentitur et cognoscitur, S. THOM., 1^a 2^{ae}, q. 3, a. 5.

(2) In M legitur erronee تستبقي, quod nihil hic significat, et legi debet تشفى « sanentur ».

in eo, bonitatisque in omnibus diffusae; incipiendo ab universorum principio et procedendo ad nobiles substantias, dein ad eas quae sunt absolute spirituales, et denique ad illas spirituales pendentes aliquo modo a corporibus; postea ad corpora superiora cum suis dispositionibus et virtutibus, atque ita porro continenter progrediendo, quousque totius esse totam plenamque imaginem in se repraesentet, ita ut ipsa [anima] mundus intellectualis evadat: nimirum intuitive percipiendo id quod absolutus splendor est, bonum absolutum, absoluta veraque pulcritudo; cum ipso sese coniungat(1), et ipsius exemplar in se impressum gerat, atque de sua substantia evadat.

10. Iamvero, si totum hoc cum perfectionibus amabilibus ceterarum virtutum conferatur, sane in tali dignitatis gradu illud inveniretur, in quo turpe et nefas esset dicere ipsum relate ad illas perfectiones perfectius nobilisque esse. Immo potius illae nullo penitus modo ad ipsum comparari possunt: nec excellentia, nec nobilitate, nec perfectione, neque multitudine, neque ceteris modis quibus apprehendentium delectatio perficitur et quas iam declaravimus. Ecquid, quomodo quod aeternam habet durationem, cum eo quod variabilem et corruptibilem diuturnitatem habet comparari potest? Quod autem ad intensitatem coniunctionis spectat, qualis esse potest dispositio eius quod nonnisi per superficierum contactum coniungitur, comparatione ad illud quod in ipsamet sui receptivi substantia sic infunditur, ut sit fere unum et idem cum eo absque ulla separabilitate? Siquidem intellectum et intelligentia et intelligens unum sunt, aut fere unum.

11. Quod autem apprehendens (2) in se perfectior sit, hoc neminem latet; quod autem [anima] sit valde ap-

(1) MK fert hanc notam ab editore factam: هذا موضع آخر أفر فيه معنى الاتحاد. Ecce alter locus ubi. (Auctor) profitetur intentionem unionis et identitatis cum Deo.

(2) In vers. latina legitur « apprehensum ». Vox المدرك sine accentu supra litteram ر dupliciter accipi potest: prout participii

prehendens, hoc etiam scire potes si ea quae iam ostendimus, aliquantulum memineris. Anima enim rationalis quamplura numero apprehendit, et ipsa suum apprehensum valde intimius perscrutatur (1), illudque magis abstrahit a superadditis, quae nonnisi per accedens in eius intentione includuntur. Animae quoque est cuiuscumque apprehensi interiora et exteriora longius penetrare et investigare. Immo quomodo haec intellectualis apprehensio cum sensitiva apprehensione comparari poterit, et quomodo intellectualis haec delectatio, cum sensitiva, bestiali et irascibili delectatione conferri? Nos autem in hoc nostro mundo et corpore detenti atque vitiis immersi, hanc delectationem minime praesentimus, etiam quum apud nos aliquid de eius causis exstiterit, sicut iam in praemissis principiis innuimus: et ideo [hanc] delectationem minime inquirimus nec ab ea allicimur, nisi a cervicibus nostris prius concupiscentiae et irae et sororum iugum deponatur et aliquid de illa delectatione degustaverimus. Tunc forte de ea, aliqualem imaginationem tenuem debilemque habebimus; praecipue quum dubiis et ambiguitatibus penitus solutis atque enucleatis, postulata nobiliora (2) nobis manifesta fient. Sed delectatio ista [quam hic delibare possumus] re quidem vera ad delectationem illam se habet, sicut sensitiva delectatio ex suavium gustandorum odoratu derivata, se habet ad delectationem habitam ex eorum manducatione et gustu: immo haec aliam longissime superat, ab eaque infinite distat.

praes. activum « apprehendens », et prout participii passivum « apprehensum ». Contextus autem secundae lectioni favet.

(1) In M legitur erronee *تَقْضِي*, et debet legi *تَقْضِي* « perscrutari, rem usque ad imo, indagare ».

(2) In M legitur *النفسيّة* « animalia », ad animam pertinentia. In MK vero *النفيسة* « nobilia, pretiosa ». Auctor admittere videtur, aliqualem delibationem quandamque felicitatis praesensionem in hac etiam vitâ, haberi posse, immo ex hinc aliquale eius germen, in anima inveniri.

Tu autem scis quod quum rem subtilem et captu difficilem, quae nimis tibi cordi est, attento animo consideras; si interdum tibi aliquid in quo sit voluptas, tibi occurrat, atque inter utrumque terminum(1) contrarium optio tibi detur; sane, voluptatem despicias, si fortis nobilisque animi fueris. Quin etiam, vel animae ipsae vulgares ita se gerunt, ipsae enim ad infamiam vitandam, aut ob verecundiam (2), vel ad declinandum vituperium (3), aut victoriae desiderio (4) compulsae, voluptates sibi occurrentes respuunt, gravissimasque calamitates duosque perferre dolores praeferunt. Iamvero haec omnia sunt intellectuales dispositiones quarum quaedam aliisque contrariae(5) naturalibus appetibilibus praeponuntur, et propter eas vel horrenda naturae patienter sustinentur. Exinde ergo intelligitur [quod si] fines intellectuales praestantiores sunt animae in rebus humilibus atque vilibus, quanto ergo excellentiores pretiosioresque sunt in rebus excellentioribus et altioribus? Animae autem viles et humiles bonum et malum quae comitantur res abiectas et contemnendas experiuntur (6), quae autem comitantur excellentiores, sensu non percipiunt, et hoc quidem propter impedimenta praedicta.

(1) In M legitur بين الطرفين, quod nihil hic significat; legi debet بين الطرفين. « Inter duo extrema, duos terminos ». Duo termini sunt hic; obtemperare concupiscentiae, aut eam vincere.

(2) In M legitur erronee أَوْجَل loco أَوْجَل cum punto « verecundia ».

(3) In versione lat. legitur « varietatum », quod correspondet voci arabicae التغير. In MK et M legitur التغير « vitio argui, vituperari ». Haec secunda lectio a contextu exigitur. Quod locum errori praebuit est punctum litterae ع superpositum.

(4) In M legitur erronee أَوْسَوْقًا له, nihil significat, loco أَوْ شَوْقًا لَغَلْبَةٍ, quod transtulimus.

(5) « Aliisque contrariae », non legitur in MK.

(6) In M legitur تَحْلُقُ تَحْسُ مِمَّا تَحْلُقُ vox تَحْلُقُ, est erronea et legi debet يَلْحَقُ, sicut legitur in MK.

12. Sed quum a corpore separati fuerimus, si anima nostra dum in corpore degebat, iam animadverterit in suam perfectionem, quae est suum maxime diligibile, quam tamen non est assecuta dum ad eam naturaliter tenderet eo quod actu intellexerit eam existere: sed occupatio corporis ab ipsa delevit et memoriam sui suique maxime diligibilis, sicut morbus oblivisci facit indigentiam reparandi quod dissolutum fuerat (1) et infirmitas delet memoriam delectationis in re dulci eiusque desiderium, adeo ut appetitus infirmum inclinet ad detestabilia; tunc in veritate, ob suae perfectionis carentiam, anima tanto afficietur dolore quantum ipsi contingeret delectationis, cuius asseruimus existentiam cuiusque excellentem dignitatem manifestavimus. Et hoc quidem erit illa infelicitas et poena, cui nec disceptio coniunctionis et corruptio ab igne effecta, nec immutatio corporeae complexionis a glacie producta, aequiparari possunt omnino. Tunc ergo nos similes erimus torpido illi paralytico, quem supra notavimus, vel ei in quem aut ignis aut glaciale frigus tam vehementer agit, ut materia, quae organi sensitivi superficiem cooperit, torpore capta, impediat ne ipse illa sentiat et exinde nocumentum non experitur. At postea illo impedimento sublato, ipse statim acri dolore cruciatur.

13. Quod si, e converso, intellectiva virtus in anima, ad illum perfectionis gradum iam pervenerit, per quem a corpore separata, ipsa poterit ea perfectione plena et completa, quam nata est habere, sese perficere; tunc ipsa similis illi homini erit, cuius torpenti palato suavissima gustabilia praebentur, ipse vero delectationem non sentit; torpore autem remoto, illico simulque magnam delectationem experitur. Illa autem delectatio non erit de genere delectationis sensitivae et animalis ullo modo; sed erit delectatio similis illi dispositioni suavissimae (2)

(1) Haec oratio non invenitur in M.

(2) In M legitur الطيبة loco الطيبة, error typograph.

quae pertinet ad substantias pure et mere viventes (1), et est longe excellentior et nobilior quam quaevis alia delectatio. Haec quidem est felicitas, illa vero alia miseria et infelicitas.

14. Infelicitas autem illa et miseria non imperfectorum unicuique contingit, sed utique illis qui suae intellectivae virtuti desiderium suae perfectionis acquisiverunt; quod fit quidem quum ipsis demonstratum persuasumque fuerit de natura et essentia animae esse perfectionis quidditatem (2) apprehendere, cognitionem ignoti per notum, suamque plenam perfectionem assequi in actu. Hoc enim animae non adest secundum suam primigeniam naturam, nec etiam inest ceteris virtutibus, siquidem maior virtutum pars, suas perfectiones non experitur, nisi positis quibusdam causis.

15. Animae autem virtutesque pure simplices [et rudes] videntur esse, quasi *ylē* subiecta, quae ullo modo hoc desiderium acquisitum habent, quippe quod non nisi per modum incipiendi esse advenit et in animae substantia imprimitur, quando animae virtutibus persuasum et probatum fuerit heic res quasdam esse, quarum scientia [nonnisi] (3) per medios terminos acquiri possit, sicuti iam scivisti. Ante hoc autem, desiderium illud non adest, eo quod sequitur (4) sententiam [seu cognitionem], sententia autem non inest animae ex primo primis (a priori) sed est acquisita.

Quum ergo illi sententiam istam [seu cognitionem] sibi acquisierint, tunc utique hoc desiderium animae necessario inhaerebit. Igitur si anima quando a corpore separatur, non secumferat id per quod post separatio-

(1) In M legitur erronee الجواهر الحسّية « substantiae sensibiles »; legi debet الجواهر الحية « substantiae viventes ».

(2) In MK et M legitur ماهيّة الكمال « perfectionis quidditatem ». In vers. vero latina habetur « quidditatem universitatis ».

(3) In M non legitur إلا « nonnisi »; textus tamen illud exigit.

(4) In M vox « sequitur », deest.

nem ad suum complementum perveniat, tunc sane ipsa in hanc aeternae miseriae speciem incidet. Principia enim habitus scientialis nonnisi per corpus tantum acquiruntur, corpus autem non amplius adest.

16. Isti autem imperfecti (1), vel sunt ii qui ad perfectionem humanam et honestam adipiscendam, studium operamque adhibere noluerunt; vel pertinaces, impii fanatico ardore sustinentes opiniones falsas et veris penitus contrarias. Incredulorum autem impiorum peior quidem est dispositio et conditio, eo quod sibi acquisiverunt dispositiones perfectioni contrarias.

17. Quos autem quantosque intelligibiles conceptus anima habere debeat ad hoc ut illum terminum superet (2) in quo miseria [seu infelicitas] incidit, quemque pertransiens et transgrediens illam felicitatem sperare possit, de hoc haud mihi quidem possibile est dare praecisam et determinatam responsionem, sed certitudini tantum proximam [seu probabilem]. Ego igitur opinor ad hoc sat esse, ut homo (3) de separatis principis veros habeat conceptus, et eis sincerum et certum assensum praebeat, eo quod ea teneat ope demonstrationis; atque ut sciat causas finales rerum quae accidunt in motibus universalibus, non autem in particularibus, qui infiniti sunt, atque pro certo stabilitam habeat universi dispositionem, eiusque partium comparisonem ad invicem, cognoscatque ordinem a primo Principio exordientem et ad ultima usque entia quae illi ordini subsunt, sese protrahentem; atque ut conceptum Providentiae et qualiter sit, habeat; certusque sit circa essentiam quae omnia praecedat, quale sit eius esse proprium, et qualis eius

(1) « Imperfecti » sunt ii, de quibus loquitur in praec. numero, i. e., qui ex hac vita abierunt, quin sibi acquisierint desiderium suae perfectionis.

(2) In M legitur حتى تجاوز « ut accedat, appropinquet ». In MK vero حتى تجاوز « ut transgrediatur »; haec secunda lectio verior est.

(3) In M habetur « hominis anima ».

unitas propria, et quomodo res cognoscat, (1) ita ut nulla multiplicitas ipsam afficiat, nec variabilitas ullo modo; atque quomodo cetera entia ad eam ordinentur et se habeant. Tandem, quo maiorem certioreque cognitionem investigator attigerit, eo maiorem aptitudinem ad perfectionem acquireret (2).

Homo autem ab hoc mundo eiusque illecebris ferme liber et immunis esse nequit, nisi prius suae affectionis nexum cum altero mundo firmiorem reddiderit, ut ad ea quae ibi sunt desiderio alliciatur, ardentique flagret tali amore (3) qui eum impediat ne ad omnia quae retro et a tergo sunt respiciat.

18. Dicimus etiam hanc veram felicitatem nonnisi partem animae practicam reformando et bonam efficiendo compleri posse (4); ad cuius intelligentiam aliquid praemittimus, quod tamen in praecedentibus iam dixisse videmur.

Dicimus ergo: Mos est habitus per quem ab anima nonnullae actiones, et absque praemeditatione et praehabito consilio, prodeunt (5).

(1) In MK habetur **وانها كيف تعرف** « Et quomodo (ista essentia) scit (res) ». In M legitur **وانه كيف يعرف** « Et quomodo ipse (Deus) scit (res) ». In vers. autem latina habetur « qualiter sciri potest ». Diversitati locum praebuit vox **تعرف** quae, absque accentibus, verbum dicit tum activum, tum passivum, sed verba sequentia evidenter exigunt sensum activum.

(2) In ed. MK et M sic legitur: **كلما ازداد الناظر استبصاراً** **ازداد استعداداً للسعادة**. Versio latina haec est: « quanto plus addiderit speculationis tanto plus addetur aptitudo ad felicitatem ». Haec locutio non reddit totum sensum.

(3) In M fert erronee **عسر** « difficultas » loco **عشق** « amor ardens ».

(4) Cfr. ARIST., *Ethic.*, l. I, c. 7, et l. IX, c. 8, et l. X, c. 9.

(5) Cfr. ARIST., *Ethic.*, l. I, c. 6, et EUDEMI, *Ethic.*, l. 2, c. 4, apud ARISTOT. Mos, arabice **خلق** e verbo **خَلَقَ** « facere, creare, exaequare ». Latâ acceptione significat naturam, indolem innatam. Apud Philosophos est modus quidam essendi, seu qualitas inhaerens, vel habitus, quo anima, nullo praehabito consilio et praemeditatione, facile suos exserit actus. Habitudo autem arabice

In Ethicorum libris iam praeceptum fuit, ut inter duos appositos mores mediocritas exerceatur, non quidem hoc sensu, ut nempe mediocritatis actiones exerantur, sed ut medietatis habitudo acquiratur. Habitus autem medietatis inveniri videtur, tum in rationali virtute, tum in virtutibus animalibus simul (1). In virtutibus animalibus quatenus in ipsis adesse potest dispositio subiectionis et passionis; in virtute autem rationali, eo quod in ipsa haberi potest dispositio superioritatis et dominii; quemadmodum in potentia rationali et in potentiis animalibus inveniuntur simul excessus et defectus sed proportionem inversa (2). Notum autem est quod excessus et defectus sunt de exigentiis potentiarum animalium (3). Et quando animalis potentia fortis fit et sibi acquirit habitum dominativum, tunc animae rationali contingunt habitus subiectionis et impressio quaedam passiva quae in hac anima rationali iam firmiter insidet quaeque eiusmodi est ut animam attractam et illectam valdeque ad corpus pronam efficiat. Per habitum autem mediocritatis intelligitur hoc: scilicet animam rationalem omnino immunem et liberam a dispositionibus subiectionis efficere, et eam in eius indole nativa conservare, dominationis insuper dispositionem et immunitatem [a contrario] ei dando: hoc enim non opponitur animae substantiae nec eam erga corpus inclinat, sed potius ab eius parte declinat et avertit: mediocritas enim duos extremos ab ipsa semper amovet et detrahit (4).

ملكة a verbo مَلَكَ «dominare ius et imperium habere». In acceptione philosophicâ, est quaedam qualitas animae inhaerens, ex repetitis actibus proveniens. Graece dicitur ἡθος - ἀπο τοῦ ἔθους - «a consuetudine incrementum capit». EUDEMI, *Ethic.*, l. II, c. 4, apud ARISTOT.

(1) Cfr. ARIST., *Ethic.*, l. II, c. 6 apud MAURUM.

(2) Cfr. ARIST., *Ethic.*, l. III, c. 10. S. THOM., 1^a 2^{ae}, q. 50, a. 3.

(3) Quia regula, quae proponit medium, quoad nos, est quidem ratio qua carent virtutes animales. Cfr. ARIST., *Ethic.*, l. II, c. 6.

(4) In M habetur فان المتوسط مسلوب عنه الطرفان «nam ab eo quod medium est duo amota sunt extrema».

At vero, nonnisi corpus quod animae substantiam in se immergit, ipsum eam distrahit, et negligere facit illud desiderium quod sibi proprium est, et suae propriae perfectionis inquisitionem, eamque impedit ne perfectionis delectationem [percipiat] si eam acquirere potuerit, nec carentiae eiusdem perfectionis (1), si eam attingere nequiverit, dolorem et nocumentum sentiat et experiatur. Hoc autem non ideo accidit, quia anima est penitus in corpore immersa et implicata; sed utique propter necessitudinis nexum, qui ambo adstringit et alligat, quique est innatum illud animae desiderium regendi et administrandi corpus, sua negotia gerendi et sese occupandi de omnibus accidentibus quae ipsi ab eo obveniunt, nec non de habitibus in ipsa iam stabiliter insidentibus, quorum principium corpus est.

Si ergo anima quum a corpore separatur, secumferat habitum illum sibi acquisitum ratione suae coniunctionis cum corpore; tunc ipsa separata, fere pariter aequaliterque se habebit, ac se habebat quum esset corpori coniuncta. Ergo quanto magis habitus ille in anima decreverit atque imminuerit, tanto magis decrescit et minuitur negligentia et oblivio impetus sui desiderii, quo ipsa ad suam perfectionem impellitur. Atque quo plus minusve de habitu illo in animâ (separatâ) remanebit, eo plus minusve a pura et simplici coniunctione cum obiecto (2) suae felicitatis ipsa cohibebitur: et tunc ei advenient perturbationis motus, quorum nocumentum pergrave est.

Propterea, corporalis illa dispositio animae substantiae contraria est et nociva; sed quod ab illa dispositione ipsam abstrahebat atque ne ex ea pateretur, im-

(1) In M habetur الشعور بآل الكمال «sensatio perfectionis doloris»; omittitur vox «privatio» et sic falsus efficitur sensus.

(2) In MK et M legitur محل سعادته. Vox محل etymologice significat «locum»; et in versione latina legitur «locum». Sed hoc vocabulum in sua acceptione philosophicâ, dicit «subiectum, obiectum».

pediebat, hoc erat etiam corpus, et nimia submersio eius in illo. Quum itaque anima a corpore separata fuerit, tunc sane magnam hanc contrarietatem magnumque nocumentum ipsa sentiet et patietur.

Quum autem nocumentum illud et ille dolor non sint ex aliquo concomitante inseparabiliter inhaerente, sed quidem ex accidente aliquo, et extraneo; quod autem est accidens extraneum non perpetuo durat, sed derelictis actibus quibus repetitis dispositio in anima fit, perit et destruitur; sequitur ergo necessario, poenam, quae debetur, haud sempiternam esse, sed pedetentim et paullatim cessare et deleri, quousque anima purificata et purgata, ad suam propriam felicitatem perveniat.

19. Vecordes autem et insipientes animae quae desiderium illud [suae perfectionis] non acquisierunt; si a corpore separatae, inveniuntur non habere secum pravas dispositiones corporales acquisitas, ipsae quidem largam et beneficam sortem et quemdam refrigerii modum apud Dei misericordiam invenient.

Si vero pravas dispositiones corporeas acquisierint, nullamque aliam dispositionem, nullamque intentionem, quae illis opponatur et adversetur, habuerint; tunc haud dubium est animas illas torqueri desiderio eorum quae requirunt tales dispositiones, atque magno tormento cruciari et affligi, amittendo corpus cum suis exigentiis, quin unquam desideratum illud cui inhiant, obtinere possint, eo quod instrumentum, quo illud appetibile attingitur, idest corpus, iam destructum est; moribus autem ex dependentia a corpore in ipsis adhuc remanentibus.

20. Immo, verum esse videtur id, quod ex doctoribus quidam dixerunt, videlicet: animae istae, si purae et candidae sunt, et corpora exuant in se talem certam persuasionem impressam gerentes, circa sortem finalem quae sibi consimilibus convenit, et de qua vulgus verbis edoceri et in mente retineri potest; istae animae, inquam, si quum a corporibus separantur, nullam habeant intentionem attrahentem ad partem eis superiorem, ut per-

fectionem acquirant (1), et inde felicitate illa felices fiant, nulloque desiderio impellantur (2) unde tali miseria miserae fiant, sed omnes earum dispositiones animales erga inferiora sint atque ad corpora attractae; quum in materiis caelestibus nullum interdum sit prohibens ut subiectae fiant cuidam animae quae in ipsas agat; tunc, doctores illi aiunt, istas animas imaginare posse omnia ea quae cum certitudine tenebant circa dispositiones et conditiones finales [alterius vitae]; instrumentum autem quo illa imaginare possunt, erit quoddam de corporibus caelestibus. Ipsae enim contemplabuntur quicquid in mundo isto sibi dictum fuerit de dispositionibus sepulcri, resurrectionis atque bonorum, alterius vitae. Et ipsae quoque animae pravae, intuitive videbunt poenam quae in hoc mundo eis configurabatur, eamque experientur (3) et sustinebunt. Imago enim phantasia percepta, ea quae sensibus percipitur, debilior esse nequit, sed eam superat efficacia et claritate (4), sicut quod per somnium videtur. Quod enim in somniis videtur (5), maioris momenti virtutisque in suo genere est, quam quod sensibus videtur. Iamvero haec altera imago [per instrumentum caeleste] eo maioris stabilitatis erit, quam imago per somnium habita, quo pauciora erunt impedimenta et quo maior et intensior erit animae spoliatio, recipientisque nitor et claritas. Sed imago quae per somnia videtur et in vigilia sentitur, aliud non est,

(1) In M legitur لاكمال (huius sensus non patet). In MK vero legitur لاتمام كمال «ad attingendam completam perfectionem».

(2) In M habetur ولا عدم كمال «nec privatio perfectionis» In MK vero ولا شوق كمال «nec perfectionis desiderium». Haec lectio mihi verior videtur.

(3) In M legitur erronee وتقاسيه loco وتقايسه quod transtulimus.

(4) In M legitur ووصفاً «et qualitate». In MK vero وصفاء «claritate».

(5) In M legitur erronee المحكوم به quod nihil hic significat et debet legi المحلوم به «somnium, visum in somnio».

uti iam nosti, quam quae in anima existit impressa: hac differentia tamen, quod prima ab intrinseco originem ducit et in animam descendit; altera vero ab extra initium habet et in animam ascendit, et quum in anima fuerit impressa, tunc in ea intuitionis apprehensio perficitur. Iamvero, quod delectat et cruciat, re quidem vera est hoc, quod impressum in anima existit, non quod est ab extra (1). Quicquid enim in anima imprimitur, suam propriam actionem exercet, quamvis nulla detur causa ab extrinseco: causa enim essentialis est id quod impressum est; quod autem extrinsecum est, est quidem causa per accidens, vel causa causae. Haec igitur felicitas et infelicitas sensibiles (2) sunt, quia sunt respectu animarum vilium.

20. Sanctae autem animae ab huiusmodi dispositionibus longe distant, et coniunguntur cum suis perfectionibus per essentiam et in vera delectatione immerguntur, et penitus liberantur a cognitione eorum quae sunt retrorsum et a tergo, et ab illo habitu, quem habebant, omnimoda liberatione [liberantur]. Sed si huius habitus quoddam vestigium credulum aut instinctivum in eis remanserit, ipsae sane propter hoc nocumentum patientur et ab assecutione gradus superiorum retardabuntur, quousque [vestigium] illud deleatur (3) et ab eis penitus evanescat.

(1) In MK legitur لا الموجود من خارج « non quod ab extra provenit ». In M vero لا موجود من خارج « non propter aliquid quod ab extra est ».

(2) In MK legitur الخسيسان « viles ». In M الحسنان « sensibiles »; haec ultima lectio verior videtur.

(3) In MK habetur الى ان ينفسح عنها ^ع, sicut vides in textu. In M vero habetur تتنجح, vox syriaca, significans « mori ». In linguâ arabâ vulgari: تنجّح من الشي « esse liber a quadam re ».

CAPITULUM II.

DE PRINCIPIO ET DE « MA'ÂD » VERBIS SUMMARIIS; ET DE INSPIRATIONIBUS, ET PRECIBUS EXAUDITIS, ET DE FLA-
GELLIS CAELESTIBUS, ET FIT MENTIO DE DISPOSITIONI-
BUS (1).

1. Scias oportet, quod esse quum a Primo exordium sumpserit, sic ordinate procedit ut quidquid sit esse subsequens, praecedenti dignitate inferius sit et ita deinceps descendens, gradu et dignitate diminuitur.

Graduum itaque primus est angelorum spiritualium qui [materia] spoliati, intelligentiae vocantur: postea venit gradus angelorum spiritualium, qui animae nominantur, et sunt angeli activi: dein coelestium orbium dignitates, quarum quaedam aliis nobiliores sunt; atque ita porro gradatim, quousque perveniatur ad ultimam earum (2). Deinde post haec incipit esse materiae receptivae formarum, generabilium et corruptibilium; quae materia primo elementorum forma investitur, postea paulatim gradatimque progreditur, hac ratione, ut primum esse in materia, illo quod ipsum immediate sequitur, ignobilius viliusque sit dignitate. Atque ita, quod vilius inferiusque est in esse, erit quidem materia, postea elementa, dein composita mineralia, denique vegetalia et deinde animalia.

2. Animalium autem praestantior est quidem homo. Hominum autem nobilior et praestantior sane ille est,

(1) In M habetur وفي حال احكام النجوم « et de dispositione legum stellarum ». Nota vocem معاد quando contraponitur vocabulo مبدأ, dicere terminum ad quem reditur; et vocabulum مبدأ significare « principium, seu terminum a quo incipitur ». In hoc cap. Auctor exponit ordinem mundi cosmicum, theologicum et dynamicum.

(2) Hucusque habetur gradatio descendens a perfectiori ad minus perfectum. In iis vero quae sequuntur, gradatio inversa, seu ab imperfecto ad magis perfectum invenitur.

cuius anima perfectiorem se effecerit, adipiscendo intelligentiam in actu, et acquirendo maiorem summam morum, quae virtutes practicae sunt. Atque omnium hominum praeclarius est quidem ille, qui aptus existit ad prophetiae dignitatem; et est ille cuius animae facultatibus insunt tres characteristicae proprietates quas memoravimus (1); nimirum: quod verba Dei audit, angelosque sibi iam transfiguratos forma 2. visibili videt. Qualiter autem hoc fiat, iam nos ostendimus: palam enim fecimus, quod illi cui revelatio fit, visendum se praebeant angeli visibilibus simulacris, et in suo auditu quidam producat sonus, quem ipse audit, quique est ex parte Dei et angelorum et ipse audit illum, quin sit verbum ab hominibus vel animalibus terrestribus prolatum. Et hic quidem est ille cui revelatio fit.

Et sicut primum omnium generatorum a principio usque ad elementorum gradum, fuit intelligentia, postea anima, deinde orbis caelestis, ita heic incipit esse a caelestibus orbibus, et postea incipit esse animarum, deinde intelligentiarum. Istas autem formas nonnisi ab illis principiis profluere, haud dubium est.

3. Ea autem quae in hoc mundo eveniunt, fiunt quidem ex virtutum terrestrium, quae activae et passivae sunt, conflictu, quae consequuntur conflictum et concursum virium caelestium activarum. Quae autem a virtutibus terrestribus fiunt, ex duplici causarum genere fiunt. Quarum *primae* sunt vires earum activae, voluntariae aut naturales; *secundae*, vires earum passivae naturales aut animales. Virtutes autem caele-

(1) Memoravit in natur. (Cfr. *De anima*, Pars IV, c. 4, edit. lat. 1508) et sunt: claritas et luciditas intelligentiae, perfectio virtutis imaginativae, et potestas animae, ut materia exterior ei obediat. Cfr. S. THOM., Quaest. Dispp., *De Verit.*, q. 12, a. 4.

(2) In M legitur *تَشِيْع*, barbarismus. In MK habetur *تَشِيْع*, quod transtulimus. Quod dicit hic, non sunt qualitates, sed modi visionis, et patet. Qualitates sunt illae quas memoravit, quarum tamen tertia, seu « potestas animae » a natura pendere non potest. Cfr. Quaest. Disp. 1. c.

stes in orbes istos qui infra eas sunt, effectus suos *tribus modis* producant: *Primo* modo a semetipsis et spontanee, eo nempe pacto, ut nulla causalitas intercedat ex parte terrestrium omnino. *Secundo* (1) modo [effectus illos producant], aut ex naturis suorum corporum, viribusque suis corporeis, secundum configurationes, ab ipsis provenientes, cum terrestribus virtutibus et habitudinibus quae inter eas sunt; aut ex suis naturis animalibus. *Tertio* tandem modo, ex parte terrestrium dispositionum quaedam cooperatio et quaedam causalitas (2) habetur, sed ea ratione quam modo dicam:

4. Evidenter enim tibi patuit illorum orbium caelestium animas, aliqualem exercere actionem in particulares intentiones, sed per viam apprehensionis non pure intellectualis: talium quoque animarum est pervenire ad eventus particulares apprehendendos et particularia facta. Hoc autem est eis possibile ex eo quod apprehendunt tum distinctionem (3) illorum eventuum qui obveniunt a causis activis et receptivis existentibus, in quantum causae sunt; tum ea ad quae illae causae perduntur. Istae autem causae reducuntur quidem ad causas naturales et voluntarias facientes debere esse comparationes (4) voluntarias fluctuantes, et languentes, non firmas, nec peremptorias; minime autem reducuntur ad violentiam. Violenta enim omnia vel sunt violenta ex

(1) In M legitur وتلك «et illae», loco وثانياً «secundo», ut in MK.

(2) In M habetur ونسب «et habitudines». In MK vero وتسبب «et causalitas quaedam». Haec lectio verior.

(3) In M legitur بسبب ادراك تفريق اسبابها «propter apprehensionem separationis, distinctionis causarum». In MK habetur بسبب ادراك يفارق اسبابها «propter apprehensionem, quae distinguitur». Prima lectio verior videtur.

(4) In M legitur موجبة لسبب «necessitantes causam». In MK vero موجبة لنسب «necessitantes habitudines, comparationes». Tota haec oratio, ob suam brevitem obscura fit.

natura, vel violenta ex voluntate: et ad haec duo tantum in omnibus omnino violentis resolvitur analysis.

5. Deinde quum omnes volitiones fiant postquam non fuerint, ideo causas habere debent, quae simul concurrentes, eas debere esse faciant. Nulla enim voluntas per voluntatem fieri potest, secus in infinitum abire oporteret: nec a natura volentis procedere valet, alioquin tamdiu duraret voluntas, quamdiu duraret volentis natura. At voluntates contingunt quidem et incipiunt, contingentibus quibusdam causis, quae necessitantes et inducentes sunt, quaeque, terrenis et caelestibus innixae, hanc voluntatem necessario debere esse faciunt. Natura autem si stabilis [et perenniter existens sit] ipsa quidem radix erit et principium; si vero ipsa iam incepit esse, tunc, procul dubio, et ipsa fulta et innixa rebus terrestribus et caelestibus erit. Et omnia haec, ex dictis superius, iam novisti.

6. Praeterea, istarum causarum affluenti concursui, mutuoque earum conflictui, earumque permanentiae, datur quidem ordo, qui sub motu coelesti continuo evolvitur. Quum autem cognita tibi fient prima, inquantum prima, et qualiter ad secunda protrahantur; tunc et haec secunda de necessitate scies.

7. Ex his itaque rebus nos novimus animas caelestes et illas, quae eis superiores sunt, particularia quidem cognoscere, quae autem supra illas animas sunt, particularia, modo cognoscendi universali, cognoscunt; ipsae autem animae particularia sciunt, particulari scientia; sicut qui immediate et directe aliquid attingit; vel qui proxime adstat directe attingenti; aut qui sensibus cernit (1). Ergo nullum est dubium, quominus ipsae sciant quicquid fit. Haud quoque dubium est, ipsas,

(1) Haec doctrina quae absona satis de se apparet, scilicet intelligentias separatas (angelos), animis caelestibus superiores, cognoscere in universali, dum ipsae animae orbium, particularia sciunt, est omnino conformis cosmogoniae avicenniana, supra descriptae; non possunt enim intelligentiae purae cognoscere particularia per sensus, non per causalitatem, quia non sunt causae

in quampluribus particularibus, scire quatenus, de duabus possibilibus rebus, rector utiliorque et absolutae bonitati proximior viciniorque sit.

Sed iam ostendimus, illarum causarum [caelestium] imaginationes esse quidem principia essendi istarum formarum quae haec sunt; dummodo istae formae, et sint possibiles, et non ibi dentur quaedam causae caelestes, quae illis imaginationibus fortiores efficacioresque sint; ut puta, quod sint eis anteriores et pertinentes non ad istam tertiam (1) divisionis partem sed ad unam de duabus partibus ternariae divisionis.

Quum res sic se habuerit, illud possibile, necessarium fuit exsistere, proveniens quidem non ex quadam causa terrena, neque ex causa naturali caeli; sed ex quodam influxu, quem illae res exercent quodammodo in causas caelestes. Sed in rei veritate, hoc [quod dicimus influxum] non est verus influxus: sed verus influxus, qui inest principiis essendi huius rei, provenit quidem ex rebus caelestibus. Quum enim res istae caelestes prima intellexerint, et hanc rem intelligent; hac autem re intellecta, intelligent id quod dignius et convenientius est, ut sit; et quum hoc intellexerint, ideo ipsa res fit et existit; eo quod nihil impedit quominus sit, nisi vel privatio causae naturalis terrestris, vel existentia cuiusdam causae naturalis terrestris. Privatio autem causae naturalis terrestris locum habet quum res, v. gr., sit haec: quod scilicet calor adsit et exsistat; non autem, interdum, datur ad hoc causa terrena naturalis calefaciens; tunc ista calefactio advenit quidem propter imaginationem caelestem habitam de bono, quod cale-

materiae, qua fit individuatio singularium, non per species a Deo inditas, quum Necesse-esse, iuxta Avicennam, non sit principium immediatum essendi omnium, excepta intelligentia prima, et intellectus agens sit dator formarum in materia; ideo Averroës in cit. libro *De inconsult. Philosoph.*, hanc opinionem impugnat. Ad intelligentiam verae doctrinae a scholasticis receptae hac in re, cfr. S. THOM., I P., q. 57, a. 2 et *Contra Gentiles*, I, II, cc. 99-100.

(1) Tertia pars est gradus globorum caelestium. Cfr. triplicem divisionem entium in principio h. c.

factio secum fert; similiter ac in corporibus hominum, ipsamet calefactio, ex causis provenientius ex imaginationibus hominum, accidit.

Exemplum vero secundi [i. e. existentiae causae naturalis contrariae] est, quando impediens non est absentia causae calefactionis tantum; sed insuper est etiam praesentia causae refrigerationis; tunc imaginatio caelestis de bono, quod foret in hoc, ut scilicet etiam in illa re existat, potius, oppositum eius, quod requirit causa refrigerans, imaginatio, inquam, caelestis comprimit et frangit refrigerans (1); quemadmodum imaginatio nostra irascitiva causam refrigerantem in nobis comprimit. Exinde, huius partis species erunt transmutationes rerum naturalium, vel quaedam inspirationes, quae invocanti aut alteri immittuntur; vel aliquid ex istis commixtum, quorum unum vel plura simul coniuncta, ad finem utilem adducunt. Itaque orationis habitudo ad hanc virtutem invocandam, eadem erit ac habitudo reflexionis ac meditationis ad exposcendam cuiusdam rei (dubiae) elucidationem et manifestationem. Haec autem omnia desuper defluunt, et sequi nequeunt imaginationes caelestes tantum.

8. Sed Primus Verus haec omnia scit, eo modo sciendi, quem diximus ipsi convenire. Ab ipso, itaque, incipit fieri omnium quae fiunt sed indirecte et mediate, et secundum hoc est scientia eius. Propter has causas igitur, ex precibus et sacrificiis, summae percipiuntur 2) utilitates; et praecipue in hoc, quod spectat rogaiones pro irrigante pluvia, aliaque huiusmodi. Et propter hoc etiam oportet, ut mali punitio et iusta poena timeatur, atque boni remuneratio fidenter expectetur. Huius enim veritatis certitudo, a malo quidem refraenat; quae cer-

(1) In M et MK habetur sicut transtulimus. In vers. vero latina sic legitur: «Imaginationi igitur caelesti de esse calorem adversatur, id quod fuit necessario esse frigidum, propter violentiam infrigidandi».

(2) In M legitur لا ينتفع «non habetur utilitas». In MK vero ما ينتفع, quod transtulimus, quia verius.

tudo per signorum eius manifestationem habetur. Signa autem eius sunt esse particularium eius.

Iamvero, ista dispositio a principiis apprehensa est; oportet ergo ut ipsa sit existens. Si ergo ipsa esse non habeat, certo ibi aliquod secretum adest, quod nos non intelligimus; vel quaedam alia ratio quae hoc impediat. Sed convenientius est ut illud sit, quam hoc (1): illud enim atque istud simul esse impossibile est.

Si autem scire volueris res omnes, quae prout utiles intellectae sunt, atque ad emolumenta (2) perducentes, in natura productas fuisse, eo productionis modo quem nosti et pro certo habuisti, considera dispositionem utilitatum membrorum in animalibus atque in plantis; et qualiter unumquodque eorum creatum fuerit; dum nulla tamen datur causa et ratio naturalis: sed huius principium absque ullo dubio a Providentia est, uti iam nosti. Et sic quoque, crede, has intentiones esse; ipsae enim a Providentia dependent, uti iam nosti.

9. Scias vero, quaeplura eorum, quae hominum communitas profitetur, et ad quae frequenter recurrit, et certo asserit, vera quidem esse; et nonnisi a philosophantibus reiici; eo quod illorum rationes causasque penitus ignorant. Nos autem de hac materia librum confecimus *De iustitia et crimine*; unde recolenda est omnium horum explanatio.

Fidenter, etiam, credas quicquid narratur de flagellis divinis, quae super pravos civitates hominesque tyrannos irruunt; et considera qualiter veritati victoria datur.

Scias quoque, orationis a nobis etiam factae, et eleemosynae et similium causam, nec non causam cur iniustitiae et crimina accidunt, nonnisi illinc prove-

(1) Vult forte dicere, « ponere illam rem, a principiis apprehensam, in rerum natura, existere, potius est, quam ponere eam non fieri, propter quamdam causam, nobis ignotam ».

(2) In M legitur الى الصلاح « ad bonum et honestum ». In MK vero habetur الى المصالح « ad emolumenta et utilitates ». Cfr. S. THOM., *Contra Gentiles*, l. III, c. 86.

nire (1). Omnium enim illorum principia ad naturam quidem et ad voluntatem, aut ad casum reducuntur.

Naturae vero principium, illinc quidem est. Item voluntates nostrae contingunt, postquam non fuerunt; omne autem, quod fit postquam non fuit, suam causam habet. Omnis ergo voluntas, quae in nobis est, suam habet causam. Haec autem causa non potest esse voluntas quae in infinitum procedat; sed sane voluntatum causae sunt quidem res, ab extra, accidentes; terrestres quidem et caelestes. Terrestres autem ad caelestes reducuntur; et harum omnium coniunctio et coadunatio facit debere esse voluntatem (2). Casus autem est quid proveniens ex harum omnium conflictibus. (3). Et si res omnes analysi resolvantur, sane omnes principiis inniuntur, quorum esse desuper a Deo descendit (4).

10. At decretum (5) Dei est, quidem, prima positio simplex. Praedeterminatio (6) autem, est illud ad quod,

(1) Circa hanc opinionem, de effectibus naturalibus et voluntariis, qui iuxta auctorem, in istis inferioribus a superioribus necessario producantur, confer, quae S. THOM., *Contra Gentiles*, l. III, cc. 85, 86, 87, sapientissime docet.

(2) Cfr. S. THOM., *Contra Gentiles*, l. III, c. 8, ubi affert argumentum Eudemii, VIII *Ethicor.*, uti exstat inter Aristotelis opera.

(3) Cfr. ARIST., *Physic.*, l. II, c. 7.

(4) In M habetur مبادئ ايجابها من عند الله «principia quorum necessitatio a Deo descendit». In MK legitur مبادئ وجودها من عند الله «principiis, quorum esse a Deo est». Duae lectiones verae sunt. Cfr. *Contra Gentiles*, l. III, cc. 91, 92.

(5) Decretum arabice القضاء a GIORGIANI in suo libro *De Definitionibus*, sic definitur : القضاء لغة الحكم وفي الاصطلاح عبارة عن الحكم الكليّ الألّهي في أعيان الموجودات على ما هي عليه من الأزلى الى الأبد. Etymologice القضاء est iudicium, absolutio rei, et in acceptione conventionali, est: iudicium universale quod Deus fert, circa singula entium individua, de eorum dispositionibus confluentibus in aeterno ad sempiternum.

(6) Praedeterminatio, arabice التقدير et definitur in libro citato هو تحديد كل مخلوق بحده الذي يوجد من حسن وقبح ونفع وضرر وغيرها, est praedeterminatio, seu praedefinitio, qua (Deus)

gradatim, decretum dirigitur et refertur, quasi necessitans coniunctiones rerum simplicium, quae quatenus simplices, decreto et primo Dei mandato adscribuntur. Itaque, si quis homo eventus omnes et phaenomena, sive quae in terra sive quae in caelo contingunt, eorumque naturas cognoscere potuerit, ille certo sciet qualiter accidet, quidquid futuro tempore continget. Et ecce astrologus, qui sua iudicia enuntiat asseritque, quamvis primae eius positiones et praemissae, nullo innitantur (1) argumento; sed utique, pro eis, experientiam et revelationem allegat, et forsitan, ad illa probanda, demonstrationibus poeticis et oratoriis uti nititur; ipse tamen quoad hoc, nonnisi in solis iudiciis et signis unius generis, ex causis eorum quae generantur, quae scilicet in caelo sunt, innititur; et nihilominus ipse, penes se, non adeo confidens est et securus de omnibus dispositionibus, quae in caelo sunt, se plenam comprehensionem habere; immo, posito etiam quod de hoc nobis satisdederit et promiserit, numquam tamen ei esset possibile, nos et seipsum ita efficere, ut de omnium illorum existentia, pro unoquoque tempore, notitiam habeamus, certioresque simus. Quamvis haec omnia quantum ad eorum actionem et naturam nobis nota sint. Scire enim hoc minime sufficit ad cognoscendum, utrum, de facto, illa exstiterint (2) vel non. Et ratio est, quia cognoscere v. g. ignem calidum et calefacientem esse, et taliter taliterque agentem, hoc quidem non sufficit, ut cognoscas ignem, de facto, calefecisse; nisi sciveris ignem,

statuit unicuique creaturae suum terminum, qui (ei) inest, quoad bonitatem et malitiam et utilitatem et damnum et caetera. Et inter القضاء et القدر seu التقدير hanc ponunt differentiam; quod scilicet primum respicit individua entium universaliter et inquantum in mente divina sunt, secundum vero, seu القدر entia respicit, inquantum exsistunt de facto; erit ergo applicatio iudicii universalis ad particularia. His positis, Auctoris mens facile intelligitur.

(1) In M legitur erronee يقول loco يعول, quod transtulimus.

(2) In M legitur erronee وُجد « unus » loco وحده « exstitit ».

de facto, exstitisse. Quatenam enim mathematicorum via, de quocumque eventu vel phaenomeno, in caelo contingenti, cognitionem nobis praebere valebit? Si autem astrologo illi possibile fuerit, nos et seipsum tales efficere, ut certiores simus haec omnia existere, tunc utique, his edoctis, nobis praesto erit transitus discursivus ad cognoscenda absentia et abscondita. Res enim absentes et absconditae, quae in via fiendi sunt, non quidem advenient et perficientur, nisi per commixtiones inter res caelestes (quas ultro concedimus 1), nos, cum omnibus earum causis (2) actu cognovisse et res terrestres, tam praecedentes, quam sequentes et concomitantes, activas et passivas, earumque naturam et voluntatem. Non enim illa fieri et perfici possunt per solas res caelestes.

Ergo, nisi ille astrologus de omni, quod praesens est in illo duplici rerum ordine, deque uniuscuiusque ipsarum ratione et exigentia, et praecipue de eo, quod ad absconditum atque absens pertinet, comprehensionem habeat; nunquam ipse ad absens discurrere, illudque praescire poterit.

Nullum ergo adminiculum nobis datur, ut fidenter possimus adhaerere astrologorum assertis, licet omnes praemissas, quas ipsi nobis afferunt, veras esse libenter concedamus.

(1) In M legitur *لَسْنَا نَعْلَمُ أَنَّنَا حَصَّنَاهَا*, «nescimus utrum cognoverimus». In MK *نَتَسَامَعُ أَنَّنَا الْخ*, quod transtulimus.

(2) M fert *عَدَدُهَا* «earum numerum». In MK *عَلَّهَا* «earum causas»; haec lectio verior videtur.

TRACTATUS II

CAPITULUM I.

PROBATUR PROPHETIA ET QUALITER FIT VOCATIO PROPHETAE AD DEUM, ET DE « MA'ÂD » (1).

1. Dicimus modo: notum quidem est, hominem, a ceteris animalibus, in hoc differre, quod bene et iucunde vivere nequeat, si a similibus segregetur; atque solus, uti unus individuus, operam det ad suorum negotiorum administrationem, sine alicuius consortio, qui eum in suis necessitatibus et exigentiis adiuvet (2); necesse quoque esse ut unusquisque apud alium, sibi specie consimilem, sufficientiam suam inveniat; et alter per primum, aliumque consimilem, sufficientiam suam inveniat; et alter per primum, aliumque consimilem sat provisos sit: ita ut v. g. unus alteri vestem consuat; et alter isti panem conficiat; et iste alteri acum prae-
paret; et ita deinceps ut simul adunati, sic mutuo sibi et ad invicem provideant ne quid ipsis desit. Et propterea homines, necessitate urgente, coacti fuerunt, civitate et societatibus sese vincere.

Quicumque ergo hominum, qui sua civitate vinciri et conditiones ad civitatem requisitas improvidi neglexerint; sed una simul cum sociis suam curam adstrinxerint, ad aliqualem tantum aggregationem adunandam; illi, quidem, adipiscuntur (3) genus quoddam vivendi,

(1) Postquam, in cap. praec. Auctor tractavit de possibilitate naturali divinationis, seu prophetiae, hic progreditur ad stabilendam prophetiae necessitatem et eius existentiam de facto. Quid autem de probationum allatarum vi sentiendum sit, cfr. S. THOM., Qq. *Disp.*, q. 12, *De Veritate*, a. 3.

(2) Cfr. ARIST., *Politicorum*, l. I, c. 2, et CIC., *De Officiis*, l. I, c. 4.

(3) In MK habetur يتَحَمَّل «acquirit». In M يَنْجِبِل «creatur, naturâ, conditur». Duae lectiones idem sonant.

ab hominibus longe dissimile, et humanarum perfectionum expers. Nihilominus, suis consimilibus opus erit quâdam aggregatione et assimilatione cum ceteris civibus.

2. Quum autem hoc evidens sit, sequitur ad hoc ut homo existat et conservetur, necessario requiri communionem quandam; quae autem communio, nonnisi per mutuos actus et conventiones completur et perficitur: quemadmodum ad suum esse et conservari, necessario requiruntur cuncta, quae ei competunt.

Mutuis autem actibus opus est, legum statutis et iustitia (1); et ad statuta et iustitiam, necessario requiritur legislator et iustitiae exsecutor; atque necesse est, ut legislator et ius dicens, talis sit qui ad populum concionari possit, eique legem imponere.

Necesse ergo est, ut et ipse homo sit; nec ei licitum erit, relinquere homines agere, relate ad hoc, sequendo proprium arbitrium et consilium; nam tunc, inter se valde dissentirent, et unusquisque eorum, quod sibi favet, iustum; quod autem alteri debet, iniustum existimabit. Ergo ad conservandam hominum speciem, eamque procreandam, multo magis necessarium erit, talem hominem esse, quam necessarium sit nasci et germinare supercilia, et palpebrarum pili, et quam pedum plantae sint concavae, aut similes habeantur utilitates, quae omnes nullo modo necessariae sunt ad conservationem et permanentiam; sed summum, quod conferre possunt, est ut sint permanentiae utiles.

3. Iamvero, esse hominem aptum ad legem ferendam, et ad iustitiam exsequendam, est quidem possibile, sicuti iam antea praenotavimus (2). Ergo impossibile est, ut Providentia illa prima, utilitates illas praerequirat, haec autem, quae illarum utilitatum fun-

(1) Cfr. ARIST., *Ethic.*, l. VIII, c. 12. S. THOM., Qq. Disp., *De Veritate*, q. 12, a. 3.

(2) Cfr. *Quaest. Disp.*, l. c. n. 12.

damentum (1) sunt, non praeexigat. Neque admitti potest, ut primum principium et angeli, illud sciant, hoc autem ignorent; nec admitti potest, ut illud, quod primum principium scit, quatenus possibile et esse necessarium, de facto, ad hoc ut bonitatis ordo facile habeatur, illud ipsum, inquam, non sit.

Immo, quomodo fieri potest, ut illud non sit, dum quod ab ipsius esse dependet et in ipsius esse fundatur eiusque esse praesupponit, esse tamen habet? Ergo, quemdam prophetam esse eumque esse hominem necesse est.

3. Oportet quoque, ut ipse proprietate quâdam praeditus sit, quae cunctis desit hominibus; ita ut homines in ipso aliquid praesentiant, quo ipsi carent, et sic ab eis distinguatur. Ergo eius erit prodigia operari, de quibus locuti sumus. Iste homo quum exstiterit, homines circa eorum negotia, leges et statuta instituere debebit, ex mandato Dei, eiusque inspiratione et permissione et quia Deus spiritum sanctum, in eum immisit.

4. Fundamentum autem et principium omnium, quae statuere debet, est: eos edocere, ipsos habere unum potentemque factorem; omnia occulta et manifesta scientem, et ius habentem, ut suis mandatis praeceptisque obtemperetur; atque illius esse, cuius est creare, imperare etiam et praecipere; ipsumque sibi obedientibus, felicem vitam, rebellibus autem, miserrimam iam praeparasse. Et hoc ideo faciet propheta, ut populus, auribus attentis animoque obedienti, mandata quae Deus et angeli, ore suo, revelant, auscultet et audiat.

5. Non tamen opus ei est, ut circa Dei cognitionem eorum mentes obsideat detineatque aliis notitiis, ultra hanc, quod scilicet, Deus est unus, verus, non habens similem, neque parem. Quod si [eos docendo] longe ulterius progrediatur, ut puta, quod eis iniungat

(1) M fert erronee أَشْهَى, quod nihil hic significat. Legi debet أَشْهَى «fundamentum, basis».

credere Deum esse in quodam loco, nullo tamen signo sensibili designato, cumque esse dictione et definitione indivisibilem, illumque nec extra neque intra mundum esse, nec aliquid aliud huius generis; tunc, sane eos onere et labore praegravaret, et religionem cultumque inter eos perturbaret; eosque, in illas induceret quaestiones, e quibus, nonnisi fortunatus homo et a Deo adiutus, sese valebit extricare: huiusmodi autem homo exceptione et rarissime invenitur. Homines enim, has dispositiones, rite debitoque modo imaginari nequeunt, nisi enixe et cum magna poena; et nonnisi perpauci eorum, veritatem huius unicitatis (1) singularitatisque Dei imaginari possunt; et idcirco, non morabuntur, quominus Dei huiusmodi esse negent, aut in legislatorem (2) incriminationibus invehant atque excurrant et evagentur, animosque ad disceptationes convertant, quae ab eorum corporalibus (3) negotiis eos retrahunt, et quandoque, forsitan, in sententias civitatis bono adversas et veritatis debito (4) contrarias, eos incurrere faciunt. Et sic multiplicantur, inter eos, dubia et ambiguitates, et difficile erit legislatori (5) eos regimine moderari; non enim, omnia facilia et prompta ei sunt, in sapientia divina (6).

6. Item, in nullo casu legislatori convenit, ut se se ostendat quamdam veritatem cognoscere, quam vulgo

(1) Unicitas التوحيد. Apud Mahumetanos, ut notum est, habetur professio unitatis Dei, exclusa trinitate personam.

(2) M fert أو يقعوا في التنازع, «aut in dissensionem incidunt». MK أو يقعوا في الشارع, quod transtulimus.

(3) M fert المدينية «civilibus».

(4) M fert لواقع «sequentia».

(5) M fert اللسان «linguae». In MK الشان, cuius sensus non patet et debet legi الشارع, uti transtulimus.

(6) In M et MK sic legitur فما كل يمتيسر في الحكمة الالهية, quod transtulimus. Versio lat. sic fert: «non enim fiunt in sapientia divinâ ut omnia essent facilia». Auctor dicere vult: si dubia multiplicentur, et enascantur contentiones, ex eo, quod veritates

occultat; nec sinere debet ut aliquid, de hoc, implicite et indirectis innuat verbis. Sed eos docere debet, de maiestate Dei, deque magnitudine eius, per symbola et parabolas desumptas a rebus, quas ipsi excellentissimas et magni momenti habeant. Et, circa hoc tamen, non eis tradere oportet plusquam hoc: quod scilicet Deus haud sibi aequalem, nec consimilem, neve socium habere.

7. Similiter oportet, in eorum mente, futurae vitae veritatem firmiter stabilire; eo tamen modo, quo illius vitae qualitatem, sibi figurare valeant, et imaginari queant. Sed, quatenam realiter et in se, illius felicitatis et infelicitatis veritas sit, de hoc, nonnisi remotis signis, summatisque verbis, sermonem habeat: ut puta, quod illis dicat, felicitatem infelicitatemque esse aliquid, quod nec oculus vidit, nec auris audivit, ibique talem haberi delectationem, quae summum dominium, et dolorem, qui perenne tormentum existit.

3. Scias autem, Deum bonitatis modum, qui in his est, penitus scire. Oportet ergo, ut scitum a Deo, secundum suum modum, exsistat (1); sicuti iam nosti. Nihil tamen obstat, quominus prophetae colloquium (2), symbola et signa contineat, ut eos, qui natura et indole apti sunt (3), ad perscrutandam sapientialem inquisitionem, convocet.

subtiles de Deo a propheta traditas, homines intelligere non possint; tunc dubia solvere et dissensus componere, legislatori difficillimum erit; nam huiusmodi dubia oritura circa tales veritates, non claram facilemque solutionem in sapientia divina, i. e. *Methaphysicâ*, inveniunt.

(1) MK fert *أَنْ يُؤْخَذَ* «ut sumatur».

(2) Colloquium, arabice *خطاب*. Nota hanc vocem, quum de Deo, vel prophetâ dicitur, significat, apud theologos musulmanos, verbum et colloquium inquantum continet Dei mandatum et praeceptum.

(3) M fert *يُسْتَدْعِي الْمُسْتَعْدِينَ بِالْجِيلَةِ* «ut aptos solerter et dolo advocet». MK vero *يُسْتَدْعِي الْمُسْتَعْدِينَ بِالْجِيلَةِ* quod transtulimus.

CAPITULUM II.

DE ACTIBUS CULTUALIBUS, EORUMQUE UTILITATE, IN HOC ET FUTURO MUNDO.

1. Praeterea, huiusmodi personae, quae propheta est, existentia, non omni tempore renovatur: materia enim quae perfectionis huiusmodi hominis receptiva est, in perpauca constitutionibus et complexionibus contingit. Ergo, absque ullo dubio, oportebit ut propheta apte disponat et provideat, ut quidquid statuerit et praescripserit, circa hominum commoda utilitatesque, diuturne perduret. Haud dubium est utilitatem (1) quae inde exoritur, hanc esse: ut scilicet, homines cognitionem de opifice et de altera vita, ab ipsis habitam, perseveranter teneant; utque horum oblivionis causa, quae propter decessum generationis immediate prophetam sequentis, circa ea accidere posset, penitus tollatur. Ergo oportet, ut ab hominibus sint quaedam facienda atque agenda, quorum iterationem ipsis praescribat temporibus, ita inter se propinquis, ut illud cuius tempus utile et designatum transierit, proximum sit tempori quod transierit (2); et sic recordatio iterum redeat, et antequam haec recordatio deleatur, altera ei succedat.

2. Oportet quoque, ut actiones istae agenda coniunctae sint cum quadam re, quae necessario in mentem revocet recordationem Dei et futurae vitae; secus enim nulla ex eis caperetur utilitas.

3. Recordatio autem, non aliter fieri potest, nisi per verba quae proferuntur, vel per intentiones quae in imaginatione intenduntur. Itaque oportet ut hominibus dicatur, eos per actiones istas se Deo appropinquare eique placere, atque excellens bonum promereri posse. Ipsaeque actiones in veritate tales esse necesse est. Hae

(1) M fert القاعدة «regula, norma».

(2) MK fert للمقتضي. In M للتقضي, quod transtulimus.

autem actiones sunt sicut opera cultus hominibus iam praescripta. Brevi, oportet ut hae praescriptae actiones nonnulla admonitiva excitantia (1) contineant. Admonitiva (2) vero excitantia vel sunt motus, vel privationes motuum, quae ad motus adducunt. Motus, vero, sunt ut preces; privationes autem motuum sunt sicut ieiunia. Ieiunium, enim, quamvis sit intentio quaedam privativa, suscitatur tamen in natura fortem motum, qui ieiunanti facit percipere et praesentire ieiunium ipsum unum de mandatis (3) esse, quod neque vanum nec incassum est; et per hoc recordatur, id quod per ieiunium intendit; quod nimirum est, se Deo optimo appropinquare.

4. Item oportet, ut propheta, si id possibile fuerit, hisce dispositionibus commisceat tum quaedam alia salutaria emolumenta, ad legem confortandam et propagandam apta; tum utilitates profectusque terrenos, quos homines percipere possunt, si fecerint: huiusmodi sunt, infidelibus bellum inferre (4) et peregrinationem peragere; designando nimirum, pro peregrinatione, illa regionum loca quae, prae caeteris, divino cultui aptiora, Deoque propria sint. Et determinandae quoque sunt actiones quas homines necessario facere debent, eo quod Deo per se pertinent (5), cuiusmodi sunt sacrificia. Sacrificia enim ad hoc plurimum iuvant.

(1) M fert *أَنْ تَكُونَ مِنْهَيَّاتٍ* «ut (actiones) sint prohibitivae». Prima lectio verior est, ut patet.

(2) Hic etiam in M legitur *وَالْمَنْهَيَّاتِ*. «Et prohibitiva».

(3) M fert *أَنَّهُ مِنْ جَلَّةٍ مِنَ الْأَمْرِ لَيْسَتْ هَدْرًا*, quod transtulimus. In MK vero fert *أَنَّهُ عَلَى جَلَّةٍ مِنَ الْأَمْرِ لَيْسَتْ هَدْرًا*. Quod duplicem sensum importat; primus est, quem transtulimus; secundus est hic (ieiunantem percipere facit) se, esse in tali rerum (conditionum) complexu, qui non vanus, nec incassus est.

(4) In M et MK habetur *الْجِهَادُ* «In lege musulmana»; *الْجِهَادُ* est: invocatio ad veram religionem, et bellum ad eam propugnandam.

(5) Textus habet ad litteram «in essentiâ Dei sunt».

Locus autem, cuius utilitas ex hoc capite talis est, si sit ille in quo legislator conversatus fuerit, quemque habitaverit, ipsum quoque legislatorem recordari faciet. Sed legislatoris recordatio, quoad hanc utilitatem, Dei et angelorum recordationi subordinatur et hanc sequitur.

Habitaculum (1) autem unum, in totius populi conspectu esse non debet, ideo opus erit, ut populo imponatur emigratio et peregrinationis iter [ad illud].

5. Oportet quoque, ut ex his cultus actionibus illae quidem sint quodammodo nobiliores, cuius auctor censeatur esse cum Deo colloquens, et cum eo fidenter conversans, atque ipsum adiens et coram illo sistens atque comparens: et hoc est oratio.

Oportet igitur, ut ex dispositionibus quibus homo ad orandum praeparatur, illae oranti praescribantur, quibus verecundus homo solet se praeparare, ut ad praesentiam terreni regis sistat. Cum debita nempe munditia et puritate decori coniuncta.

Curet etiam legislator, ut circa munditiam atque decentem puritatem gravissimas statuatur leges; et oranti praecipiat, ut ita se gerat quemadmodum homo, qui sui conscius, se componere solet, ad occursum humani regis veniens: scilicet, cum humilitate et quiete, demissis oculis, compressis membris, cessans ab omni vultus revolutione et perturbatione.

Item, pro omni tempore ad cultum statuto, quosdam mores laudabilesque institutiones ei praescribere debet. Hae namque dispositiones maxime vulgo prosunt, ad hoc ut memoria et recordatio Dei in eius mente alte defigantur; atque ideoque firmior atque diuturnior ad traditiones et statuta hominum erit adaesio. Si enim huiusmodi commemorantia hominibus defuissent, sane haec omnia, una aut ne vix quidem duabus generationibus extinctis, mente dilaberentur. Quae omnia [vulgo] maxime prosunt, etiam in altera vita; eo quod eius

(1) «Habitaculum», hic significat locum et terminum peregrinationis, seu locus sanctus, qui visitari debet.

animas immunes faciunt, secundum quod iam novisti. Quoad autem perspicuos viros, ipsi ex his rebus, in altera quidem vita, maiorem utilitatem capient.

6. Nos autem, veram futurae vitae dispositionem iam stabilivimus; atque alterius mundi felicitatem, per animae quidem liberationem obtineri, probatione ostendimus; animae autem liberationem esse a corporalibus dispositionibus, quae felicitatis causis adversantur, ipsam arcere. Haec autem continentia et liberatio, per mores et habitus, acquiritur. Mores autem et habitus acquiruntur quidem per actiones, quae huiusmodi sunt, ut animam a corpore et sensu arceant, eamque talem efficiant, ut suam recordetur originem.

Quum enim anima multum et frequenter ad semetipsam revertitur; tunc ex corporeis dispositionibus ipsa non patitur.

7. Quod autem animam huius reminisci facit eamque ad hoc adiuvat, sunt quidem actiones laboriosae, quae solitum prudentis usum excedunt, immo et quae sunt ultra vires (1). Huiusmodi namque actiones, corpus defatigant et vires animales lassant earumque destruunt voluntatem quae ad segnitiam prona et laborem exhorrens et cohibitionem (2) instinctivae inclinationis aufugiens, omnesque alias exercitationes despiciens est, praeter illas, quibus accidentales voluptates bestiales acquiruntur.

Animae autem, quae huiusmodi motibus vacare conantur, legislator, recordationem Dei et angelorum et futuri saeculi felicitatis, velit ista anima nolitive, imponere debet. Exinde utique in anima illa firmiter dispositio stabilietur discedendi ab isto corpore atque ab eius impressionibus; eique inhaerebit habitus dominandi in corpus, ut non amplius a corpore ipsa patiatur. Et tunc, si illi animae, quaedam actiones corporales occurrerint,

(1) M et MK ferunt sic بل الفطن إلى هي إلى التكلّف .
Oratio incorrecta et obscura. Ibi debet esse error typographicus.

(2) M fert erronee ايجاد loco اخاد, quod transtulimus. ع ع

in ipsa nullam dispositionem nec habitum efficient, quem producerent (1), si ipsa corpori debita atque obtemperans omnimodis fuisset. Et propterea verax loquens ait:

Bona opera prava tollunt (2).

Quod si haec actio ab homine, diu et continuo fiat, ipse quidem sibi acquireret habitum aspiciendi et intendendi ad veritatis partem, et falsitatem aufugiendi atque valde aptus efficitur, ut post separationem a corpore ad felicitatem provehatur.

7. Quod si actiones istae, a quodam aliquo peractae fuerint, qui tamen eas a Deo praescriptas esse non credat, quique tamen, non obstante hac sua fide, [teneat] in omni actione Deum recordari debere et ab omni alio se avertere; ille, certo, dignus erit ut huius ingenii felicem assequatur sortem. Quanto ergo meliorem assequetur sortem, qui [actiones] illas exercet cognoscendo prophetam, ex parte Dei esse, atque Dei missione missum, ipsumque, secundum divinam sapientiam, necessarium esse mitti; omniaque quae ipse praescribit, non esse nisi ea, quae ex parte Dei praescribere et statuere debet, ipsumque nonnisi ex parte Dei illa praescribere. Propheta enim accepit mandatum a Deo divinum cultum praescribendi. Utilitas autem, quam adoratores ex cultus officiis percipient, in hoc est: quod in eis conservantur statutum et lex, quae sunt eorum existentiae causae; atque, futuro adveniente saeculo, felici accessu, Deo sese appropinquabunt, mediantibus eorum oblationibus (3) et sacrificiis.

8. Deinde hic homo, seu propheta, praeses est qui hominum dispositiones, pleno suo iure, administrat et

(1) MK fert مَكَّة تأسرها « habitum, qui eam captivaret ».

(2) Est textus coranicus a Daniele proph. desumptus.

(3) « Oblationibus » arabice كَذِب . Haec vox, in lege, significat partem determinatam, ex armentis vel argento quae, ad condonandas culpas, offerri debet.

moderatur; iuxta modum, quo eorum subsistendi causae subsidiaque et eorum futurae vitae commoda recte disponantur et coordinentur.

Propheta est quidem homo, qui a ceteris hominibus, per suam deificationem, profecto secernitur.

HIC EXPLICIT « METAPHYSICA »

ET INTELLECTUM DANTI LAUS SIT SINE FINE

INDEX

Edendi operis consilium et philosophiae avicennianae adum-	PAG.
bratio	III-XLVII
Metaphysices Synopsis	XLIX-LII

LIBER PRIMUS

PARS PRIMA

TRACTATUS PRIMUS

PROOEMIUM	1
CAPITULUM I. - De uno et ente	2
CAPITULUM II. - De accidentibus essentialibus et extraneis	2
CAPITULUM III. - Ostenduntur divisiones entis et divisiones unius	3

TRACTATUS II

DE CAUSIS ENTIS INTRINSECIS.

CAPITULUM I. - De probatione materiae et de quidditate for- mae corporeae	8
CAPITULUM II. - Quod forma corporea in omnibus corporibus est materiae coniuncta generatim	12
CAPITULUM III. - Quod materia non denudatur forma	14
CAPITULUM IV. - Probatur raritas et condensatio	19

TRACTATUS III

DE DIVISIONE ENTIS IN PRAEDICAMENTA.

CAPITULUM I. - De ordine entium	25
CAPITULUM II. - Quod unitas est de sequentibus inseparabi- liter quidditates, non de earum constitu- tivis	28
CAPITULUM III. - Quod qualitates sensibiles sunt accidentia non autem substantiae	29

TRACTATUS IV

DE PRINCIPIIS EXTERNIS ENTIS, SEU DE CAUSIS IN COMMUNI.

	PAG.
CAPITULUM I. - De divisionibus causarum et de earum dispositionibus	32
CAPITULUM II. - Quod causa cur indigetur eo quod est necesse-esse, est quidem possibilitas, non vero inceptio esse de novo, uti erronee autumant Theologi mente debiles	37

TRACTATUS V

CAPITULUM I. - De intentionibus potentiae.	41
CAPITULUM II. - Digressus ad probandum circulum et ad repudiandam Theologorum sententiam. . .	47
CAPITULUM III. - De antiquo et incipiente esse	51

TRACTATUS VI

QUOD MATERIA ABSQUE ULLO DUBIO OMNE TEMPORALE INCEPUM PRAECEDIT	54
--	----

TRACTATUS VII

CAPITULUM I. - Certificatur intentio universalis	56
CAPITULUM II. - De completo et deficiente (perfecto et imperfecto).	60
CAPITULUM III. - De antecedente et subsequente (seu de priore et posteriore)	60
CAPITULUM IV. - De manifestando [eo quod est] inceptio essentialis	63
CAPITULUM V. - De speciebus unius et multi	64
CAPITULUM VI. - De consequentibus unum	65

LIBRI PRIMI SECUNDA PARS

TRACTATUS PRIMUS

	PAG.
CAPITULUM I. - Manifestantur intentiones τοῦ necesse-esse et possibilis esse	66
CAPITULUM II. - Necesse-esse per se non potest esse ne- cesse-esse per aliud: et necesse-esse per aliud est quidem possibile esse	68
CAPITULUM III. - Quod id quod non necesse fuerit ut sit, non fuit	69
CAPITULUM IV. - Quod admitti nequit dari duo, quorum utrumque tale sit, ut sit necesse esse per se, et necesse esse per alterum	71
CAPITULUM V. - De necesse-esse simplicitate	72
CAPITULUM VI. - Quod necesse-esse est perfectum et nulla dispositio est ei exspectanda (<i>h. e.</i> : non potest esse in fieri)	74
CAPITULUM VII. - Quod necesse-esse in se est bonum purum	75
CAPITULUM VIII. - Quod necesse-esse est verum secundum omnes veritatis intentiones	76
CAPITULUM IX. - Quod species τοῦ necesse-esse non de plu- ribus praedicatur, eo quod nec consimile nec contrarium habet	78
CAPITULUM X. - Quod necesse-esse est unum sub diversis modis et completum	80
CAPITULUM XI. - De argumento quo probatur impossibile esse duo necesse-esse; scilicet esse quod de necesse-esse praedicatur, non alteri quam ipsi convenire, quamvis alterum de eius genere et specie non esset	81

TRACTATUS II

CAPITULUM I. - Demonstratur (exsistentia) τοῦ necesse-esse	91
CAPITULUM II. - Quod impossibile est possibile esse in se quasdam aliorum causas esse per modum circuli, eodem tempore, quamvis haec possibilia sint numero finita	93
CAPITULUM III. - Ostenditur omnia quae contingunt, con- tingere quidem per motum, sed indigere causis permanentibus; ostenditur etiam causas proxime motrices omnes esse va- riabiles	94

CAPITULUM IV. - Demonstratur principia rerum generatarum terminari ad causas moventes motu circu- lari.	PAG. 102
---	-------------

TRACTATUS III

DE VITA NECESSE-ESSE.

CAPITULUM I. - Quod necesse-esse est per se intelligentia et intelligens et intellectum.	111
CAPITULUM II. - Quod ipsum necesse-esse est per se super- amabile et superamans, delectabile et de- lectans; et quod delectatio est adeptio boni convenientis	115

TRACTATUS IV

DE SCIENTIA DEI.

CAPITULUM I. - Quod necesse-esse per se quomodo intelligat se et res.	118
CAPITULUM II. - Quod necesse esse quomodo res intelligat .	121

TRACTATUS V

MULTIPLICITAS ATTRIBUTORUM

NON INDUCIT IN NECESSE-ESSE MULTIPLICITATEM.

CAPITULUM UNICUM. De certificanda unitate primi in eo quod eius scientia non differt, quoad rem signifi- catam, ab eius potentia et voluntate et vita; sed omnia haec unum sunt, et non divi- ditur, propter quamlibet ex his qualitati- bus, essentia unius veri	126
--	-----

LIBRI PRIMI TERTIA PARS

TRACTATUS PRIMUS

DE CAUSALITATE τὸ Ὑ ΝΕCΕSSE-ΕSSE.

	PAG.
CAPITULUM I. - (Epilogus praecedentium). De processione rerum a Primo administratore	132
CAPITULUM II. - De probanda perpetuitate motus: primo generatim, deinde particulatim	134
CAPITULUM III. - Alia demonstratio	138
CAPITULUM IV. - De hypothesei determinationis ex tempore: et quod non datur hora potior alia.	142
CAPITULUM V. - Quod iuxta adversariorum opinionem oporteret Deum tempore praecedere motum et tempus	144
CAPITULUM VI. - Quod necessitas urget adversarios ponere horam ante horam in infinitum, et tempus in praeterito protractum in infinitum: haec autem est disceptatio dialectica, quae si penitus perpendatur, ad demonstrationem inclinat	148

TRACTATUS II

DE ENTE MOBILI IN SPECIE

SEU DE CAELO ET MUNDO, ET DE MOTU PRIMO CAELESTI.

CAPITULUM I. - Quod proximum primi motus agens anima est	151
CAPITULUM II. - Quod motus caelestis, quamvis sit ab anima, quomodo dici possit naturalis.	152

TRACTATUS III

DE CAUSA FINALI MOTUS CAELESTIS.

CAPITULUM UNICUM. - Quomodo primum movens moveat; et quod nimirum movet concitando desiderium in moto, desiderium quidem imitandi suam primariam et principalem rem, ut nempe acquiratur assimilatio intellectus	160
--	-----

LIBRI PRIMI QUARTA PARS

DE ENTE IMMATERIALI CREATO, SEU DE INTELLIGENTIIS SEPARATIS

TRACTATUS PRIMUS

QUOD DANTUR SUBSTANTIAE SEPARATAE.

	PAG.
CAPITULUM I. - Quod unicuique orbi particulari datur primus motor separatus, anterior eius anima, qui movet quatenus est amabilis. Primus autem universitatis motor est universo- rum Principium	169
CAPITULUM II. - De destruenda eorum opinione qui existimant motuum caelestium diversitatem propter ea quae sub luna sunt, quidem esse	172
CAPITULUM III. - Quod amata quae memoravimus, non possunt esse corpora, neque corporum animae	181

TRACTATUS II

DE ORDINE INTELLIGENTIARUM

ANIMARUM ET CORPORUM SUPERIORUM IN ESSENDO.

CAPITULUM I.	186
CAPITULUM II. - Aliud argumentum ad probandam intelligentiam separatam	196
CAPITULUM III. - De tertio modo probandi intelligentias separatas	199

TRACTATUS III

DE CAUSALITATE CAELESTIUM IN SUBLUNARIBUS.

CAPITULUM UNICUM. - De dispositione generationis elementorum a causis primis	202
--	-----

TRACTATUS IV

DE PROVIDENTIA ET MALO.

CAPITULUM UNICUM. - De Providentia ac de demonstratione quod malum subintret in decreto divino.	209
---	-----

LIBER SECUNDUS

TRACTATUS PRIMUS

« DE MA'ÁD ».

	PAG.
CAPITULUM I. - De vita futura animarum humanarum . .	226
CAPITULUM II. - De principio et de « <i>Ma'ád</i> » verbis summa- riis; et de inspirationibus, et precibus exauditis, et de flagellis caeléstibus, et fit mentio de dispositionibus	243

TRACTATUS II

CAPITULUM I. - Probatur prophetia et qualiter fit vocatio Prophetæ ad Deum, et de « <i>Ma'ád</i> » . .	253
CAPITULUM II. - De actibus cultualibus, eorumque utilitate, in hoc et futuro mundo	258

12881

189.3

A83

12881

189.3

A83

Avicenna, 980-1037

AUTHOR

Metaphysices Compendium

TITLE

DATE LOANED	BORROWER'S NAME	DATE RETURNED
	<i>J. Martin</i>	

St. Albert's College Library

GRADUATE THEOLOGICAL UNION LIBRARY
BERKELEY, CA 94709

